

**Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА**

Издавачи

Музеј жртава геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail: office@muzejgenocida.rs

Спомен-музеј „21. октобар“, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Маријана Станковић

Главни и одговорни уредник
Вељко Ђурић Мишина

Рецензенти

др Драган Цветковић
др Ненад Антонијевић
др Александар Стојановић

Редактура

Петар Б. Поповић

Лектура и коректура

Драгана Јовановић

Графичко уређење и штампа

Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

**Г О Д И Ш Њ А К
ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ ГЕНОЦИДА**

Београд–Крагујевац, 2021.

Реч уредника

Ове, 2021. године ваља обележити 80-годишњицу почетка Другог светског рата у Краљевини Југославији и велика страдања српског народа у првој ратној години, нарочито у Независној Држави Хрватској у којој су спровођени планско затирање српске цивилизације, Холокауст над Јеврејима и уништење циганске/ромске заједнице.

При помињању система концентрационих логора у Независној Држави Хрватској за уништење првенствено Срба, потом Јевреја и Цигана/Рома обично се мисли на Јадовно и Јасеновац. Јадовно је комплекс стратишта на Велебиту и острву Паг. Концентрациони логор Циглана (Јасеновац III) формиран је поред села Јасеновац, а недалеко од Уштице, Млаке и Јабланца. Желели смо да појаснимо судбину становника тих насеља, па објављујемо више сведочења њихових некадашњих мештана који су спас потражили у Србији. То схватамо као наш мали допринос подсећању на масовна страдања у првој ратној години.

Ангажовање на спасавању српског народа од прогона и погрома био је један од задатака колаборационистичке власти у Србији уз подршку највиших органа немачке окупационе управе. У том контексту издвојили смо настојање Богдана Рашковића јер је после десетак његових одлазака у Независну Државу Хрватску са те територије у Србију на разне начине пристигло више од 60.000 страдалника.

Када се помене судбина деце у рату најчешћа асоцијација је Диана Будисављевић и њена акција спасавања недужних малишана из логора и сабиралишта Независне Државе Хрватске. Међутим, малишани масовно страдају у свим сукобима, па је тако било и у Великом ерату. Приказ књиге Маре Шовљаков који је сачинио Момир Нинковић указује да су ратне недаће 1914–1918. године изазване, поред осталог, и појавом глади у Босни и Херцеговини, делу Аустроугарске, биле тих размера да су доводиле до правог помора деце. Свесна тога група Срба покренула је акцију спасавања и пребацивања најмлађих на такозвану прехрану у

друге крајеве Аустроугарске, првенствено у Војводину.

Мада је прекрштавање православних Срба на римокатоличанство, као део пројекта денационализације, тема бројних радова, текст Филипа Шкиљана презентује бројне нове и врло конкретне чињенице о том процесу на територији Горичког архиђаконата Римокатоличке цркве.

У границама Војноокупационе територије Србија велики злочини почињени су октобра 1941. године у Драгинцу, Крагујевцу и Краљеву од припадника немачке војске. Поред тих масовних ликвидација, српски народ је пострадао и у грађанском (братоубилачком) рату. У овом броју доносимо текст Небојше Стамболије и Бориса Томанића о злочинима који су починили припадници јединица четничког војводе Косте Миловановића Пећанца.

С обзиром на то да је пописивање ратних жртава једна од важнијих обавеза Музеја жртава геноцида од овог броја почињемо објављивање текстова о страдалницима у НАТО агресији на Савезну Републику Југославију 1999. године. Први текст у планираној серији односи се на жртве страдале у Чачку и околини, аутор је Горан Давидовић.

У четвртвековној историји Музеја жртава геноцида Јован Мирковић је оставио дубоке трагове, па је заслужио да га се на пригодан начин сетимо – то чинимо објављивањем његове библиографије.

Ово је последње обраћање главног и одговорног уредника *Годишњака за истраживање геноцида*. Разлог је малтене прозаичан: директору мандат истиче три месеца после представљања програма и издања Музеја жртава геноцида које је годинама било уприличено око 22. априла, на дан који подсећа на такозвани пробој последњих заточеника концентрационог логора Јасеновац 1945. године.

П
Р
В
И
С
В
Е
Т
С
К
И
Р
А
Т

*Ма Мирослав ФИЛИПОВИЋ, стручни сарадник Музеја жртава геноцида
Нови Сад*

ПРОСВЕТНЕ ПРИЛИКЕ ПРЕЧАНСКИХ СРБА ПРЕ 1914. ГОДИНЕ И СТРАДАЊЕ СРПСКИХ УЧИТЕЉА У АУСТРОУГАРСКОЈ У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: У овом раду дат је кратак осврт на просветне прилике српског народа који је живео на простору Аустроугарске. Том приликом је објашњено како су спољнополитички фактори утицали на положај учитеља у српским школама у Монархији, нарочито почетком 20. века када су заоштрени односи између Краљевине Србије и Аустроугарске. Посебна пажња посвећена је српским школама у Босни и Херцеговини, јер је управо на тој територији кључно преламали односи две земље. Баш на том простору притисак на српски народ био је највећи, а у Сарајеву је 1914. године дошло и до агентата, који је означио кулминацију у лошим аустроугарско-српским односима. Избијањем рата, положај српских учитеља у Монархији додатно се погоршао. У раду је реч о учитељима који су се суочили са аустроугарским репресивним мерама: разним притисцима, хапшењима, прогонима и страдањем. Кроз примере, приказане су све тешкоће с којима су се суочавали неки српски учитељи што су радили на простору Аустроугарске.

Кључне речи: Црквено-школска аутономија, српске школе у Босни и Херцеговини, српске школе у Хрватској и Славонији, српске школе у Јужној Угарској, Сарајевски атентат, Велики рат, страдање

Од почетка 20. века односи између Краљевине Србије и Аустроугарске постају све затегнутији. Заоштреност односа између две државе може се пратити кроз догађаје који су се одиграли од Мајског преврата 1903. године до Првог светског рата. Као први у низу догађаја може се узети Царински рат вођен од 1906. до 1911. године. Односи су још више заоштрени 1908. године када је Аустроугарска анектирала Босну и Херцеговину, као и у време балканских ратова вођених 1912. и 1913. године. Све гори односа између Краљевине Србије и Аустроугарске доживеће врхунац у Првом светском рату, током којег су почињени бројни злочини

над српским народом. У тим злоделима није поштеђено ни српско цивилно становништво.

Како су се односи између Србије и Аустроугарске постајали све више напетији, тако се и српско становништво што је живело на тлу Двојне монархије суочавало са све већим притисцима званичних власти у Бечу. Вишевековном борбом српског народа издејствовао је добијање извесних повластица од аустријских царева, које су, међутим, постепено смањиване, а непосредно пред избијање Првог светског рата и укинуте. Поред тога, истакнути српски политички представници и јавни делатници су хапшени, прогањани или су над њима били манифестовани други притисци. Изложено све већој контроли нашло се и српско цивилно становништво што је, у великом проценту, живело на територији Аустроугарске. Једно од основних националних питања у коме се испољавала борба Срба у Монархији било је питање црквено-школске аутономије. Како је српском народу та аутономија призната још у периоду озбиљне опасности од Османског царства, када је српски народ требало да одигра важну улогу у борби на страни Монархије, тако је протоком временом све више сужавана. Коначно укидање црквено-школске аутономије спроведено је лета 1912. године, непосредно пред балканске ратове и Први светски рат, у периоду веома затегнутих односа између Краљевине Србије и Аустроугарске.

Убрзани развој школства код Срба кренуо је тек у 18. веку, а био је најизраженији управо међу Србима на простору Хабзбуршке монархије. Велики допринос у томе имало је оснивање Учитељске школе у Сомбору и Гимназије у Сремским Карловцима крајем 18. века, као и Новосадске гимназије почетком 19. века. Значај школства су препознали сви виђенији Срби, па је у току 19. века том питању посвећена значајна пажња. Образовање српског народа било је једно од најзначајнијих питања којим су се бавили митрополити Карловачке митрополије, али и српски политичари у Монархији што су у другој половини 19. века кренули да се групишу у политичке странке. Међу главним тачкама програма српских политичких странака била је борба за очување црквено-школске аутономије Срба у Аустроугарској. Такође, развојем српских школа бавиле су се готово све српске новине штампане на територији Монархије. Паралелно са ангажовањем Срба у Монархији, школство је кренуло да се развија и међу српским народом јужно од Саве и Дунава. Још у Карађорђевој Србији креће се са оснивањем школа, да би убрзани развој образовног система започео неколико година касније у Кнежевини Србији. Кључну улогу у развоју школства у Кнежевини Србији одиграли

су културни представници српског народа што су потицали са простора Хабзбуршке монархије, као и учитељи који су одатле долазили. Како су се односи између Срба и Аустроугара све више заоштравали, тако је улога српских учитеља постајала све значајнија. Они су, поред просветне делатности, радили и на националном уздизању српске омладине у оним областима где није било пуно српских школа или на простору где је било неопходно интензивније радити на развоју националне самосвести српског народа. За тај подухват имали су и подршку Српске православне цркве, која се такође суочавала са бројним притисцима од аустроугарских власти.

Од друге половине 19. века српски учитељи из јужних делова Угарске у све већем броју одлазе у Босну и Херцеговину где су радили на просветном и културном препороду српског народа, али и допринесли развоју националне свести Срба на том простору. Њихов рад на националном уздизању српског народа посебно је уочљив за време режима Бенјамина Калаја (1882–1903), али и после њега, тј. у време Анексионе кризе и у периоду непосредно пред избијање Првог светског рата. Управо су просветни радници који су радили на простору Босне и Херцеговине били у најгорем положају у односу на друге делове Монархије. Ситуација за српске учитеље била је нешто боља, али такође веома неповољна у јужним областима Угарске и на простору Хрватске и Славоније. Након Сарајевског атентата и почетка Првог светског рата, све српске школе на простору Аустроугарске су затворене, а српски учитељи су се нашли на мети бројних притисака. Док се изван број учитеља селио у места која нису била изложена директном удару аустроугарских војника, дотле су други одлазили у рат прелазивши углавном на простор Краљевине Србије. Одређени број њих ће преживети рат, док су многи погинули или су већи део ратног периода провели у неком од аустроугарских логора.

Српски учитељи који су радили у Босни и Херцеговини суочавали су се са највећим притисцима, имајући у виду да је ова територија представљала највећи проблем у односима Краљевине Србије и Аустроугарске, а да је децу требало васпитавати „у духу лојалности и привржености“ Монархији. Пред Први светски рат било је 194 учитеља, распоређених у 200 српских конфесионалних школа. Они су били под жестоком присмотром аустроугарских власти које су исказивале бојазан од националног уздизања српске омладине. Такав страх био је потпуно оправдан, јер су српски учитељи својим радом заиста допринели јачању националног духа међу омладином. То се најбоље видело у време Анек-

сионе кризе и балканских ратова, када је неколико школа затворено или су их све чешће посећивали државни надзорници. У том периоду додатно је појачан надзор над свим српским школама, што је било у складу са уредбом Земаљске владе о надзору над верским школама. Одмах након убиства надвојводе Франца Фердинанда у Сарајеву 1914. године, аустроугарске власти започињу да спроводе репресивне мере над српским становништвом, а том приликом неће бити поштеђена ни омладина. Тако је, примера ради, само у Мостару осуђено око 180 средњошколаца. Они су, у монтираном процесу, процењени као опасни по државу. Такође, већ у току јула 1914. године, српски просветни радници нашли су се на удару власти. Готово сви су отпуштени, изван број је ухапшен, док су други потражили спас у одласку из Босне и Херцеговине на просторе јужне Угарске или бегом у Краљевину Србију и прикључивањем српској војсци. Угледни директори српских школа у Босни и Херцеговини, Крсмановић, Ћуковић и Жакула, отпуштени су у врло кратком року. Жакула је, у велеиздајничком процесу вођеним против њега, оптужен и утамничен са још неколико гимназијских професора. Одмах по избијању рата, чак 70 учитеља је од аустроугарских власти проглашено за непријатеље.

Међу значајним просветним радницима који су из Јужне Угарске стигли на простор Босне и Херцеговине крајем 19. и почетком 20. века највише се истицао Стево Калуђерчић, школован у Сомбору и Сремским Карловцима. После завршених школа запослио се у Сарајеву, где се истакао у просветном раду. За нешто више од две деценије рада на простору Босне и Херцеговине, писао је уџбенике за школу и кратко време био уредник часописа *Босанска вила*, за који је касније и сам писао чланке у вези са просветним радом, а садржавали су и елементе националне борбе српског народа. Поред тога, Калуђерчић је својим ангажовањем доприносио развоју српског друштва *Слога*, помажући његовим члановима у издавачкој делатности и организацији културних вечери. Он је одржавао везе и са бројним угледним Србима из Краљевине Србије, често их позивајући у школе и места где је радио. Узор му је био Ђорђе Натопшевић, што је својим радом значајно допринео развоју просвете код српског народа на простору Монархије. Калуђерчић је крајем 19. века био постављен за управника српских основних и виших девојачких школа на простору Босне и Херцеговине. На том положају је остао све до укидања свих српских основних школа у Босни и Херцеговини одмах након избијања Првог светског рата 1914. године. Његов просветни и национални рад међу српским народом није остао непримећен од аустроугарских власти, па је Калуђерчић 1916. године означен као непо-

добан. Преживео је рат и 1919. се поново вратио у Босну и Херцеговину, а пензионисан је 1925. године.

Други значајан српски просветни радник пристигао у Босну и Херцеговину из Баната био је Војислав Борић. Он је од 1893. до 1896. године био учитељ српске школе у Брчком, да би после тога био постављен за наставника Више девојачке школе у Сарајеву. На том положају је остао до 1905, а већ наредне године је постављен за школског надзорника. По избијању Првог светског рата Борић је интерниран у Арад, а када је одатле изашао, организовао је превоз изгладнеле деце из Босне и Херцеговине у Срем, Бачку, Банат и Барању. Следећи у низу просветних радника што су оставили трага и у самом рату био је Милош Шкарић. Он је почетком 20. века стигао на простор Босне и Херцеговине, и од 1913. године био је учитељ у манастиру Добрићеву. Већ следеће године, када је дошло до почетка Великог рата, пребегао је у Србију и укључио се у борбе, сматрајући да је дошао прави тренутак за национално уједињење свих припадника српског народа. Поред њега, у рату је учествовао и учитељ српске школе у Мостару Павле Чонић из Сомбора. Он је по избијању рата пребегао у Русију и војевао на Источном фронту. Након рата се вратио у новоформирану Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца и поново се посветио просветарском послу. У Русију је, попут Чонића, пребегао и учитељ српске школе у Добоју Светислав Бугарски, родом из Парага. У једном од многобројних монтираних процеса, ухапшен је и оптужен одмах после Сарајевског атентата. Након пуштања на слободу, септембра 1914. године, позван је у аустроугарску војску. Из ње је врло брзо дезертирао и пребегао у Русију где је учествовао у рату и стекао чин пешадијског потпоручника. Погинуо је у борбама у Добруци септембра 1916. године. Родом из Сремских Карловаца, учитељ из Чађавице Душан Малетић дао је велики допринос развоју просвете у том месту, уз свесрдну помоћ свештеника Јеврема Станковића. Малетић и Станковић су одмах после избијања рата интернирани. По окончању Првог светског рата, српска школа у Чађавици није обнављана, али је Малетић наставио да се бави учитељским позивом. Вратио се у Сремске Карловце, где је постао управник школа, а 1929. године професор црквеног појања у карловачкој Богословији. Међу угледним просветним радницима издваја се и Сава Вученовић, пре Првог светског рата учитељ у српској школи у Мостару, а након уједињења 1918. године школски надзорник. Тешка судбина задесила је и Војина Жупанског, родом из Сомбора, који је био учитељ и хоровођа у Херцеговини од школске 1896/97. године. Ту је провео више од једне деценије, а онда се вратио на просторе Јужне

Угарске, па је предавао у Елемиру, Дињашу, Омољици и Великом Бечке-реку. Одмах по избијању рата, оптужен је за велеиздају и интерниран у извесни аустроугарски логор, где се разболео и умро. Слично је прошла и српска учитељица Зорка Протић која је радила у српским школама у Мостару, Зеници, Доњем Вакуфу и Зворнику. Након атентата у Сарајеву ухапшена је и мучена, а потом интернирана у логор Цеглед где је заточена провела цео ратни период. Након завршетка рата, наставила је да се бави просветарским радом у Зворнику. Учитељ Петар Протић је дошао да ради у српску школу у Зворнику после победа српске војске у балканским ратовима. Радио је врло кратко, јер је убрзо избио Први светски рат. С обзиром на то да су у близини Зворника вођене борбе, прикључио се српској војсци, али о његовој даљој судбини нема много података.

Поред наведених учитеља који су радили у Босни и Херцеговини и активно учествовали у рату, одређени број просветара се након Сарајевског атентата вратио у места на подручју Бачке, Баната или Срема. Примера ради, учитељица Зорка Ђурчић радила је у девојачкој школи у Сарајеву све до избијања рата, када се вратила у Сомбор и ту после рата наставила да предаје. Учитељ Јован Травањ, родом из Турије, био је учитељ и наставник музичког у Тузли, Брчком, Новој Градишки, да би потом, како је живот у Аустроугарској постајао све тежи, прешао на територију Краљевине Србије. Након рата, наставио је да се бави просветним радом у Сомбору и предавао музичку културу.

С друге стране, постојали су и српски учитељи који су били рођени на територији Босне и Херцеговине и ту су по завршетку школовања и започели рад у просвети. Известан број њих је, по избијању рата био директно изложен притисцима аустроугарских власти, док су поједини пребегли у Краљевину Србију још у тренуцима заштравања односа између две земље. Тако је, примера ради, српски учитељ Радослав Ст. Гојковић, родом из Орахова, радио као учитељ у српским школама на простору Босне и Херцеговине. Он је 1895. године пребегао у Србију, а за време Првог светског рата био је у штабу Команде одбране Београда. После слома Краљевине Србије, у јесен 1915. године, са српском војском се повлачио према Крфу. Умро је изненада 1918. године у Скопљу. Сличну судбину доживео је и учитељ Стеван Ђуришић, рођен на простору Босне и Херцеговине, школован у Сарајеву. Након тога је прешао у Краљевину Србију где је радио у неколико школа у Нишком и Врањском округу. У току рата је заробљен и интерниран у логор Ашах, где је 1918. године умро од туберкулозе. Поред њега, и учитељ Милорад Ј. Закић је након школовања у Босни и Херцеговини напустио то подручје

и пребегаво у Краљевину Србију. Као учитељ је радио од 1908. до 1914. године, а онда је учествовао у рату. Борио се у околини Крупња, да би се по слому Србије са војском повлачио преко Албаније. Погинуо је 1916. године у близини Крфа. Међу бројним српским просветним радницима што су и те како осетили репресивне мере аустроугарских власти била је и учитељица Милка Милошевић, која је радила у српским школама у Купресу, Берковићима и Тавни. Одмах по избијању рата проглашена је издајником и ухапшена заједно са својим братом. У затвору је мучена на различите начине, а преминула је у Сарајеву 1917. године у 21. години живота. Страхоте изазване ратом осетио је и учитељски брачни пар Стево и Милева Млађеновић. Обоје су предавали у неколико српских школа у Босни и Херцеговини. Одмах после атентата у Сарајеву, Стево је ухапшен у Тузли. Милева је побегла са сином у Србију и већ 1915. године је преминула. Српски учитељ Михаило Пушара је неколико година пре избијања рата такође предавао у школама у Босни и Херцеговини. Након Сарајевског атентата је ухапшен и интерниран у Арад где је умро 1915. године. Учитељ Милан Стојановић, родом из Босанске Крупе, радио је у школи у Гламочком срезу. По избијању рата је ухапшен и осуђен у једном од велеиздајничких процеса. У затвору се разболео и убрзо умро.

Међу најистакнутијим и најпознатијим српским просветарима из Босне и Херцеговине који су највише мучени пошто су били умешани у организацију Сарајевског атентата били су Вељко Чубриловић, Данило Илић и Лазар Ђукић. Сва тројица су пре рата били учитељи и током просветног рада испољавали су изразито националну опредељеност, наглашавајући да је дошло за време за уједињење српског народа. Чубриловић и Илић су осуђени на смртну казну и обешени 1915. године, док је Лазар Ђукић осуђен на 15 година тешке робије, а умро је за време рата у тамници.

Положај српских учитеља на простору Хрватске и Славоније био је нешто бољи него у Босни и Херцеговини. Постоји више разлога за то. Као прво, област Хрватске и Славоније није била територија око које су се сукобљавале Аустроугарска и Краљевина Србија. С друге стране, политичка клима у Хрватском сабору почетком 20. века била је знатно повољнија него у Босни и Херцеговини. Међутим, када се говори о српским школама у Хрватској и Славонији треба истаћи податак да је на том подручју било најизраженије претварање верских школа у комуналне (државне). На прелазу векова на поменутом простору било је 38 српских основних школа. Оне су све до 1914. године радиле без већих проблема, ако се изузме чињеница да многе нису биле адекватно опре-

мљене за извођење наставе. За српске учитеље ситуација се нагло погоршала након Сарајевског атентата, када је почело отворено испољавање мржње према српском народу. У таквим приликама погоршао се и живот српских учитеља у Хрватској и Славонији. Попут њихових колега из Босне и Херцеговине, многи су напустили простор Хрватске и Славоније по избијању Великог рата.

Међу учитељима примораним да напусте простор Хрватске и Славоније како би сачували живу главу био је Коста Бабић, родом из Славоније, који је извесно време пре рата радио и у српским школама на територији Босне и Херцеговине. По избијању рата, побегао је на исток и постао припадник Српске добровољачке дивизије у Одеси. Ратовао је у Добруци, а погинуо је у чину потпоручника 1917. године. Учитељ Илија Влаисављевић, родом из Лике, радио је у неколико школа у Славонији, а извесно време је боравио и у манастиру Хопово. Непосредно по избијању рата прешао је на српску страну. Погинуо је почетком септембра 1914. године. Још један српски учитељ, пореклом из Далмације, прешао у Краљевину Србију, био је Милан Ст. Вукмировић. Он је, након избијања рата, регрутован у аустроугарску војску. Одатле је побегао на српску страну. Погинуо је две недеље након пробијања Солунског фронта 1918. године. Сличан пут прешао је и Љубомир Драча, учитељ из Далмације. Он је одмах по избијању рата регрутован у аустроугарску војску да би из ње пребегао у Србију. Умро је у Нишу, према неким подацима од тифуса. Учитељ Милан Гомирац из Сиска прешао је у Србију пре избијања рата, баш у време Анексионе кризе. Радио је у неколико српских школа до избијања балканских ратова у којима је учествовао. У Првом светском рату био је заробљен од Бугара и одведен у Софију. У Бугарској је и умро 1918. године у заточеништву, заражен пегавим тифусом. Још један у низу српских учитеља пребеглих на српску страну био је Душан Николин, родом из Книна. Предавао је у селу Голубић до Првог светског рата. У току рата пребегао је у Италију, а одатле се прикључио српској војсци у Солуну. Учествовао је у ослобађању Србије 1918. године. У близини Чачка се разболео и убрзо потом умро.

Кад је реч о историјату српских школа у јужним деловима Угарске треба напоменути да се оне развијале на широком подручју Карловачке митрополије, а њихов интензивнији развој започиње још у 18. веку. Број српских основних школа је растао од краја 19. века, а у току школске 1908/09. године забележено је да их на подручју Карловачке митрополије има 268, а учитеља око 500. Као што је био случај са српским школама у Босни и Херцеговини, ситуација у Угарској се мења оног тренут-

ка када су односи између Краљевине Србије и Аустроугарске почели да се заоштравају. Притисак на српске школе у јужним деловима Угарске био је приметан још пре Сарајевског атентата. Највећи удар је свакако представљало укидање црквено-школске аутономије 1912. године, чиме је озбиљно угрожен и национални опстанак српског народа у Монархији. Као што је то био случај у Босни и Херцеговини и Хрватској и Славонији, српски учитељи из Бачке, Баната и Срема живели су под сталним притиском, да би њихова ситуација била додатно погоршана након атентата у Сарајеву. Сви Срби су били под надзором, изложени разним претњама и хапшењима. Примера ради, српски учитељ Светислав Јовановић, из околине Вршца, од 1897. године предавао је у школи у Уљми. Још за време балканских ратова проглашен је за велеиздајника. За време Првог светског рата ухапшен је и заточен. Био је затворен у Темишвару, Лугошу и Сегедину, третиран као издајник. Умро је од срчаног удара 1917. године. С друге стране, српски учитељ Павле М. Караџић из Велике Кикинде, радио је пре рата у школама у Српском Елемиру и Великој Кикинди. Како би избегао хапшење, пребегао је у Српску добровољачку дивизију у Оде-си. Погинуо је у борбама у Добруци 1916. године. Слична судбина заде-сила је и Николу Коларова из Доњег Ковиља где је радио у српској школи. У току Првог светског рата затваран је у Петроварадину и Сегедину, а по-том регрутован у аустроугарску војску и послат на Источни фронт 1915. године. Тамо је пребегао на руску страну и погинуо у борбама у Добруци 1916. године. Један од српских учитеља, такође пребеглих на руску стра-ну, био је и Стојан П. Михајловић. Он је регрутован у мађарску војску и послат на Источни фронт; где је пребегао на руску страну. Одатле је као добровољац враћен у Србију где је погинуо 1915. године. Другачија суд-бина била је учитеља Павла Маринковића, који је напустио школовање у Бечу када су избили балкански ратови и пребегао у Краљевину Србији где је радио као учитељ у школи у Бранковини. Ухапшен је током борби у Првом светском рату и обешен у Ваљеву 1916. године.

Као што се из текста може видети, положај српских учитеља који су живели у Аустроугарској био је веома тежак. Њихова судбина нарочито је погоршана почетком 20. века, када су и односи између Двојне монар-хије и Краљевине Србије заоштрени. Српски учитељи, који су играли важну улогу не само у образовању већ и у подизању националне свести омладине, често су пред сам рат или у току ратних дешавања прелазили на српску или руску страну, видевши и у војевању шансу за национал-но уједињење српског народа. Велики број просветних радника у рату је изгубио живот или је већи део Првог светског рата провео у неком од

аустроугарских логора. Већина учитеља што су рат преживели наставили су након 1918. године да се баве просветно-образовним радом у новоформираној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, чувајући и сећање на своје колегинице и колеге страдале у Великом рату.

Резиме

У раду су представљене просветне прилике Срба на тлу Аустроугарске пре избијања Великог рата. Циљ је био да се прикажу сви проблеми и притисци с којима се српски народ суочавао, а били су у директној вези са спољном политиком, односно заостравањем односа између Србије и Аустроугарске. У другом делу рада дати су примери српских учитеља директно изложеним репресивним мерама аустроугарских власти. Док су једни излаз из тешке ситуације видели у пребегу у српску или руску војску, догле су други остајали на тлу Монархије у току рата. Многи учитељи су у тим приликама завршавали у логорима, а изван број њих и страдао. Један од циљева овог рада јесте да се прикаже колики су значај имали српски учитељи запослени у школама у Монархији, не само када је реч о образовању, већ и о подизању националне свести међу српском омладином.

Библиографија:

А) Објављени извори

1. Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007.
2. *Споменица учитељима и учитељицама изгинулим и помрлим у ратовима 1912–1918*, Београд 1924.
3. Мара Шовљаков, „Национални рад и страдање Срба учитеља из Угарске запослених у Босни и Херцеговини“, *Споменица Историјског архива „Срем“*, 15, Сремска Митровица 2016.

Б) Литература

1. Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989.
2. Стево Калуђерчић, „Срби и Српкиње из Војводине учитељи и учитељице у Босни и Херцеговини“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, 12/2, Нови Сад 1939.
3. Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*, II, Нови Сад 2016.
4. Владета Тешић, „Школе и настава“, *Историја српског народа VI-2*, Београд 1994.

5. Милан Топлица, *Рат против својих поданика у Аустро–Угарској: аутентичне вести*, New York 1915.

6. Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро–Угарске у XX веку*, Београд 1992.

Д
Р
У
Г
И

С
В
Е
Т
С
К
И

Р
А
Т

Dr. sc. Filip ŠKILJAN, viši znanstveni suradnik
Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

PREVJERAVANJE PRAVOSLAVNIH SRBA U GORIČKOM ARHIDA- KONATU¹ (KARLOVAC I OKOLICA) IZMEĐU 1941. I 1945. GODINE

Apstrakt: Na temelju arhivske građe iz Hrvatskog državnog arhiva i Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu, te dostupne literature, autor u radu iznosi informacije o prevjeravanju Srba na području Karlovca i okoline između 1941. i 1945. godine. Pravoslavni Srbi su pristajali na pokatoličavanje zato da bi sačuvali život i svoju imovinu, odnosno zato da ne bi bili prisilno iseljeni u Srbiju. U navedenom periodu na području kotara Karlovac, Jastrebarsko i dijelova kotara Vojnić prevjereno je na rimokatoličku vjeroispovijest najmanje 7.870 osoba. Nakon lipnja 1942, odnosno nakon uspostave Hrvatske pravoslavne crkve, masovno prevjeravanje na rimokatoličku vjeroispovijest uglavnom je prestalo. Međutim, ni pravoslavno stanovništvo koje je pokatoličeno nije uvijek uspjelo izbjeći prisilna iseljavanja, interniranja i stradavanja u masovnim pogromima.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat; Srbi; NDH; prevjeravanja; Rimokatolička crkva; Karlovac

Odnos Rimokatoličke crkve i Nezavisne države Hrvatske

Rimokatolička crkva smatrala je da je uspostavom Nezavisne Države Hrvatske (NDH) postignut važan nacionalni cilj i da je Crkva osigurala svoj povlašteni status u novoj državi.² Tako nadbiskup Alojzije Stepinac poslani-

1 Gorički arhidakonat obuhvaća područje ozaljskog kraja, karlovački kraj, područje Vojnića, Jastrebarsko i Žumberak. Ova je podjela izabrana zbog logične župske pripadnosti prema kojoj možemo točno ustanoviti koliko je bilo prevjeravanja na području koje župe. Područje južnog Korduna (slunjski kraj) pripadalo je Modruško-senjskoj biskupiji, pa to područje nije uzimano u obzir prilikom obrade građe.

2 Korijeni mnogih aspekata odnosa Rimokatoličke crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj sežu duboko u prošlost, ali u bližoj povijesti, u prvoj polovici 20. stoljeću, kad su svjetski ratovi uzrokovali prekranje geopolitičke karte svijeta, pa tako u kolopletu ratnih okolnosti doveli i do stvaranja NDH. Odnosi Svete Stolice s državama uređivani su posebnim, sveobu-

com katoličkim svećenicima u NDH od 28. travnja 1941. izražava zadovoljstvo zbog ostvarivanja tog cilja i upućuje poziv na „uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja hrvatske države“. Isto su učinili i splitsko-dalmatinski, krčki i senjski biskup. Neposredno nakon proglašenja NDH, nadbiskup Stepinac posjećuje Slavka Kvaternika, a ubrzo potom i dr. Antu Pavelića.³

hvatnim ugovorima, konkordatima. Iako Sveta stolica nije priznala NDH kao novouspostavljenu ratnu tvorevinu, njezin odnos prema NDH bio je obilježen, između ostalog, i činjenicom da Kraljevina Jugoslavija sa Svetom stolicom nije imala valjan međunarodnopravni ugovor o reguliranju vjerskih pitanja 39% stanovništva i njihove, Rimokatoličke crkve s državom. Sveta Stolica je prije Prvog svjetskog rata imala sklopljene konkordate s Crnom Gorom (1886) i Srbijom (1914), ali s obzirom na to da ti ugovori nisu bili primjenjivi na novonastalu državu nakon njenog priznanja, Kraljevinu SHS, 6. studenog 1919, trebalo je da Sveta stolica sklopi novi sporazum kojim bi se regulirala pitanja vjeronauka u školama i crkvama, prava vjerskih škola i ustanova, stjecanja crkvenih dobara, slobode komuniciranja sa Svetom stolicom, slobode djelovanja katoličkih organizacija, i niz drugih pitanja iz vjerskog života. U Kraljevini SHS živjelo je 1921. godine 48% pravoslavnih, 39% katolika i 13% pripadnika ostalih vjerskih zajednica. Pregovori u vezi sa konkordatom s Svetom stolicom potrajali su više od desetljeća, da bi se 1935. postigla suglasnost o svim detaljima i koncipiran ugovor, koji je Stojadinovićeva vlada potpisala 1937, upućen u Skupštinu i Senat na usvajanje. Nakon dugotrajnih pregovora između predstavnika Kraljevine SHS, pa potom Kraljevine Jugoslavije i Vatikana, nacrt teksta konkordata prihvaćen je i od jugoslavenske vlade i od Svete stolice 1935. godine. Da bi stupio na snagu, potpisani konkordat trebalo je da ratificiraju Narodna skupština i Senat Kraljevine Jugoslavije. Međutim, u kampanju protiv ratifikacije konkordata krenula je Srpska pravoslavna crkva i drugi protukatolički krugovi pa nastaje duboka politička kriza, možda i najveća između dva rata, i proces ratifikacije je obustavljen. Narodna skupština je ipak ratificirala konkordat, ali nakon što je patrijarh Varnava umro, odustalo se od ratifikacije pred Senatom tako da je početkom 1938. vlada izvijestila SPC da je konkordat stvar prošlosti (M. Akmadža, *Katolička crkva u monarhističkoj Jugoslaviji*, na www.alfaportal.hr). O temi konkordata literature ima vrlo mnogo. Ovdje navodim samo neke naslove: Nikola Žutić, „Vatikan, fašizam i nacionalizam (sa osvrtom na ideološko-političke prilike u Jugoslaviji 1922–1945)“, *Vojnoistorijski glasnik*, sv. 3(1996), str. 63–76; Nikola Žutić, „Vjerski liberalizam i jugoslavenstvo patrijarha Varnave i konkordatska kriza 1930–1938.“, *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju*, god. 30, br. 2 (2012), str. 6382; N. Žutić, *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan: odnos jugoslovenske države i rimske crkve*, Beograd 1994; Nikola Žutić, Ljubodrag Dimić, *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941*, Beograd 1992; Dragoljub Živojinović, „Vatikan, Srbi i pravoslavlje u XX veku“, *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta*, god. 12, sv. 12/13 (2008), str. 5–18; Mirko Petrović, „Projekat konkordata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Svete Stolice 1925. i uporedni konkordatski režimi“, *Dijalozi povjesničara – istoričara*, sv. 2 (2000), str. 485–502; Franjo Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. II, Zagreb 1993, str. 174–176; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1988, str. 140–141; Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, Sarajevo–Zagreb, 2004, str. 54–56; Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb 2003, str. 190; Franjo Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb 1996, str. 448–449.

3 O odnosu Rimokatoličke crkve prema Srbima u NDH vidi u: Nikola Žutić, „Rimokatolicizam i genocid u NDH“, *Građanski rat u Hrvatskoj 1991–1995: zbornik radova*, sv. 3 (2007), str. 27–42; Nikola Žutić, *Ideologija i vjerska politika nadbiskupa Stepinca u Jugo-*

Iako je ustaški pokret i osnovan i djelovao u ilegali i pretežno u inozemstvu, potpuno je izvjesno da se o njegovim ideološkim osnovama dovoljno znalo i u hrvatskoj javnosti i u hrvatskim klerikalnim krugovima, posebno nakon Rimskih ugovora.⁴ Ne može se reći da je bilo neizvjesno, nenajavljeno i nepoznato kakvu politiku prema Srbima ustaše namjeravaju provoditi i kakav rad na državi, koji Stepinac proglašava „uzvišenim“, planiraju.

slaviji 1934–1946, Beograd 2017; Radmila Radić, „Alojzije Stepinac i odnos prema Srbima i pravoslavlju“, *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća*, Zagreb 2016, str. 189–232; Dragoljub Živojinović, Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo: deo I, Vatikanska kandža*, Zrenjanin 2000; Dragoljub Živojinović, Dejan Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo, deo II, Vatikan – giljotina*, Zrenjanin 2001; Dragoljub Živojinović, *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast: 1941–1958*, Beograd 2007; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008.*, Zagreb: 2008; Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941.–1945., Okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010; Jure Krišto, *Sukob simbola: Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001; Nevenko Bartulin, *Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 39 (2007), str. 228–229; Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945.*, I–II, Zagreb 1998; Veljko Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju verskog genocida*, Beograd 1991; Sima Simić, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svjetskog rata*, Titograd 1958; Fikreta Jelić - Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1978; F. Škiljan, „Prevjeravanje Srba na području sjeverozapadne Hrvatske 1941. i 1942. godine“, *Tokovi istorije*, knjiga I (2014.), str. 135–173; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotara Križevci u vrijeme NDH“, *Cris*, XVII/1 (2015), str. 97–107; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest na području kotareva Pakrac i Daruvar između 1941. i 1945.“, *Zbornik Janković* 1 (2015), str. 101–122; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku i grkokatoličku vjeroispovijest u Podravini između 1941. i 1945. godine“, *Podravina* 15/29 (2016), str. 168–179; F. Škiljan, „Vjerski prijelazi s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest u NDH (1941.–1945.) na području arhidakonata Svetače (Novska, Nova Gradiška, Oriovac)“, *Kultura polisa*, XIII /31, Beograd, 2016, str. 185–202.

4 Rimski ugovori su naziv za tri dokumenta potpisana 18. svibnja 1941. između NDH i Kraljevine Italije u Palazzo Venezia u Rimu. Potpisivanju ugovora prisustvovali su predsjednici vlada dviju država, talijanski ministar vanjskih poslova, grof Galeazzo Ciano, te svi ministri vlade NDH. Iako je imao više stavki, u povijesti je najviše ostao upamćen dio u vezi sa razgraničenjem dviju država. Rimski ugovori su zapravo tri zasebna dokumenta: prvim je utvrđena granica između dviju država. Pored etničkog hrvatskog područja koje je Italiji već pripalo nakon Prvog svjetskog rata, Italija je anektirala daljnji teritorij naseljen s približno 400.000 Hrvata, i posve neznatnim brojem Talijana; drugim ugovorom NDH se obvezala da u jadransko-primorskom području (tzv. Druga, demilitarizirana zona), neće podizati nikakve vojne objekte ni imati ratnu mornaricu; trećim dokumentom Italija je postala jamcem političke nezavisnosti hrvatske države. Treći ugovor nikad nije bio proveden u cijelosti iako je dogovoren, posebno odrednica u vezi sa krunisanjem savojskog princa Aimonea Roberta Margherita Maria Giuseppa di Torino za hrvatskog kralja pod imenom Tomislav II. Hrvatsko izaslanstvo je uspjelo odbiti stvaranje zajedničke vojske Kraljevine Italije i NDH.

U okviru svoje ideologije „konačnog rješenja srpskog pitanja“ ustaše su Srpsku pravoslavnu crkvu smatrali nositeljem nacionalnog identiteta Srba u Hrvatskoj, pa su se pravoslavni svećenici našli prvi na udaru ustaških vlasti⁵, kako u pokoljima⁶ tako i prilikom prisilnog iseljavanja iz NDH 1941. godine.⁷ Pravoslavnim vjernicima je pak, s ciljem odnarođivanja i asimilacije,

5 O stradanjima pravoslavnih svećenika vidi u: Veljko Đ, Đurić, *Ustaše i pravoslavlje*, Beograd 1989., str. 106–117; *Spomenica pravoslavnog sveštenstva žrtava fašističkog terora*, Beograd 1960.

6 Odmah nakon uspostave NDH ustaše su počeli progoniti Srbe. Prvi takvi progoni započeli su u Gudovcu nedaleko Bjelovara, gdje je krajem travnja 1941. ubijeno oko 200 Srba. Nedugo potom, početkom svibnja 1941, u selu Blagaj nedaleko od Karlovca u kotaru Slunj ubijeno je oko 400 srpskih muškaraca iz Veljuna i okolice, a svega nekoliko dana poslije toga, 13. svibnja 1941, počinjen je pokolj u okolici Gline nedaleko sela Prekopa gdje je ubijeno između 300 i 400 Srba. Nakon dizanja ustanka na području Banije i Korduna u srpnju 1941. godine uslijedilo je masovno prisilno iseljavanje Srba iz sjeverne Hrvatske koje na karlovačkom području nije provedeno. Istovremeno s prisilnim iseljavanjima, počinjeni su novi zločini što su imali karakter odmazde. Tako su u tome periodu počinjeni zlodjela i u Banskom Grabovcu na petrinjskom području, gdje su likvidirani srpski seljaci sa glinskog i petrinjskog područja zbog dizanja ustanka na Baniji i gdje je stradalo najmanje 500 osoba, prema istraživanjima Slavka Goldsteina, a ubrzo nakon toga i zločin u Ivanović jarku, nedaleko od Krnjaka, 29 srpnja 1941. u karlovačkoj okolici. Istovremeno se dogodio i veliki pokolj Srba u glinskoj crkvi o čemu i danas postoje prijepori o broju onih što su tu ubijeni. O nabrojenim zločinima vidi u literaturi: Slavko Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, Zagreb 2007, str. 91–104, 293–297; Željko Karaula, „Slučaj Gudovac 28. travnja 1941.“ u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 39 (2007.), str. 197–208; Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918.–2008*, Zagreb 2008, str. 264; Dušan Korać, *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1986, str. 107–108; Ivan Strižić, *Žrtvoslov slunjskoga kotara*, Slunj-Zagreb 2005, str. 95–123; Čedomir Višnjčić, Branko Vujasinović, Đuro Roksanđić, *Glina 13. maja 1941*, Zagreb 2011; Đuro Roksanđić, „Ustaški zločini u glinskom kotaru od 1941. do 1945.“, *Glina – Glinski kraj kroz stoljeća*, Glina, 1988, str. 285–290, 292–293; Tomislav Vuković, „Ustaški pokolj u pravoslavnoj crkvi u Glini – povijesni događaj ili mit“, nastavak 4, *Glas koncila*. (www.glas-koncila.hr); D. Čubrić, M. Krković, *Stradanje Srba u pravoslavnoj crkvi u Glini i rušenje spomenika*, Beograd 2005; Đuro Aralica, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2010; Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Beograd 1998, str. 182–184; Đuro Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao, Svjedočanstva genocida*, Zagreb 2005.

7 O prisilnim iseljavanjima Srba i useljavanjima Slovenaca vidi u: Fikreta Jelić – Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.–1945*, Zagreb 1978, str. 167–171; Andrija Ljubomir Lisac, „Deportacije Srba iz Hrvatske 1941. godine“ u: *Historijski zbornik*, 1-4 (1956), str. 125–145; Ivo Goldstein, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u NDH 1941. godine“ u: S. Jerše (ur.) *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik*, Ljubljana 2006, str. 595–605; Slobodan D. Milošević, *Izbegele i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, Beograd 1981; Miodrag Bjelić, *Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požezi 1941. godine*, Beograd 2008; Marica Karakaš – Obradov, „Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske“ u: *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (2011), str. 801–

bila planirana konverzija – trebalo ih je prevesti na rimokatoličku, odnosno na grkokatoličku vjeroispovijest.

Zakonska odredba (uredba) o prijelazu s jedne vjere na drugu donesena je već 3. svibnja 1941. godine. Tim se zakonom ustaška vlast „postavila“ iznad Rimokatoličke crkve, koja je do tada imala potpunu ingerenciju kad je riječ o vjerskim poslovima, a to je vidljivo iz članka gdje stoji da je za valjanost prijelaza potrebno da stranka što mijenja vjeru podnese pisanu prijavu „upravnoj vlasti prve molbe“ (kotarskoj oblasti, odnosno gradskom poglavarstvu), o svojoj namjeri i da od „upravne vlasti prve molbe“ dobije potvrdu o toj svojoj prijavi (*Narodne novine*, 4. svibnja 1941). Rimokatolička crkva nije bila zadovoljna takvim miješanjem države u crkvene poslove. U svojim radovima povjesničar Jure Krišto jasno pokazuje na koji su način dopisi i okružnice između Crkve i države razmjenjivane i kako je na pojedine crkvene dopise reagirala država, a na koji je način na državne uredbe reagirala Crkva.⁸ Duhovni stol je na zakonsku odredbu od 3. svibnja reagirao već 8. svibnja 1941. stavom da „pristup u katoličku Crkvu može se dopustiti samo onim osobama, za koje postoji osvjedočenje, da to žele učiniti iskreno i s uvjerenjem o istinitosti naše svete vjere i o njenoj potrebi za spas duše“, a da treba odbijati one „koji bi u Crkvu htjeli ući bez ispravnih motiva tražeći u njoj samo zaštitu svojih materijalnih interesa i egoističkih ciljeva“ (*Katolički list*, 19. svibnja 1941). Nedugo nakon toga, 27. svibnja, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH objavljuje dokument pod nazivom „Uputa o prijelazu s jedne vjere na drugu“ (*Narodne novine*, 27. svibnja 1941). Ministar Mile Budak u tom dokumentu upućuje kotarske i gradske vlasti da jedino one mogu izdavati potvrde o prijavi za vjerski prijelaz. Ubrzo iza toga, u lipnju, objavljeni su i propisi o primanju u Rimokatoličku crkvu. Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja potom 14. srpnja šalje biskupskim ordinarijatima NDH dopis iz kojeg se vidi da ustaše ne žele da na rimokatoličku vjeroispovijest prelaze pravoslavni svećenici, učitelji, trgovci, obrtnici i bogati seljaci. U dopisu je također istaknuto da država ne želi da pravoslavno stanovništvo prelazi na

826; Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945.*, Ljubljana–Beograd, 1979, str. 232–240; Filip Škiljan, „Prisilno iseljavanje Srba iz Moslavine 1941. godine“ u: *Historijski zbornik*, 1(2012), str. 149–168; F. Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, *Stanovništvo*, br. 2 (2012), str. 1–34; F. Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2015.

8 Sve ove uredbe, okružnice, upute i dopise moguće je precizno pratiti u knjizi Jure Krišto, *Sukob simbola: Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001, str. 172–202 te u knjigama: Veljko Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Prilozi za istoriju verskog genocida*, Beograd 1991. i Sima Simić, *Prekrštavanje Srba za vreme Drugog svetskog rata*, Titograd 1958.

grkokatoličku vjeroispovijest, a također je sasvim jasno da je država ta što bi trebalo da izdava dozvolu za vjerski prijelaz.⁹ Crkva 16. srpnja šalje dopis Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja izražavajući neslaganje s branjenjem prijelaza na grkokatoličku vjeroispovijest, a također smatra da bi trebalo da se prijelazi odobravaju i pravoslavnoj inteligenciji.¹⁰ Državno ravnateljstvo za ponovu (na koje su u međuvremenu postepeno prenesene nadležnosti za vođenje poslova u vezi sa vjerskim konverzijama) šalje 30. srpnja 1941. okružnicu i pri tome ponavlja zahtjev hrvatskih vlasti da pravoslavni ne prelaze na grkokatoličku vjeroispovijest osim u slučajevima gdje već postoje grkokatoličke župe. U toj se okružnici spominju i potvrde o čestitosti što ih mogu izdavati jedino kotarska i općinska poglavarstva, a bez čega se ne može ni otpočeti postupak vjerskog prijelaza. Te upute su vrijedile za cijelu NDH, osim za područje Krbave i Psata i župe Gore¹¹, dok je iz dopisa što ga vrh Crkve upućuje crkvenoj hijerarhiji početom kolovoza 1941. posve jasno da Crkva pristaje da državne vlasti izdaju potvrde o čestitosti, čime zapravo prepuštaju državnim vlastima da odlučuju tko je podoban da dobije dozvolu za vjerski prijelaz, a tko to nije.¹² Zbog prilične kaotičnosti na terenu i promijenjenih okolnosti (narodni ustanak i kritički odnos Nijemaca i Talijana prema ustaškoj politici prekrštavanja), u rujnu 1941. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova šalje državnim tijelima i biskupskim ordinarijatima okružnicu kojom se požuruju vjerski prijelazi, tj. traži da se ne prave birokratski problemi osobama što žele prijeći s jedne vjeroispovijesti na drugu.¹³ Početkom listopada 1941. osnovan je vjerski odsjek Državnog ravnateljstva za ponovu i država na to tijelo prebacuje sve poslove u vezi sa vjerskim prijelazima. Konačno, svoj precizan službeni stav prema vjerskim prijelazima i miješanju države u taj posao Crkva zauzima zaključkom u deset točaka na biskupskoj konferenciji 17–19. studenog 1941. godine. Kao prvo ističe se da se samo Crkva može i mora baviti prijelazima na rimokatoličku vjeroispovijest, kao drugo da samo crkvena hijerarhija može postavljati ljude što će poučavati prijelaznike u vjери, kao treće da takvi ljudi mogu biti ovisni samo o crkvenim institucijama, kao četvrto da Katolička crkva priznaje samo one prijelaze obavljene prema crkvenim propisima, kao peto da državne institucije ne smiju poništavati prijelaze koje Crkva provede, kao šesto da episkopat izabire odbor za brigu o

9 J. Krišto, *Sukob simbola: Politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2001, str.177–179.

10 S. Simić, *Prekrštavanje Srba...*, str. 63–64

11 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba...*, str. 45–46.

12 J. Krišto, *Sukob simbola...*, str. 182–183.

13 J. Krišto, *Sukob simbola...*, str. 185–186.

pridržavanju pravila kod prijelaza, kao sedmo da u Crkvu mogu biti primljeni samo oni što to slobodno traže, kao osmo da obred u koji će prijelaznik prijeći ne može određivati država, kao deveto da će izabrani odbor organizirati tečajeve za one koji propovijedaju potencijalnim prijelaznicima i kao deseto da se prijelaznicima moraju zajamčiti sva građanska prava.¹⁴ Masovno prelaženje s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest završilo je u proljeće 1942. kad je uspostavljena tzv. Hrvatska pravoslavna crkva.

Prevjeravanja Srba na području Goričkog arhidakonata

Na području Goričkog arhidakonata što je obuhvaćao župe na teritoriju kotara Jastrebarsko, Karlovac i veći dio kotara Vojnić (župe Skakavac i Vukmanić) zabilježeno je relativno mnogo prijelaza pravoslavnih na rimokatoličku vjeroispovijest. Prema popisu iz 1931. na području kotara Karlovac živjelo je 565 pravoslavnih, u kotaru Jastrebarsko 85, a na području grada Karlovca 2.565 pravoslavnih vjernika. Na području kotara Vojnić živjelo je 28.441 pravoslavnih.¹⁵

Broj prevjerenih pravoslavnih na području Goričkog arhidakonata na temelju spisa iz Nadbiskupskog arhiva u Zagrebu¹⁶

Župa	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Draganić	0	1	0	0	0	1
Jastrebarsko	29	12	2	0	4	47
Krašić	3	0	0	0	0	3

14 J. Krišto, *Sukob simbola...*, str. 194–202.

15 Područje kotara Vojnić obuhvaćalo je općine Tušilović, Krnjak, Vojnić, Krstinja, Utinja, Perjasica i Barilović. Karlovačko prigradsko naselje Popović Brdo potpadalo je pod kotar Vojnić koji je tako počinjao iznad Turnja, odnosno na istočnu stranu od Karlovca odmah nakon sela Kamensko. Nakon Drugog svjetskog rata područje kotara je smanjeno tako da je općina Vojnić obuhvaćala nekadašnju općinu Krstinja, Vojnić i dio općine Utinja. Ostatak općine Utinja, Tušilović i Krnjak potpali su pod Karlovac, a općine Barilović i Perjasica pod općinu Duga Resa. Podaci o broju pravoslavnih pronađeni su u Državnom zavodu za statistiku Republike Hrvatske, među-podaci za materinji jezik i vjeroispovijest po banovinama i kotarevima za 1931. godinu (šapirograf).

16 Popisi su nastali na temelju dokumenata iz fonda Nadbiskupskog duhovnog stola. Izvjestan broj imena je pronađen u Urudžbenom zapisniku Nadbiskupskog duhovnog stola, a određeni broj direktno u dokumentima fonda Nadbiskupskog duhovnog stola između 1941. i 1945. godine.

Župa	1941.	1942.	1943.	1944.	1945.	Ukupno
Petrovina	6	0	0	0	0	6
Sveta Jana	1	0	0	0	0	1
Bosiljevo	7	0	0	0	0	7
Karlovac (sve župe)	1.458	963	6	4	1	2.432
Lipnik	1	2	0	0	0	3
Ozalj	2	2	0	0	0	4
Kunić	4	0	0	0	0	4
Završje	2	0	0	0	0	2
Plešivica	0	1	0	0	0	1
Šišljavić	0	6	0	0	0	6
Sveti Petar na Mrežnici	23	22	3	0	0	48
Velemerić	28	15	1	0	0	44
Skakavac	3	435	0	0	0	438
Vukmanić	17	806	0	0	0	823
Ukupno	1.584	2.265	12	4	5	3.870

Sveukupan broj prevjerenih pravoslavnih na području Goričkog arhiđakonata iznosi 3.870 osoba. Riječ je o relativno velikom broju budući da je vidljivo da su na području grada Karlovca u znatnom postotku pravoslavni prešli na rimokatoličku vjeroispovijest dok na području kotara Jastrebarsko nije bilo mnogo pravoslavnih vjernika. Iz poimeničnih podataka o broju prevjerenih vidljivo je da je najveći broj prijelaza registriran na području grada Karlovca, što je i očekivano budući da je značajan broj Karlovčana bio pravoslavne vjeroispovijesti. Broj od 2.432 prevjerenih svjedoči o tome da su u gradskim karlovačkim župama (Dubovac, Hrnetić, Kamensko, Sveto Trojstvo i Mahično), prijelazi obavljani masovno, te da su pravoslavni žitelji grada i najbliže okolice na taj način nalazili zaštitu od ustaškog terora. Osim na području Karlovca prevjeravanja su bila masovna i na području župa Skakavac i Vukmanić gdje su čitava sela prelazila na rimokatoličku vjeroispovijest. U ostalim župama Goričkog arhiđakonata prijelazi su bili pojedinačni. I na području Duge Rese, koja se nalazila pod župom Sveti Petar na Mrežnici, ni u Velemeriću (Ladvenjaku), ni u Jastrebarskom broj prevjerenih pravoslavnih vjernika nije bio veći od 50. Najveći broj vjerskih prijelaza na području Goričkog arhiđakonata zabilježen je upravo u periodu 1941. i 1942. godine.

U prvoj godini NDH, između travnja i prosinca 1941, podnesene su 1.584 molbe, dok je u narednoj godini, uglavnom u njezinom prvom dijelu, podneseno 2.265 molbi. U posljednje tri godine rata, prema poimeničnim popisima podnositelja molbi sačuvanim u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, podnesena je tek 21 molba. Dakle, najveća frekvencija prevjeravanja je registrirana u periodu između listopada 1941. i travnja 1942. godine. Takva dinamika je logična s obzirom na to da je u travnju 1942. osnovana Hrvatska pravoslavna crkva pa opada državni interes za vjerske prijelaze. Sumarni podaci o broju vjerskih prijelaza za gorički arhiđakonat iz 1944, koje su podnosili lokalni župnici Nadbiskupskom duhovnom stolu, iznimno su slabo sačuvani, pa možemo pratiti broj prevjerenih tek za pojedine župe. Ti se podaci ne podudaraju u potpunosti s onima iz poimeničnih popisa. Tako je, na primjer, navedeno da je u župi Ozalj prevjereno 10 pravoslavnih na rimokatoličku vjeroispovijest, iako su data imena četiri osobe. Slična je situacija i sa župom Kunić nedaleko od Ozlja za koju se navede da je 15 pravoslavnih prešlo na rimokatoličku vjeroispovijest dok je broj navedenih imena i prezimena, kao i kod ozaljske župe, svega četiri. Prema sumarnim zabilježkama iz 1944. godine, prijelaza u dvije gradske karlovačke župe bilo je relativno malo, tek 172, pri čemu pravoslavni prijelaznici popisani u župi Svetoga Trojstva nisu razdvojeni od pokrštenih Židova. Za dubovačku župu, gdje je bilo najviše prevjeravanja u gradu Karlovcu, nema sumarnih podataka iz 1944. godine. Dakako, rezultate dobiveni iz poimeničnih popisa onih što su prekršteni valja uzeti s određenim oprezom, pošto su popisane osobe samo zatražile vjerski prijelaz, a nema uvijek potvrde o tome da li su dozvolu za vjerski prijelaz i dobile.

Izvještaji župnika o broju prijelaza prema župama¹⁷

Župa	Broj prijelaznika s pravoslavlja na rimokatoličku vjeroispovijest
Draganički Budrovci	3
Karlovac (župe Sveto Trojstvo i Hrnetić)	134 (Sveto Trojstvo) i 38 (Hrnetić) (iskazani sumarno svi prijelazi na području župe Sveto Trojstvo)
Lipnik	1
Ozalj	10
Kunić	15

¹⁷ NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2658/1941.

Prevjeravanja na području grada Karlovca

Na području grada Karlovca prevjeravanja na rimokatoličku vjeroispovijest bila su najbrojnija na teritoriju Goričkog arhiđakonata. Općenito promatrajući, najveći broj prevjeravanja na području grada Karlovca obavljen je u dubovačkoj župi.

Prije negoli je župnik uopće mogao podnijeti molbu Nadbiskupskom duhovnom stolu za vjerski prijelaz pojedinog molitelja, taj je morao dobiti potvrdu o čestitosti od gradskog redarstva. Tako je u Hrvatskom državnom arhivu sačuvan popis potvrda o čestitosti izdanih između 12. rujna 1941. i 10. listopada 1941. godine. Takvih je u gradu Karlovcu u tome periodu bilo 54.¹⁸ Poslije izdavanja potvrde o čestitosti, gradsko poglavarstvo je izdavalo dozvolu za vjerski prijelaz. Dozvole od gradskog načelnika u Karlovcu bile su uniformne:

„U riešenju molbe (ime i prezime), po zanimanju _____ iz Karlovca, rođj. _____ kojom moli dozvolu da može prijeći sa grčkoistočne vjere na rimokatoličku zajedno s članovima svoje obitelji _____ obnalazi ovo gradsko poglavarstvo temeljem odluke Župske redarstvene oblasti u Karlovcu od _____ broj _____ kojom se potvrđuje da su molitelji čestiti i ispravni građani, a u smislu okružnice NDH od 30. srpnja 1941. broj 48468-1941 dozvoliti zatraženi prijelaz.“¹⁹

Tek po toj proceduri župnik je mogao Nadbiskupskom duhovnom stolu podnijeti molbu za prijelaz.

Kao prvi slučaj prijelaza na gradskom području zabilježen je prejelaz Mile Lazića u dubovačkoj župi 25. travnja 1941²⁰, dakle svega 15 dana nakon uspostave NDH. Istog dana prelaze i Milka Zamečnik, Zvezdana Naslas i Jadran Zamečnik. Milka Zamčenik dva puta se udavala, oba puta u pravoslavnoj crkvi u Srbiji. Zvezdana je bila njezina kći iz prvog braka, a Jadran sin iz drugog braka. Karlovački župnik ističe kako je vjerski život u toj obitelji „besprikoran“. „Praktična veza s rimokatoličkom crkvom je podržavana tako da je obje djece polazilo redovito sv. misu u rimokatoličkoj crkvi i u najviše sati prisustvovalo rimokatoličkom vjeronauku otkad su u Karlovcu.“ Župnik Mirko Veslaj morao je pred Nadbiskupskim duhovnim stolom opravdavati činjenicu što su Juraj Zamečnik, Milkin suprug rimokatoličke vjeroispovijesti, i Milka Zamečnik sklopili brak u pravoslavnoj crkvi u Jagodini jer nadaleko nije bilo rimokatoličke crkve. Nakon primanja u Rimokatoličku crkvu, žup-

18 HDA, MPB NDH, Odsjek bogoštovlja, kutija 14, 4479-B-1941.

19 HDA, MPB NDH, Odsjek bogoštovlja, kutija 30, 2159-B-1942.

20 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 3917/1941.

nik je morao spomenute supružnike Zamečnik ponovo vjenčati.²¹ Posebnu molbu karlovački župnik piše za Radmilu Drganc, udovicu pokojnog kape-tana Ivana Drganca. Župnik ističe kako je Radmila „od malih nogu gajila veliko poštovanje prema rimokatoličkoj crkvi“, jer je bila na srednjoškolskim naukama u jednom katoličkom zavodu u Friburgu u Švicarskoj. Budući da joj je suprug, rimokatolik, preminuo, živi sa svojim djetetom u Karlovcu kod suprugovih roditelja. Kako je Radmila u cijeloj obitelji jedina pravoslavne vjeroispovijesti, župnik moli za njen vjerski prijelaz, što je i odobreno.²² Du-bovački župnik bio je vrlo agilan prilikom pisanja molbi za pojedince. Molio je za Miloša Dozeta, urara iz Karlovca i njegove sinove Miloša i Miodraga, pravoslavne karlovačke žitelje, te odriješenje zbog braka u pravoslavnoj crkvi za njihovu majku Maricu Dozet, koja je bila rimokatoličke vjeroispovijesti. Sinovi su pohađali rimokatoličku crkvu zajedno s majkom, a otac je uvijek kod blagoslova kuća dočekivao rimokatoličkog župnika da mu obavi taj ob-red.²³ Općenito promatrajući muškarce iz Karlovca koji su podnosili molbe za prijelaz vidljivo je da su u najvećem broju slučajeva oni bili obrtnici (po-stolari, urari, brijački obrtnici, trgovci i slično). Kod osobito siromašnih poje-dinaca, kao na primjer Bogdana Brakusa, dubovački je župnik tražio da ih se oslobodi taksa koje su, inače, morali plaćati prilikom prevjeravanja.²⁴ Takvu je molbu podnio i za obitelj Jovana Mileusnića (njih četvero), jer su živjeli sa svega 700 dinara mjesečno, a što je očito bilo nedovoljno za bilo kakvu pristojnu egzistenciju.²⁵ Također su vrlo česti slučajevi prevjeravanja u gradu Karlovcu evidentirani u mješovitim brakovima. Često je jedan od partnera bio rimokatolik koji je sklopio brak u pravoslavnoj crkvi, dok je drugi bio pravoslavne vjeroispovijesti. Iz takvog braka, sklopljenog u pravoslavnoj crkvi, djeca su najčešće bila pravoslavne vjeroispovijesti. Osim toga, muškarci rimokatoličke vjeroispovijesti u takvom braku, vjenčavali su se u pravoslavnoj crkvi gotovo redovito iz koristoljublja, odnosno zbog toga što su radili u državnoj službi, pa su se nadali boljem položaju i lakšem napredovanju u službi.²⁶ Drugi slučajevi sklapanja vjerski mješovitih brakova u pravoslavnoj crkvi bilježeni su u naseljima gdje nadaleko nije bilo rimokatoličkih crkava.

21 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4069/1941.

22 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5197/1941.

23 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8979/1941.

24 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 8981/1941.

25 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 11747/1941.

26 Takav je bio slučaj s Zvonimirom Radolfijem; na rimokatoličku vjeroispovijest prešao je zbog vojničke službe prilikom vjenčanja s pravoslavnom Stanom Novković. NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 11960/1941.

Za takve je molbe iz mješovitih brakova dubovački župnik imao formulu: „Otac i kćerka su temeljito poučeni i iskreno žele pristupiti u rkt. Crkvu. Majka (Katarina) duboko žali svoj nepromišljeni čin i iskreno želi, da se pomiri sa sv. Crkvom.“²⁷ Ponekad dodaje i izvjesne specifičnosti za neku od obitelji, pa tako za oca što traži prijelaz, Dimitrija Dukića, navodi kako je „mali obrtnik, čestit, pošten i solidan čovjek, a djeca dobro odgojena“.²⁸ Dubovački župnik je isprva podnosio molbe pojedinačno, odnosno za svaku obitelj, ali očito mu je to vremenom postalo nepraktično, s obzirom na to da mu se dnevno javljalo i po više desetina ljudi za vjerski prijelaz.

U kasnijim razdobljima tako dubovački župnik više nije pisao pojedinačne molbe, već ih je radio skupno za više desetina ljudi. Tako je uradio 7. prosinca 1941. za 24 obitelji i pojedinca među kojima su neki bili u vrlo nezavidnom položaju. Jedna od njih bila je Milka Vorkapić, kućanica, supruga Vuje Vorkapića, postolara, s trogodišnjim djetetom Dragutinom. Otac obitelji odveden je „u nepoznato“, navodi dubovački župnik. Slično moli i Marija Brdovčak, rimokatolkinja što je sklopila brak u pravoslavnoj crkvi. Ostala je bez supruga Steve Poštića što je takođe „odveden u nepoznato“, sama s troje djece pravoslavne vjeroispovijesti. Ona „tvrdo obećaje da će dati brak konvalidirati u rkt. crkvi, čim joj se suprug Stevo povrati“. Problem je bio jedino u tome što se najveći broj „odvedenih u nepoznato“ nikada nije vratio svojim kućama. Takvi primjeri gdje žene odvedenih muškaraca mole da se njihove obitelji prime u Rimokatoličku crkvu bili su brojni upravo na području Karlovca. Vjerojatno su te žene smatrale da će na taj način pomoći svojim supružnicima i da će ih možda tako lakše pustiti iz zatvora ili logora gdje su se nalazili, odnosno da će zaštititi sebe i svoju djecu da ne stradaju na sličan način. Kako je na poleđini dokumenta zapisano aff. (afirmativno), znači da su svi nabrojani primljeni u Rimokatoličku crkvu.²⁹ Veću skupinu pravoslavnih Srba dubovački je župnik preporučio Nadbiskupskom duhovnom stolu 21. prosinca 1941. godine. Prema poimeničnom popisu bilo je 120 pravoslavnih, i nekoliko Židova i starokatolika. Na popisu se nalazi 61 pravoslavna, četiri židovske obitelji i jedna starokatolička, što govori o relativnom odnosu brojnosti prevjerenih pravoslavnih, odnosno starokatolika i pokrštenih Židova. Dubovački župnik je, kao i u prethodnom popisu od 7. prosinca, istaknuo kako su muževi više nabrojanih žena „odvedeni u nepoznato“, a za brojne obitelji što su ostale bez odvedenih hranitelja ili čiji su hranitelji ostali bez posla, dubovački župnik moli da prijeđu „gratis“ na rimokatoličku vjeroispovijest.

27 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 9009/1941.

28 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 11748/1941.

29 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21506/1941.

Podatak da je od 61 pravoslavne obitelji pobrojene u ovom popisu i kod čak 18 nema hranitelja jer je on „nestao“, odnosno ustaše su ga odvele, svjedoči o težini stradanja karlovačkih Srba tokom 1941. godine.³⁰ Nekoliko sličnih popisa nastalo je u karlovačkoj župi Dubovac i 1942. godine. Dubovački župnik bio je jedan od rijetkih u Zagrebačkoj nadbiskupiji što se usudio na službenim dokumentima napisati kako su muževi žena koje mole za prijelaz „odvedeni u nepoznato“. Godine 1942. vrlo se vjerojatno već znalo da su ti ljudi usmrćeni, a pojam „odvođenja u nepoznato“ sasvim je izvjesno značio odvođenje na Velebit, odnosno u Jadovno, ili u neki od drugih logora odakle se uhapšeni više nisu mogli javiti.³¹ Činjenica da je na poimeničnom popisu, koji je sačinio Đuro Zatezalo, 105 Srba s područja Karlovca stradalo u Jadovnom govori o težini njihovog stradanja.³²

Manji je broj prijelaza na gradskom području obavljen u ostalim karlovačkim župama. Tako u župi u Hrnetiću župnik Hinko Lesić moli za Petra Vranješa, radnika s Banije, njegovu djecu Tomislava i Branka i suprugu Katicu Vranješ; ona je sklopila brak u pravoslavnoj crkvi, ali nije prešla na pravoslavlje.³³

Prevjeravanja pravoslavnih izvan grada Karlovca

Izvan Karlovca bilo je također prevjeravanja kao što je to vidljivo iz popisa na početku teksta. Župa Petrovina nalazi se između Jastrebarskog i Karlovca i tu je živjelo svega nekoliko obitelji pravoslavne vjeroispovijesti. Interesantno je da je lokalni župnik nakon prevjeravanja obitelji Mlinarić postavio nekoliko logičnih pitanja Nadbiskupskom duhovnom stolu. Jedno od njih je – kako će se članovi obitelji Đure Mlinarića služiti krsnim listovima pravoslavne crkve kojoj nakon vjerskog prijelaza sredinom lipnja 1941. više ne pripadaju. Drugo se odnosilo na to da li je potrebno prevedene upisivati u maticu krštenih tamošnje župe. Treće, župnik pita da li će Nadbiskupski duhovni stol vratiti njihove stare isprave, poslane zbog vjerskog prijelaza, i četvrto, pita da li da prevjerene upiše u rubrici vjenčanih kao mladence ili kao udovce, jer nisu ni jedno ni drugo. Nadbiskupski duhovni stol imao je odgovore na sva pitanja. Isprave je vratio Đuri Mlinariću, na poledini krsnih

30 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 21890/1941.

31 Vidi popis NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2085/1942 kada je u jednom danu prevjereno 110 pravoslavnih Srba. Dana 18. siječnja 1942. prevjereno je 152 pravoslavnih Srba u istoj dubovačkoj župi (NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1523/1942).

32 Đ. Zatezalo, *Jadovno, kompleks ustaških logora 1941*, Beograd 2007, str. 603–608.

33 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 20886/1941.

listova prijelaznika župnik je morao napisati da su dotične osobe primljene u katoličku crkvu, krštenje je župnik morao upisati u knjigu prijelaza³⁴, a u matiči vjenčanih je morao zabilježiti da su slobodnog staleža i u opasci – kada je brak sklopljen u pravoslavnoj crkvi.³⁵

Poseban je slučaj u župi Jastrebarsko u vezi sa malodobnim djevojčicama Vidom i Marom Škalec, rođenim 1934, odnosno 1935. godine u Banskim Moravcima kraj Lasinje; one su se 1943. godine nalazile u dječjem domu u Jastrebarskom³⁶. Roditelji im nisu bili živi, a župnik je smatrao da se one više osjećaju rimokatolikinjima, pošto „borave s ostalom djecom u Dječjem domu i pohađaju službu Božju i marljivo uče nauk vjere“, pa ih je želio pričestiti i ispovijediti. Uz dopis je priložio dopisnicu na kojoj njihova majka pristaje da djevojčice promijene vjeroispovijest. Očito je njihova majka nakon pisanja dopisnice preminula u međuvremenu, a tu stoji: „Ja dozvoljavam da se moje ćeri pokrste to mi je milo i ljepo ji pozdravte daji majka pozdravlja i rado biji vidila“. Okolnosti o tome kako su pomenute djevojčice dospjele u dječji dom nisu jasne. Dopisnica je upućena časnim sestrama u dječjem

34 Knjige prijelaza su morale postojati na području svake župe. Međutim, na pitanje postavljeno u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu odgovor je glasio da one nisu sačuvane, odnosno da se popisi prevjerenih mogu načiniti jedino na temelju popisa podnešenih molbi Nadbiskupskom duhovnom stolu između travnja 1941. i svibnja 1945. godine.

35 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 7667/1941.

36 U dječjem logoru u Jastrebarskom preodgajana su srpska djeca s Kozare, te iz drugih dijelova Hrvatske u dobi između šest i 14 godina. Logor je bio smješten u dvorcu Erdödy u Jastrebarskom. Funkcioniranje logora je započelo 12. srpnja 1942, a djelovao je do studenog iste godine. Na čelu uprave logora nalazila se časna sestra Barta Pulherija, a nadzor nad njim provodilo je Ministarstvo udružbe. Početkom srpnja 1942. iz Zagreba je u logor Stara Gradiška upućeno 16 sestara Crvenog križa kako bi preuzele nekoliko stotina djece i preko Zagreba ih dovele u novoosnovani dječji logor u Jastrebarskom. Na putovanju do Zagreba od 650 djece umrlo je 17, a u Zagrebu nakon raskuživanja još 30; najbolesnija djeca, njih 37, smještena su u bolnice gdje je većina također vrlo brzo umrla. U periodu između srpnja i kolovoza 1942. u pet je navrata dovezeno u logor oko 3.000 djece iz logora Stara Gradiška, Jasenovac, Jablanac, Cerovljani i Mlaka. Djecu su u logoru preoblačili u ustaška odjela. Utvrđeno je da je u logoru oko 400 djece bolovalo od dizenterije, da je 300 imalo ospice, 200 je bilo oboljelo od tifusa i da je oko 200 imalo difteriju i oko 100 zaušnjake. Prema dostupnim podacima u logoru Jastrebarsko umrlo je 468 djece, a u obližnjem logoru u Donjoj Reci oko 540. Broj takve djece bio bi zasigurno i veći da nije bilo Diane Budisavljević, Kamila Breslera i drugih koji su pomagali u akciji udomljavanja mališana što ju je organizirala Tatjana Marinić. Četvrta kordunaška brigada NOV Hrvatske je u zoru 26. kolovoza 1942. napala Jastrebarsko i nakon kraće borbe oslobodila djecu iz logora, a 350 najsnažnijih dječaka i djevojčica odvela na slobodni teritorij Korduna. Ćiril Petešić, *Dječji dom Jastrebarsko*, Zagreb 1990; Diana Budisavljević, *Dnevnik Diane Budisavljević*, Zagreb 2003, Dragoje Lučić, *Rat i deca Kozare*, Beograd 1979; Rade Milosavljević, *Dečji ustaški logor Jastrebarsko*, Jagodina 2009.

domu u Jastrebarskom, i očito je upit da djevojčice budu prekrštene na rimokatoličku vjeroispovijest već ranije postojao. U dopisu poslanom Nadbiskupskom duhovnom stolu vidljivo je da ni oni nisu bili sasvim sigurni što uraditi s djevojčicama jer nisu znali tko će „jamčiti za njihov daljnji katolički uzgoj i ustrajnost u katoličkoj vjeri“. Ipak, djevojčice su, koliko je suditi prema dopisu, primile katoličku vjeroispovijest.³⁷ Dr Ante Zdešar, vjeroučitelj u Dječjem domu u Jastrebarskom, tražio je još početkom travnja 1945. prijelaz za pojedinu djecu s Kozare. Tako je, primjera radi, molio za devetogodišnjeg Mihajla Bašića, čija je majka po svoj prilici stradala tokom Kozarske ofanzive, a otac bio na prisilnom radu u Njemačkoj. Prema nekim vijestima otac mu je bio ubijen u Njemačkoj pa je vjeroučitelj koji je dječaka procijenio kao bistrog zamolio da ga prevede na rimokatoličku vjeroispovijest. I jedanaestogodišnju Vukosavu Čurgus iz okolice Bosanske Dubice, na nagovor njezine majke, služavke u Jastrebarskom, vjeroučitelj je želio prevesti na rimokatoličku vjeroispovijest. I djevojčice, petnaestogodišnju Stoju Đurić iz Pakrana kraj Daruvara i dvanaestogodišnjakinju Stanu Roknić, župnik je također želio prevjeriti. Navodno su one same od njega to tražile i odlazile u obližnju kapeлицу gdje su molile križni put³⁸

Iz svih navedenih pojedinačnih molbi jasno je da je u to vrijeme bilo mnogo nacionalno i vjerski mješovitih brakova u kojima su se supružnici, zajedno sa svojom djecom, kao pripadnici pravoslavne vjeroispovijesti osjećali nesigurno i životno ugroženo, pa su od državnih i crkvenih vlasti tražili da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest. Crkva nije priječila vjerski prijelaz tim ljudima i omogućavala im da bez ikakvih problema prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest. Kod siromašnih žitelja rimokatolički župnici su isticali njihovo socijalno stanje i zalagali se za to da ne plaćaju biljege za prijelaz. Iz posljednjih primjera očito je da su djeca bila prevjeravana i da je za to postojao jasan nagovor iz župe, odnosno od crkvenih vlasti.

Masovni prijelazi na području župa Kamensko, Skakavac i Vukmanić

Zaista masovni vjerski prijelazi pravoslavnog stanovništva na katoličanstvo na području Goričkog arhiđakonata poduzeti su na predjelu dvije župe u istočnom dijelu Goričkog arhiđakonata. To su župe Kamensko (pobrojana u sumarnim podacima karlovačkih gradskih župa), Skakavac i Vukmanić gdje je prevjereno 438, odnosno 823 osoba. Riječ je o prevjeravanju komplet-

37 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 5891/1943.

38 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 2654/1941.

nih sela. Valja naglasiti da su se na te prijelaze pravoslavni Srbi odlučivali zbog straha za vlastitu imovinu, ali i za sam život, smatrajući da će na taj način sačuvati i jedno i drugo. O vjerskom prijelazu u Popovića Brdu i okolnim selima izvještavale su i tadašnje novine. Kotarska oblast u Karlovcu dala je dozvolu mještanima Popovića Brda u siječnju 1942. da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest. U dopisu što obuhvaća 393 osobe na kraju piše kako „ova kotarska oblast obnalazi temeljem uredovne potvrde župnog ureda u Kamenskom od 10. siječnja 1942. broj 24, kojom se potvrđuje, da su molitelji čestiti i ispravni građani, a u smislu okružnice Nezavisne Države Hrvatske od 30. srpnja 1941. broj 48.468/41 dozvoliti zatraženi prelaz“.³⁹ Prevjeravanje su obavili redovnici iz Kamenskog. Iako smo župu Kamensko pribrojili karlovačkim u ovom slučaju naznačavamo ovaj grupni prijelaz kompletnog sela udaljenog nekoliko kilometara od Karlovca. Opis prevjeravanja donesen je u listu *Nova Hrvatska* od 13. siječnja 1942. pod naslovom „Vraćanje vjeri svojih djedova“. „Jučer prije podne obavljeno je u Kamenskom kraj Karlovca krštenje prijelaznika grčko-istočne vjere iz Popović-brda. Ovo je krštenje obavio župnik i dekan u Kamenskom Kučmanić, koji je već prije toga izvršio s povratnicima sve potrebne crkvene obrede, pa je jučerašnji čin krštenja obavljen bez ikakvih poteškoća. Činu krštenja preko 400 povratnika prisustvovao je veliki župan Velike župe Pokuplje dr. Ante Nikšić, ravnatelj županijskog redarstva Ivan Betlehem, pouzdanik stožera Družak, u ime zapovjedništva Ustaške mladeži iz Zagreba Rudolf Pavlek, župski promičbeni izvjestitelj prof. Franjo Mikšić, te drugi. Prije samog čina pokrštenja povratnika održao je prisutnima veoma topao i lijep govor dekan Kučmanić, koji je sve pozvao da svoju zadanu riječ na Božje evanđelje drže da budu odani Bogu, Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njenom Poglavniku. Sam čin krštenja trajao je oko jedan sat i bio nadasve svečan. Poslije dovršenog krštenja veliki župan Velike župe Pokuplje, dr. Ante Nikšić održao je povratnicima govor, u kojem je rekao da ovo nije tek običan prijelaz na rimokatoličku vjeru, već su se vratili vjeri svojih djedova, koja je bila prava vjera njihovih pređa. Dr. Nikšić je naglasio, da je danas došlo vrijeme, da se svi opet okupimo u jednoj vjeri, vjeri naših djedova. Današnjim su činom povratka seljaci s Popović-brda dokazali svetim crkvenim obredom, da u njima živi vjera njihovih otaca. Današnjim danom - nastavio je dr. Nikšić - postali ste ravnopravni članovi Nezavisne Države Hrvatske. Budite uvjereni, da vas primamo otvorena srca u naše redove i da ćemo vas poduprijeti na svakom koraku. Uvjeren sam, da ćete pokazati, da ćete biti u budućnosti za Dom i Poglavnika. Spremni! - prihvatili su svi složno. Po dovršenoj Sv. misi odsvirala je seljačka glazba hr-

39 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 1508/1941.

vatsku državnu i ustašku himnu, koju su svi saslušali dizanjem desne ruke. Poslije toga zadržao se veliki župan s pratnjom u dužem srdačnom razgovoru s povratnicima, koji su se vratili svojim kućama pod hrvatskom zastavom, s kojom su i došli.⁴⁰

Kompletno selo Banski Moravci, inače pod lasinjskom župom, tražilo je prijelaz u svibnju 1942. u župi u Skakavcu. Navodno im je odlazak u Lasinju bio mnogo dalji i nesigurniji, što je lako moguće, zbog toga što su sredinom 1942. godine partizani već stizali u sela uz desnu obalu Kupe preko kojih je vodio put od Banskih Moravaca do Lasinje. Žitelji Banskih Moravaca tražili su još 20. listopada 1941. potvrde o čestitosti u općini Lasinja, a 5. studenog im je te potvrde izdala kotarska oblast u Pisarovini. Dana 27. svibnja 1942. prešlo je u rimokatoličanstvo 145 osoba⁴¹, dok ih je svega tjeđan i pol kasnije prešlo još 134 (ovaj put neki su bili i iz Sjeničaka i samog naselja Skakavac).⁴² Masovni prijelaz na području župe Vukmanić poduzet je u travnju 1942. Tada su 804 osobe s područja Donje i Gornje Trebinje, Cerovca Tušilovićkog, Vukmanića i Moravaca prevjerene na rimokatoličku vjeroispovijest. U svojem dopisu vukmanićki župnik piše kako je prethodni župnik iz Vukmanića, po nacionalnosti Slovenac, „pobjegao u Kranjsku“, a kako je on sada „uradio kod mnogih što se je moglo“. „Razdijelio sam 200 katekizama malih, tumačio vjeronauk i na sve načine osvješćivao“, te je „pozvao franjevce iz Karlovca da dođu na konačno podučavanje“. Istaknuo je i da je „grčko-istočni živalj, do strahote vjerski neuk i zapušten; da kad mu se vjekovječna istina svjetlo protumači da mu znade i suza u oku zablistati“. Vukmanićki župnik kaže također da „prelaznici stupaju u svetu, našu apostolsku, rimokatoličku crkvu – kao u jedinu ladju spasenja, da u njoj nadjusi-gurno življenje duševno i tjelesno“. Na kraju moli da se „ovo poslanstvo čim prije privede kraju na dobrobit crkve i države te umirenje ubogih prelaznika, jer ovi uvjerenjem osudjuju krive nazore komunista i četnika, želeći živjeti u kršćanskom miru i uzoritosti“.⁴³ Nakon ustaških zločina na Petrovoj Gori, 38 obitelji iz sela Cerovac Tušilovićki, udaljenog od Karlovca tek nekoliko kilometara, prevjereno je na rimokatoličku vjeroispovijest⁴⁴, a u istom su mjesecu ili isto je učinio i izvjestan broj pravoslavnih iz Brezove Glave i Tušilovića.⁴⁵ Rade Ljubišić iz Tušilovića je, nakon što je protjeran u Srbiju, u Komesarija-

40 *Nova Hrvatska*, br. 11, 13. siječnja 1942.

41 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 6545/1942.

42 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 7016/1942.

43 NAZ, Nadbiskupski duhovni stol, 4550/1942.

44 HDA, MPB NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 44, 5887-B-1942.

45 HDA, MPB NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 44, 6061-B-1942.

tu za izbeglice i preseljinike izjavio da je određeni broj stanovnika Trebinje i Popovića Brda prešao na rimokatoličku vjeroispovijest, ali da iz Tušilovića u jesen 1941. to niko nije učinio. Ta je tvrdnja zasturno točna, a za kasnije prijelaze Ljubišić i nije mogao znati.⁴⁶ U lipnju su na rimokatoličku vjeroispovijest prevjereni mještani Ivankovića Sela, Bukovice, Klipinog Brda, Mandića Sela, Kartalija, Udbinje i Manjerovića Sela u kotaru Vojnić. Pokatoličavanje je bilo skupno, a mještani su samo formalno prevjereni na rimokatoličku vjeroispovijest pošto su se bojali odmazde ustaša nakon uništavanja partizana na Petrovoj Gori.⁴⁷ Činjenica da su prešli na rimokatoličku vjeroispovijest određeni broj osoba nije spasila od hapšenja, odvođenja u logore i, konačno, stradanja u tim stratištima ili na kućnim pragovima. Opis samog pokatoličavanja dao je župan Velike župe Pokuplje Viktor Gutić. „Na dne 14. lipnja 1942. prije podne proveden je kod rimokatoličke crkve u Vukmaniću skupni prielaz žitelja grčkoistočnjaka na rimokatoličku vjeru, kojom je zgodom prešlo oko 4.000 vjernika sela Udbinje, Mandića Sela, Klipinog Brda, Ivankovića Sela i Bukovice općine Vukmanić, Tušilovića i Brezove Glave općine Tušilović i Kartalija Sela općine Vojnić... Mjesto Vukmanić bilo je iskićeno hrvatskim zastavama. U blizini crkve bio je podignut slavoluk, pred kojim je do 300 m s obje strane ceste bio postavljen špalir mladeži u slikovitoj narodnoj nošnji. Potom je govor održao načelnik općine Vukmanić koji je pozdravio župana i rekao sljedeće: ‘Vaš dolazak, koji danas činite u ovom kraju i po ovome poslu od velike je važnosti i značenja za ovaj narod i ovaj kraj u ovome času, kada isti kao prielaznici sa grčko istočne vjere na rimokatoličku vrše skupni prielaz i to na svečani način, koji to čine, kako sam se osvedočio sa naročitom voljom i veseljem... Današnji naši svečari – prielaznici – izrazili su također svoju želju, da se stope zajedno sa ostalom braćom Hrvatima, katolicima i vjerski i nacionalno i politički tako, da smo jedan narod, jedna vjera, jedna država i dao Bog, da se njihove želje na zadovoljstvo sviju nas potpuno ostvare.’ Potom je Đuro Vukelić iz Donje Trebinje u ime prijelaznika održao govor u kojem je među ostalim rekao: ‘Gospodine veliki župane, mi prielaznici sa pravoslavne na rimokatoličku vjeru učinili smo ovaj prielaz bez ikakvog pritiska ili nagovora težeći za tim, da se hrvatski narod stopi vjerski, nacionalno, politički i gospodarski, jer dok toga nema, nema podpunoga napredka...‘ U sličnom je stilu govor održao i Viktor Gutić, da bi potom župnik iz Skakavca održao misu.⁴⁸

Masovni prijelazi bili su očito uobičajeni za područja Banije i Kor-

46 V. Đ. Đurić, *Prekrštavanje Srba...*, str. 183.

47 HDA, MPB NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 45, 6495-B-1942.

48 HDA, MPB NDH, Odjel bogoštovlja, kutija 46, 7018-B-1942.

duna. Masovna su prevjeravanja, sve u svemu, bila češća na području Banije (Glina, Dvor, Sunja, Hrvatska Kostajnica, Petrinja) i nešto rjeđa na Kordunu (Vrginmost, Karlovac). Kao i kod pojedinačnih prijelaza stanovnici nabrojanih sela osjećali su se na neki način zaštićeni ukoliko bi prešli na rimokatoličku vjeroispovijest nadajući se da tako neće doživjeti sudbinu stanovništva sela pod Petrovom gorom i time iskazali svoju lojalnost novoj državi. Ipak, i u selima čiji su stanovnici masovno prešli na rimokatoličku vjeroispovijest bilo je stradanja i odvođenja u logore u NDH. O tome svjedoči popis žrtava fašističkog terora u Drugom svjetskom ratu na području kotara Vojnić na kojem se nalaze imena i prezimena 77 Srba iz Bukovice, 13 Srba iz Donje Trebinje, 56 Srba iz Gornje Trebinje, 25 Srba iz Ivankovića Sela, 12 Srba iz Kartalija, 22 Srba iz Klipinog Brda, 27 Srba iz Mandića Sela, 22 Srba iz Popovića Brda, 53 Srba iz Skakavca, 46 Srba iz Udbinje, sedam Srba iz Vukmanića, 12 Srba iz Brezove Glave, 55 Srba iz Tušilovića i 51 Srbin iz Cerovca Tušilovičkog, a među njima je izvjestan broj stradao nakon prevjeravanja.⁴⁹

Zaključak

Iz svega iznesenog, moguće je zaključiti da je na području Goričkog arhiđakonata znatan broj pravoslavnih prevjeren, makar formalno, na rimokatoličku vjeroispovijest. Sasvim je evidentno da popis sa 3.870 imena i prezimena nije konačan, a o tome svjedoči i činjenica da su prevjereni stanovnici jednog dijela župe Vukmanić (Mandića Selo, Klipino Brdo, Manjerovići, Udbinja...), njih oko 4.000, kako stoji u izvještaju novina nakon njihova skupnog prijelaza, a mi ne posjedujemo njihova imena i prezimena, što bi moglo značiti da, usprkos tome što je Rimokatolička crkva podrobno vodila podatke o prevjerenima, za ovu skupinu ti podaci nisu sačuvani, odnosno možda i nisu nikada popisani poimenično. Sve u svemu, moguće je zaključiti da su se takvi masovni prijelazi, nepopisani precizno u dokumentaciji Nadbiskupskog duhovnog stola, mogli dogoditi i na području nekih drugih župa u Goričkom arhiđakonatu, iako o tome nema pisanog traga. Dakle, najmanji broj prijelaznika, odnosno podnositelja molbi za prijelaz s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Goričkog arhiđakonata jeste 7.870 osoba. Daka-ko, ne možemo biti sigurni tko je sve od potencijalnih prijelaznika prevjeren, tj. za koga su samo podnesene molbe a u biti nije prevjeren, ali iz dokumentacije je jasno vidljivo da je većina podnesenih molbi prihvaćena od Nadbiskupskog duhovnog stola, što bi značilo da su oni faktički to i učinili. Trebalo

⁴⁹ *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Karlovac 1989, str. 1253–1283.

bi također naglasiti da ponekad ne znamo koliki je bio točan broj članova obitelji prijavljenih za prijelaz, pa ne možemo sa sigurnošću ustanoviti točan broj potencijalnih prijelaznika imajući u vidu tu okolnost. Istodobno, mora se ukazati i na to da vjerski prijelazi nisu pomogli Srbima karlovačkog kraja da se spasi od progona i stradanja i da je veliki broj prekrštenih stradao u ustaškim pogromima na kućnim pragovima i u koncentracionim logorima, a da njihove kuće i imovina su uništeni u ustaškim akcijama na Kordunu.

Rezime

Sažetak na hrvatskom jeziku

Autor u radu donosi podatke o prevjeravanjima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest na području Goričkog arhiđakonata (Karlovac). Nakon uvodnih napomena o odnosu Kraljevine Jugoslavije i Srpske pravoslavne crkve prema Rimokatoličkoj crkvi autor iznosi podatke o stradanju Srba na karlovačkom području 1941. godine. Središnji dio teksta posvećen je statističkim podacima o prevjeravanjima s pravoslavne na rimokatoličku vjeroispovijest između 1941 i 1945. prikupljenim u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, te primjerima takvih vjerskih prijelaza. Ne postoje točni podaci o tome koliko je bilo vjerskih prijelaza, ali broj od 3.870 podnesenih molbi i još 4.000 za koje ne postoje poimenični popisi u korelaciji s brojem stanovnika pravoslavne vjeroispovijesti svjedoči o masovnosti te pojave.

Sažetak na engleskom jeziku

Religious conversions from the Orthodox to the Roman Catholic religion at the time of the NDH in the area of archdeaconry Gorica. The authors deals in the article especially with the conversions from the Orthodox to the Roman Catholic faith in the Gorica archdeaconry in the period from 1941 to 1945. The research is based on the materials from Croatian State Archive and Archdiocesan Archive in Zagreb. The author concludes on the basis of a list of the names of converts or applicants for conversion from 17 parishes of the Gorica archdeaconry that around 3.870 of the Orthodox Church members applied for conversion or became converts, mostly in the period from April 1941 to the first half of 1942. Around 4.000 of the Orthodox Church members became converts, but we do not have list of names for them.

341.485(=163.41)(497.5-89)“1941”“(093.2)

94(497.1)“1941”“(093.2)

32:929 Рашковић Б.(093.2)

COBISS.SR-ID 37101065

Александра МИШИЋ

стручни сарадник Музеја жртва геноцида, Београд

ТРИ ИЗВЕШТАЈА БОГДАНА М. РАШКОВИЋА О СУДБИНИ СРБА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ

Апстракт: У овом раду доносимо три извештаја за које сматрамо да осликавају збивања из 1941. године на простору Независне Државе Хрватске – принудно исељавање, геноцид и репресију. Богдан Рашковић, виши чиновник Министарства саобраћаја Краљевине Југославије, најпре је природом свог посла, а потом уз помоћ „немачке везе“ више од 12 пута боравио на простору НДХ. Представљамо његова сведочанства сачињена у форми извештаја надлежним члановима колаборационистичке власти у Србији.

Кључне речи: Други светски рат, Независна Држава Хрватска, усташки логори, исељавање, Србија, окупација, устанак, избеглице, Милан Недић, Богдан Рашковић.

После војног удара изведеног у ноћи с 26. на 27. март 1941. године у главном граду Краљевине Југославије немачки Рајх је реаговао муњевитом војном операцијом напада названом „Казна“ (Strafgericht) која је отпочела у рану зору 6. априла. Најважнија последица тог „блицкрига“ била је брисање Југославије са политичке карте Европе и њено распарчавање тако да „никад више не добије на значају“. Била је то казна првенствено српском народу који је Адолф Хитлер сматрао „бандом завереника“ и дежурним кривцем за крах Аустроугарске монархије 1918. године. Распарчавањем Југославије била је плаћена лојалност ревизионистичких суседа – Италије, Бугарске, Мађарске и Албаније.¹ Стварањем Независне Државе Хрватске (НДХ) задовољавао се вишевековни сан становништва антисрпске оријентације чија је верност, између осталог, била обезбеђена територијалним давањима па је Адолф Хитлер могао рачунати да је питање Србије као снажне балканске др-

¹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, Србија у Југославији, Нови Сад, 2001, стр. 215–222.

жаве скинуто са дневног реда историје.²

Геноцид над Србима, који је усташка власт Независне Државе Хрватске спроводила као државотворни пројекат, укључивао је потпуно уништење и затирање трагова постојања српског народа на територији коју је вековима настањивао. У периоду од 10. априла до краја августа 1941. године усташки терор према Србима је испољио све своје битне одлике: масовна исељавања, хапшења и затварања у концентрационе огоре, масовни злочини (у затворима, логорима, јамама, селима, на кућном прагу), свакодневно најсвирепије насиље и похаре на читавом подручју које су насељавали Срби на територији нове усташке државе.³

Геноцидна политика НДХ спровођена је као државни пројекат по којем је трећину становништва требало убити, трећину прекрстити док је трећину требало иселити, а што је 15. маја 1941. у Госпићу наговестио министар Миле Будак.⁴ Законска регулатива која је давала легитимитет исељавању обезбеђена је доношењем Закона о одузимању имовине солунским добровољцима тј. „Законске одредбе о некретнинама тзв. добровољаца“ од 18. априла 1941. и посебне наредбе од 7. јуна да се сви Срби „који су се доселили у подручје НДХ после 1. септембра 1900 године“, и „њихови потомци ма којег звања били“ морају у року од 10 дана пријавити властима у месту свог боравишта.⁵ Тај прогон солунских добровољаца (око 25.000 Срба) није организован преко сабирних логора него хитном депортацијом преко Бијељине а преосталих 3.000 је смештено у тузланском и теслићком крају, док су први заточеници у сабирним логорима били православни свештеници они ће у највећем броју бити депортовани преко логора у Цапрагу.⁶

У систематичном остваривању усташког плана исељавања Срба које је довело до формирања исељеничких логора у Цапрагу, Бјелова-

2 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, стр. 138 (у даљем тексту: *Б. Петрановић, н. д.*).

3 Fikreta Jelić Butić, *Ustaše i NDH 1941–1945*, Zagreb, 1977, стр. 172 (у даљем тексту: *Ф. Јелић Бутић, н. д.*); Јован Мирковић, „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру НДХ“, *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Зборник радова, Музеј жртава геноцида, Београд, 2009, стр. 11–78.

4 Вељко Ђурић Мишина, „Да је ле Миле Будак представио програм рада против Срба или је то српска пропаганда“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11–1, Крагујевац–Београд, 2019, стр. 23–50.

5 Ф. Јелић Бутић, *н. д.*, стр. 165–167.

6 Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb, 2014, стр. 304–305 (у даљем тексту: *Ф. Шкиљан, н. д.*).

ру и Пожеги⁷, пресудан тренутак представља сарадња НДХ и немачких војних власти што је за основу имала план Немаца да се у циљу германизације Доње Штајерске приступи исељавању Словенаца.⁸ И поред ове „организованости“ исељавање је било праћено суровошћу усташких функционера, пљачкама, убиствима и свим облицима физичког насиља.⁹

Пресељавање Словенаца је било релативно „методично“ у односу на исељавање Срба који су из својих домова одвођени ноћу и давано им је пола сата да се припреме, спакују до 50 килограма имовине и понесу мале количине новца. Међу првима су одвођени истакнути људи,

7 Сабирни логор Цапраг је основан почетком јула а расформиран краја септембра 1941. године; Логор у Бјеловару је отворен 10. јула а затворен крајем новембра 1941, када је компетенцију над њим преузела Усташка надзорна служба која је изврстан део преосталих заточеника пустила, док је други део упућен у логор Јасеновац; Сабирни логор у Пожеги је основан 9. јула, иако је практично примао затворенике од 1. јула и постојао до 20. октобра 1941 (дефинитивно је затворен 18. новембра 1941. године) – *Исто*, стр. 305.

8 На конференцији у Загребу од 4. јуна 1941. године у којој су учествовали представници усташке државе (Славко Кватерник и Младен Лорковић) и немачких војних власти (Зигфрид Каше) договорено је, на основу ранијих предлога НДХ, да она на своју територију прими изврстан део становништва из Словеније које су Немци намеравали да масовно депортују у окупирану Србију. У замену је требало да НДХ исели у Србију исто толики број Срба са свог подручја. Договорено је да се планирано депортовање 179.000 Словенаца у НДХ, односно Срба из НДХ у Србију, обави у три фазе, и то у времену од 7. јуна до 31. новембра 1941. године. Депортација Словенаца трајала је до 20. септембра 1941. године. Изненађени устаничким покретима у окупираној Србији који се јављају током лета 1941. године, Немци су крајем јула на новим преговорима са представницима НДХ вођеним у Београду и Шапцу поставили изричит захтев да једина прелазна граница за исељавање Срба из НДХ буде Земун, преко којег ће, према утврђеном плану, прелазити сви транспорти. На конференцији у Загребу од 18. августа обавестили су представнике НДХ да се осетно смањује планирани број Словенаца које је требало иселити у НДХ, те да исто тако треба смањити и број Срба што их НДХ исељава у Србију. Представник НДХ на конференцији О. Турина инсистирао је на томе да НДХ, без обзира на то што Немци смањују број депортованих Словенаца, има право да исели договорени број Срба. Међутим, немачки представник је изјавио да ће немачки заповедник у Србији примити онолико Срба из НДХ колико Словенаца буде пресељено у НДХ. На идућој конференцији од 22. септембра 1941. одржаној у Загребу Немци су изјавили да се исељавање обуставља и да ће примити само још оне Србе који се налазе у усташким логорима. Радило се укупно о 3.200 особа у логорима у Бјеловару, Пожеги и Цапрагу – Ф. Јелић Бутић, *н. д.*, стр. 168–172.

9 Уз појединачне смртне случајеве треба истаћи два масакра: 26. августа када је у приликом побуне у пожешком логору убијено 438 затвореника, а већ сутрадан на мосту између Босанског и Славонског Брода, приликом упућивања у пожешки логор убијено је 65 Срба из села Грка и Лучана – Ф. Шкиљан, *н. д.*, стр. 305; Миодраг Бјелић, *Сабирни усташки логор у Славонској Пожеги 1941. године*, Београд, 2008.

православни свештеници са својим породицама а потом становници одређених села како би се уништио континуитет насељавања.¹⁰ Највећи број исељених био је из котара Грубишно Поље (2.717), Бјеловар (2.037), Бања Лука (1.807), Петриња (807) и Вировитица (736).¹¹

Угледна историчарка Фикрета Јелић Бутић наводи немачке податке по којима се у Србији крајем јула нашло око „137.000 бјегунаца и исељених Срба из НДХ, али будући да сви нису били пријављени њемачким властима, сматрало се да тај број износи око 180.000“.¹² Према подацима до којих је дошао историчар Филип Шкиљан за „два и пол мјесеца постојања исељеничких логора из њих је организирано исељено у Србију 14.365 особа и то из логора Цапраг 5.198, из логора Бјеловар 4.700 а из логора Пожега 4.467 особа“.

Шкиљан наводи податак Комесаријата за избеглице Србије да је у Србији у марту 1942. евидентирано укупно 80.113 избеглих и организовано присилно исељених особа из НДХ док је у октобру 1944. у српском комесаријату за избеглице било евидентирано укупно 118.641 избеглица из НДХ.¹³ Наведене бројеве не треба узимати као коначне пошто се велики део избеглица није пријавио у евиденцију проналазећи смештај код рођака, а део прогнаних је одведен на рад у Трећи рајх.

Што се тиче територије окупиране Србије, одлучујућу улогу у акцији и организацији пресељења Словенаца имала је Einsatzgruppe за Југославију (EG) пошто је пресељавање спровођено у надлежности SS-а, а уз сарадњу органа Сиро и SD-а. За EG пресељавање је имало и изванредно изразито безбедносно-полицијски значај, јер се могло претпоставити да ће Словенци насилно пресељени, у економски и политички тешко притиснуту Србију, без икаквих услова за нормалан живот, савим природно представљати жариште незадовољства и отпора против окупатора. Вилхелм Фухс¹⁴ је положај комесара за пресељења при Вој-

10 Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок, Други светски рат у Југославији*, Београд, 2009, стр. 50 (у даљем тексту: С. К. Павловић, *н. д.*)

11 Ф. Шкиљан, *н. д.*, стр. 306.

12 Ф. Јелић Бутић, *н. д.*, стр. 170.

13 Ф. Шкиљан, *н. д.*, стр. 306–308.

14 Wilhelm Fuchs (1898–1947), SS-пуковник, оберфирер, шеф Оперативне групе „Србија“. Члан NSDAP и SS-а постао је 1932. године. Од 1933. радио је у Министарству исхране, да би 1937. постао руководилац SD (партијске обавештајне службе) у Дрездену, па у Брауншвајгу. У првој половини 1940. као високи официр Оперативне групе био је у Пољској, у Кракову, па је потом радио као шеф инспектор у Војном подручју Хановер-Брауншвајг, одакле је, по налогу Рајхандра Хајдриха дошао у Србију. Јануара 1942. заменио га је SS-пуковник др Емануел Шефер. Фукс одлази у Летонију

ном заповедништву Србије, поверио SS-мајору Ернсту Вајнману¹⁵. Ова установа деловала је у сарадњи са Генералним комитетом за насељавање депортованих Словенаца формираним 24. маја.¹⁶ Чинили су га представници више комесаријата: финансија, привреде, социјалне политике и народног здравља, унутрашњих послова, саобраћаја и грађевинарства и изабрани припадници окупаторске власти. У контроли рада Вајнман је имао посебну улогу која је обухватала, осим осталог, и да води рачуна о остварењу полицијско-безбедносних захтева у вези са пресељавањем. Службени назив Вајнманове функције био је *Verbindungsfuehrer / Befehlshaber I*, скраћено *VB I* и, поред наведеног, био је надлежан и за појединачна пресељавања односно исељавања, а њему су упућивани извештаји о зверствима у НДХ.¹⁷ Упоредо са овом делатношћу EG је, преко своје агентуре, спроводила непрекидну контролу колаборационистичке управе, од врха до најнижих органа, и имала могућност да у многим, а нарочито у персоналним питањима наметне своју политичку линију.¹⁸

Како су у Србију пристизале десетине хиљада Срба из различитих крајева Југославије, схватило се да постојећи Генерални комитет није у стању да испуни обавезе, па је 6. јула одлучено да се именује изванредни

па поново у Брауншвајг да би извесно време провео и у НДХ у Оперативној групи Е. Од новембра 1944. шеф је Гестапоа у Остланду, у Украјини. Пресудом Војног суда у Београду од 22. децембра 1946. осуђен је, као ратни злочинац, на смрт. Као шеф Оперативне групе (*Einsatzgruppe*) био је одговоран за смрт стотине Јевреја и Срба. („Ја сам за стрељање слао Јевреје да бих поштедео Србе, а Србе сам слао само онда када је требало попунити број, јер није било довољно Јевреја“, цинично је изјавио пред судом 9. децембра 1946). Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, Београд, 2009, стр. 493–494 (у даљем тексту: С. Ћирковић, *н. д.*).

15 Ernst Weinmann (1907–1946), SS-мајор, по образовању је био зубни лекар. Од 1927. године је члан нацистичке странке (NSDAP). У ЕК *Sipo und SD*, доцније центри *BdS*-а у Београду, био је од априла 1941. до августа 1943. године. На подручју Краљевине Југославије нашао се 1940. када је био задужен за пресељење Немаца из Бесарабије и Горње Буковине. Под окупацијом био је официр за везу *BdS*-а (*Gestapo*) с руководством окупационе војне управе. Као високи официр учествовао је у доношењу оперативних мера погубљења Јевреја. Југословенска државна комисија за ратне злочине прогласила га је ратним злочинцем („*Henker von Belgrad*“). Стрелан је у групи заједно с Вилхелмом Фуксом, Хансом Хелмом и Лудвигом Тајхманом – С. Ћирковић, *н. д.*, стр. 88.

16 *Експозе Комесаријата за избеглице и пресељенике члановима Саветодавног Одбора* (у даљем тексту: *Експозе Комесаријата...*) – Архив Српске православне цркве, нерегистровано.

17 *Немачка обавештајна служба*, том 4, Београд, 1959, стр. 397–398, 414–415, 500–501.

18 *Исто*, стр. 412–413.

опуномоћени комесар за избеглице и пресељенике.¹⁹ Припадници окупаторске управе дали су сагласност за именовање пензионисаног потпуковника инжењера Андре Поповића за изванредног комесара.²⁰ Поповић је остао на тој функцији до 20. октобра 1941. године.

Промена колаборационистичке управе у Србији спроведена је 30. августа сменом Савета комесара, постављањем генерала Милана Недића и именовањем Министарског савета. У тим околностима започео је нови период организационог развоја Комесаријата за избеглице и пресељенике, па је 20. октобра 1941. године уместо дотадашњег комесара именован нови – Тома Максимовић.²¹ Три дана касније донета је посебна уредба, коју је потписао председник владе Милан Недић, о стављању новог тела под директну контролу Министарског савета.²²

Долазак неколико стотина хиљада Срба у Србију приморао је владу Милана Недића да рад Комесаријата учини делотворнијим и функционалнијим па је 24. децембра 1941. године основан Саветодавни одбор при Комесаријату за избеглице. Саветодавни одбор имао је 12 чланова а половина их је била из редова избеглица. Мислило се да ће они својим искуством и саветима помоћи комесару Максимовићу да лакше руководи пословима од општег националног значаја. Обавезе новог тела односиле су се на питања смештаја и запошљавања избеглица и на документовање случајева физичког насиља над избеглицама пре њиховог доласка у Србију.

Основни задатак Комесаријата састојао се у прихвату пресељеника и избеглица, старању око њих, њиховом распоређивању, размештају и упослењу. Смештај и исхрана падали су на терет општина па је тако београдска општина опорезовала посетиоце јавних локала тзв. исељеничким динаром док је сваки сеоски домаћин био дужан да издвоји 1%

19 „Експозе Комесаријата...“

20 *Ново време*, 27. јун 1941.

21 Тома Максимовић (1895–1958) започео је као радник у фабрици обуће „Бата“ у Борову, потом је именован за директора фабрике. Пред Други светски рат налазио се на челу општине. Након успостављања Независне Државе Хрватске ухапшен је и притворен као и многи угледни Срби из Вуковара и околине. Успео је да побегне из затвора и да у маси избеглица дође у Србију. По завршетку рата Максимовић је био ухапшен од припадника нове (комунистичке) власти и осуђен на пет година затвора уз конфискацију имовине и губитак грађанских права – Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*, Београд 2009, 305; Срђан Цветковић, *Између српа и чекића, књига прва, Ликвидација ”народних непријатеља” 1944–1953*, Београд 2015, стр. 367.

22 „Стварање Саветодавног одбора при Комесаријату за избеглице“, *Ново време*, 24. децембар 1941, стр. 6.

укупног рода пшенице за избеглице и пресељенике.²³

Срби који су се налазили близу граница НДХ спасавали су се бекством преко Дрине и Саве у окупирану Србију или су прелазили у приморске области под италијанском окупацијом, док су остали, који нису желели да сачекају усташки нож, потражили склониште у шумама и планинама. Почетно панично бекство од усташког ножа временом се претвара у стихијску побуну и тежњу за осветом која је букнула почетком јуна у источној Херцеговини и проширила се, сходно дугој устаничкој традицији, на Лику, Кордун, Банију, Романију, Мајевицу и Озрен, наговештавајући тиме будућу трајност отпора.

Крајем јула српски устаници у планинама отпочели су нападе на војне снаге НДХ и тада долази до првог њиховог контакта с италијанском војском на тремеђи Далмације, Босне и Хрватске. Срби су тражили храну, муницију и заштиту, стављајући до знања да се не боре против Италијана који су се обрели у унакрсној ватри. Када би се нашли у ситуацији да то могу да учине италијански војници су реаговали спонтано и прекорачивали наређења да би спасли децу и старце. Официрска заклетва обухватала је „заштиту ненаоружаних“ и они су то наводили као своје оправдање. Фотографисали су и снимали филмове како би документовали ужасе којима су били очевици док је италијанска штампа од августа 1941. објављивала веродостојне извештаје са терена а међу ауторима су били Корrado Цоли²⁴ из болоњског дневног листа *Il resto del carlino* и Курцио Малапарте²⁵, који је писао репортаже за лист *Il corriere della sera* из Милана, што му је послужило као предложак за прослављени роман *Капутт*.²⁶

Србофилску политику Италијана подстицали су жртве усташа схватајући је као једину одбрану али и српски предратни политичари

23 Б. Петрановић, н. д., стр. 463–464.

24 Corrado Zoli (1877–1951), учесник у окупацији Фезана у Либији, био је управник Италијанске управе за Кварнер Габријела Данунција. Од 1923. до 1926. као високи опуномоћеник италијанске колоније борави у данашњој Сомалији, да би између 1928. и 1930. обављао функцију гувернера италијанске колоније Еритреје. У периоду од 1933. и 1943. налазио се на месту директора Италијанског географског друштва што му је омогућавало путовања овековечена у путописним новинским чланцима, али и представљало и покриће за обавештајни рад.

25 Curzio Malaparte био је псеудоним Kurta Ericha Suckerta (1898–1957), писца, драматурга, новинара, једног од најконтровезнијих италијанских аутора предратног и послератног периода. Светску славу је стекао романима *Капутт* и *Кожа*, као и делом *Техника државног удара*.

26 К. С. Павловић, н. д., стр. 58–59.

који су нашли уточиште на италијанској окупираној територији где су настојали да обезбеде повратак Хрватске јужно од Купе и Саве под власт Италије. Немци су били ангажовани на Источном фронту и морали су да се посвете гушењу устанка у Србији, па су били спремни да препусте Италији контролу над делом НДХ, што је довело до реокупације демилитаризоване зоне у рану јесен 1941. године. У тим околностима италијански војници и официри помогли су у спасавању српског народа од усташких злодела. То је могуће тумачити на више начина, посебно место ту заузима реални интерес италијанске политике која је тражила противтежу НДХ у залеђу италијанске обале ради припреме свог продирања у Подунавље.²⁷

За разлику од западних крајева у којима су устанак и збег били изнуђени потребом спасавања голог живота, отпор у окупираној Србији је крајем лета и почетком јесени 1941. добио на масовности и попримао организован карактер под два вођства што ће резултирати стварањем једине слободне територије у Европи. Немачке снаге су, због отварања Источног фронта, у окупираној Србији биле сведене на трећепозивце а сељаци су после жетве кренули у шуме и придружили се првим герилцима на које би наишли. Тако се српски народ по други пут за шест месеци супротставио немачком новом поретку. Уследила је и интернационализација отпора доласком мешовите британско-југословенске мисије са капетаном Вилијамом Билом Т. Хадсоном до чега је дошло после вапаја Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стањина почетком септембра 1941. да Британци што пре отворе други фронт у Француској или на Балкану, чиме су Британци у српском случају одступили од раније прокламоване политике антантизма која је важила за остатак Европе.²⁸

Иако је прва немачка одмазда у Србији спроведена још 17. априла 1941. у Великом Бечкереку а први злочин почињен 21. априла у селу Доњи Добрић, на граници Мачве и Поцерине, интензитет репресалија се увећава од средине лета. Становници Београда су посебном уредбом од 30. јула приморани да Немачкој плате својеврсну ратну штету па је град био обавезан да исплати 10 милиона динара контрибуције. Уредбом војноуправног команданта Србије о поштравању казни од 11. јула 1941. године за ма које испољавање непокорности или било каквог незадовољства, укључујући ту и недолазак на посао, биле су предвиђене

²⁷ Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 126–128.

²⁸ *Исто*, стр. 272.

смртна казна или робија. Ова уредба створила је уз то могућност да се чак и за сумњу или за покушај изрекне казна предвиђена за почињено дело. Прво јавно вешање талаца у Београду спроведено је 17. августа, али су недужни вешани и у Ужицу, Прњавору у Мачви, Аранђеловцу, Крагујевцу, Шапцу и другим местима.²⁹ Немачка је била заузета ратовањем на Источном фронту и није јој одговарало да на овдашњем простору ангажује војне снаге већ се надала да ће отпор сузбити помоћу проширења бугарске окупационе зоне, бруталних репресалија, ангажовања фолксдојчера и јачања домаћих колаборациониста што ће резултирати именовањем генерала Милана Недића за председника српске владе 29. августа 1941. године. У време прихватања ове незахвалне дужности, Недић је био упознат са могућношћу да се Србија на силу умири и подели међу балканским савезницима Трећег рајха. Он се суочавао и са немачком одлучношћу да сами немилосрдно приступе одмазди над целим српским народом.³⁰ Период боравка генерала Франца Бемеа у Београду од 19. септембра до 7. децембра 1941. представља најтеже раздобље у току окупације Србије.³¹ Уследили су масовне одмазде и стрељања што ће свој врхунац достићи у септембру и октобру наговештавајући претњу потпуног затирања.

Крајем 1941. године устанак је био угушен и требало је приступити новој изградњи окупационе власти.³²

29 Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944, свакодневни живот под окупацијом*, Београд, 2002, стр. 37–50.

30 Милан Недић није био човек фашистичких схватања, али је дубоко веровао да немачком народу припада будућност не узимајући у обзир Хитлерову патолошку србофобију и расистичку дискриминацију Словена којима је била намењена улог „гнојива за немачке њиве“. За Немце је Недић био прихватљив, самим тим што је веровао у немачку победу. Постављајући на чело окупационе управе утицајног српског националисту, Немци су ударили клин партизанско-четничкој сарадњи а на другој страни супротставили покрету Драже Михаиловића један националистички пројекат под својим надзором – Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 219–225.

31 Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd, 1979, стр. 163 (у даљем тексту: М. Кресо, *н. д.*).

32 Пошто је Драгољуб Дража Михаиловић распустио одреде и људство упутио кућама он је својим командантима препоручио сарадњу са Недићевим снагама као једна од опција за сналажење на терену усред прве ратне зиме и пред појачаним потерама и репресивним активностима окупатора. Тиме се долази до почетка процеса легализације четника, односно привременог уласка дела Михаиловићевих јединица у састав оружаних (пред Немцима легалних) снага владе генерала Недића. Истовремено се одвијао и процес легализације партизана по налогу самог врха Комунистичке партије Југославије и партизанског вођства у Србији. Јасно је да ту није била реч о трајној промени стране већ је поступљено крајње прагматично – кризне моменте је

Милан Недић је фебруара 1942. упутио писмо Харолду Турнеру, обавештавајући га да се у хрватској држави налазе српски саплеменици у логорима у Јасеновцу, Даници код Копривнице, Новој Градишки и Пакрацу, Славонској Пожеги, Јастребарском и Лобор граду (жене и деца). Упозоравао је немачког функционера да глад и зима односе недужнима животе. С позивом на његову „племениту немачку душу“ тражио је да буду предузете мере како би се овим „страдалницима“ послала помоћ у логоре (животне намирнице, рубље и одело), посредством српског и немачког Црвеног крста. Недић је Турнеру упућивао писма и током априла, јуна и августа 1942, али није дошло до олакшања положаја српског народа у НДХ.³³

Личност Богдана Рашковића није интересовала историчаре па се о њему веома мало зна: православне вероисповести, рођен је 23. јануара 1907. године у Туприји као прво дете од оца Милорада, инжињерског поручника, и мајке Љубице. Оженио се 1931. године Маром, ћерком професора гимназије Драгомира Глишића и Дамјанке из Београда. Био је миран, присебан, тих и скроман, дружељубив, искрен, лепог владања, учтив, здрав, нарочито је пазио на своје достојанство. Имао је смеђе косу и браон очи, бријао је браду и бркове, добро је био развијен, пред српског говорио је и немачки језик. Завршио је са добрим успехом Државну саобраћајну железничку школу у школској 1926/27. години. Запослио се у Министарству саобраћаја и временом напредовао у звањима.

Одлуком Председништва Министарског савета (М.С. бр 1920-43) од 30. јула 1943. године био је пензионисан.

Иза Рашковића је остало десетак извештаја о активностима на територији Независне Државе Хрватске. Због садржаја одлучили смо се за три од тих извештаја.

Први прилог представља извештај које је Богдан Рашковић доставио Милану Недићу 17. септембра 1941. године.³⁴

требало искористити да се преживи, ојача и утиче на усмеравање акције према ривалима – Nemanja Dević, „Legalizacija partizana u Srbiji 1941–1942“, *Istorija 20. veka*, god. 39, 1/2021, стр. 1–18.

33 Б. Петрановић, *н. д.*, стр. 470.

34 Војни архив, НДХ, к. 61, рег. бр. 17/12-2, 4, 6. Препис реферата доставио је Пријавни уред хрватског домобранства у Земуну 8. октобра 1941. године Главном стојеру Министарства хрватског домобранства уз извештај о ситуацији у Србији. До-

У извештају Рашковић наводи да је на путу био са немачким под-официром Гефрајтером Францом Шпиндлером, по писаном наређењу војног заповедника немачке војске у Србији, а на молбу и захтев министра госпoде Душана Пантића³⁵, Александра Цинцар-Марковића, Милана Улманског, Душана Летице и других неименованих угледних личности из српских и немачких кругова. То му је био четврти боравак у НДХ поводом „спасавања најбољег цвета српства од руку хрватских усташа“. Изражавајући првенствену захвалност заповеднику немачке војске Данкелману и команданту обавештајне службе у Србији господину Фурстеру, Боган Рашковић наводи да је мисију преузео „из своје личне иницијативе, без икакве награде“. Даље у свом извештају Рашковић се позива на исказе „немачких упућених кругова“ и наводи да су посетили логоре Јасеновац, Крапје и Копривицу. У Јасеновцу су, поред „Срба чија имена су унета у посебан списак који иде као прилог овог извештаја“, затекли и 50 Немаца, чланова немачког Културбунда, па моли Заповједништво немачке војске у Србији за њихово ослобођење. Даље се у писму истиче да „оружана акција Срба по шумама у Независној Држави Хрватској није дошла као последица неке политичке борбе између Немачке и Русије“. Ти Срби најмање су, као што их Хрвати приказују, комунисти већ су на-против „исправни национални елементи, далеко од сваке деструктивне акције, а који су побегли у шуме из једног јединог разлога – да спасу живе главе и не дозволе да буду клани и злостављани на зверски начин“. Срби са којима је био у прилици да разговара у логорима имали су само једну молбу за њих – да „будемо тумачи код немачких и наших власти у Србији да им је једина жеља да пређу у Србију, националну, здраву и реалну и да снажно појачају редове трезвеног, националног елемента.... Молећи спас од Немачке, кличући живела немачка војска, живео наш Београд!“ Даље у писму Богдан Рашковић наводи доказ да „г. Кватерник и његов штаб не полажу много на наређења немачких власти“. На крају

кумент је објављен у *Zborniku dokumenata Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Том I – Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1993, str. 708.

35 Пантић, Душан А. (1892–1944), дипломат, министар. Учествовао у одбрани Београда под мајором Драгутином Гавриловићем 1915. године, те је био рањен и изгубио обе ноге. Одведен је у заробљеништво, али је размењен 1917. године. Иако тешки инвалид, имао је успешну дипломатску каријеру, био генерални конзул у Диселдорфу, па народни посланик. Имао је ранг саветника МИП-а. У кабинету Драгише Цветковића био је министар за физичко васпитање народа. Био је близак немачком војном аташеу пуковнику Рудолфу Тусену. У окупираној Србији био је комесар Министарства пошта и телеграфа. По уласку нових власти био је ухапшен и ликвидираан – С. Ђирковић, *н. д.*, стр. 392.

писма, позивајући се на препоруке које је добио од пријатеља са војне академије у Немачкој „за господина Министра и генерала и доктора Глеисен Хорстенау“, Рашковић моли Милана Недића да његову претставку узме одмах у претрес и да му омогући техничку, материјалну и моралну подршку како би високу националну дужност могао да обави до краја и тиме му припомогне при спасавању нашег народа.

Други прилог је документ који је Богдан Рашковић насловио са „Спасавање Срба из логора и затвора Независне државе Хрватске“ и носи датум од 10. октобра 1941. године. Рашковић истиче да је то био њихов десети боравак у Независној Држави Хрватској, овај пут с њим је био Милован Вулетић, чиновник Министарства саобраћаја. То би значило да је за 23 дана границу прешао шест пута. Аутор наводи да су у реферату „подаци прикупљени из веродостојних извора“ али их, нажалост, не именује. На једном месту Рашковић износи збивања „по исказу талијанских власти“. Од логора спомиње да је био у Славетићу и Копривници. Поново истиче пример како Хрвати не поштују немачке власти. У предлозима за даљи рад мисије Рашковић истиче да је неопходно посетити све затворе, логоре и болнице у Хрватској ради проналажења угрожених Срба. Нарочито истиче да треба обићи и логоре Паг, Шибеник, Бенковац, Задар, Сушак, Ријеку, као и старе логоре у Госпићу и Јадовно, одакле треба „понети материјала о учињеним зверствима над Србима“.

Трећи прилог сачињава извештај који је 28. јануара 1942. послат на адресе Милана Недића, Милана Аћимовића и Душана Ђорђевића. Сви примерци извештаја су скоро истоветни осим у случају навођења броја жртава, што је наглашено у приложеном препису. Одлучили смо се за препис извештаја који је упућен Милану Аћимовићу пошто он носи својеручни потпис Богдана Рашковића и напомену на задњој страни извештаја. Реферат садржи и превод чланка *Грачачке птице* Корада Цолија. Након уобичајеног исказивања захвалности, у овом случају шефу Гестапоа др. Вајнману који је „показао пуно љубави и разумевања за наше бедне породице чији су хранитељи по хрватским логорима“ и „издао јаку препоруку за Немачку полицију у Загребу да ми буде у свему на руци“. Рашковић у даљем тексту себи приписује заслуге и наглашава да му је „до сад успело да спасе 30.000 Срба са територије Независне државе хрватске од сигурне смрти“, али и да је „свуда међу избеглицама... пропагирао пуно поштовање према окупаторима који нам указују велику пажњу и да то цене у пуној мери избегавајући све што нас води уништењу“. Даље извештава да се сусрео са меродавним Србима у хрватској држави не наводећи нажалост њихова имена, и да је приватним путем

успео да се обрати немачкој колонији али и да је захваљујући препоруци мукашевско-прјашевског владике Владимира (Рајића) преко надбискупа београдског др Јосипа Ујчића, посетио „претставника католичке цркве надбискупа Др. Степинца и папског делегата Г. Морениа“ замоливши их „да они у име цркве моле хрватске власти да се олакша положај Срба по логорима“. Наглашавајући да није директно општио са хрватским властима, већ да се „сам најмеродавније заинтересовао и од њих изнудио пуно обећање и увиђавност да је последњи рок за спасавање невиних српских жртава по хрватским логорима“. Богдан Рашковић извештава да се сусрео са председником Хрватског црвеног крижа генералом Хочеваром и секретаром др Зецом, француским конзулом и талијанским послаником у Загребу, а свима се обраћао с молбом и надом да је могуће изнаћи решење које ће довести до „позитивних резултата у спасавању наших Срба из хрватских логора“. Богдан Рашковић наглашава да је за време његовог боравка у Загребу „припремљен терен за пуштање људи из логора о чему сам по куриру известио председника Српске владе г. Недића и министра г. Аћимовића, који су и овом приликом показали своје велико српско срце“. Даље казује и да су „преко Божићних празника уз помоћ г-ђе Др. Будисављевића која је родом из Рајха и више племенитих особа успели да спремимо камион одела и намирница у женски логор у Лоборграду преко јеврејске црквене општине у Загребу, пошто за друге логоре ми нисмо добили одобрење“, на шта може да указује чињеница да су у Лоборграду били упуслени фолксдојчери.

Дневник Диане Будисављевић потврђује сусрет са Богданом Рашковићем. Она је под датумом 6. јануар 1942. године записала: „Poslje rodne posjet g. Nedeljковића iz Beograda. Najavio nam je dolazak predstavnika njemačkog Crvenog križa iz Beograda.“ У наредним данима Диана записује да је 7. и 8. јануара 1942. године дошло до „posjeta Raškovića i Mayera³⁶ iz Beograda“ током којег се много говорило са напоменом да би „trebali napraviti popise svih onih koji su odvedeni i zatim nestali. Predloženo nam je da pristupimo njemačkom Crvenom križu kako bismo imali zaštitu te velike organizacije. Trebali bi napraviti izvještaj koji će se ponijeti u Beograd. Neka to pripreмимо dok se oba gospodina vrata s puta koji ih je trebao voditi u nekoliko logora.“

До новог сусрета је дошло након неколико дана – 14. јануара 1942. године после чега госпођа Будисављевић извештава да су „Rašković i Mayer stvarno putovali na jug zemlje, ali nisu posjetili ni jedan jedini logor. Došli su u oproštajni posjet prije povratka u Beograd. Budući da smo

³⁶ Вероватно мисли на Ота Мејера (Otto Meyer).

već tada sumnjali u to da su oni bili službeno poslani, nismo im dali u međuvremenu sastavljeni izvještaj.“

У другом и трећем извештају се провлачи заједнички мотив који се понавља на више места у разним документима. Реч је о монструозном поступку сакупљања људских очију. Наиме, у другом извештају од 10. октобра 1941. године под тачком 15. Рашковић наводи да су „талијанске војне власти снимиле филм о покољу Срба... По исказима Талијана, после великог покоља Срба, њихови војници сакупили су у логору Госпићу 3 кг. људских очију, и снимили филм једнога Србина коме је утроба извађена и у њој зашивена жива мачка“. У трећем извештају од 28. јануара 1942. године Рашковић одређеније наводи: „На Пагу поред Срба видео је чувар имања Др. Иве Мијовића усташу који је у шињелу носио пуне цепове очију како је сам усташа рекао ‘влашких очију’.“

Мотив „један лонац српских очију, тежак 3½ кг“ појављује се у писму једног Хрвата упућеном из Земуна 8. фебруара 1942. надбискупу загребачком Алојзију Степинцу.³⁷ Мотив очију се јавља се и у роману *Kaputt* Курција Малапартеа у описаној сцени ужаса када посетилац у кабинету поглавника Анте Павелића схвата да у котарици на писаћом столу нису плодови мора илити далматинске остриге већ људске очи.

Прилог 1

Реферат Богдана Рашковића од 17. септембра 1941. године Милану Недићу о стању Срба у Независној Држави Хрватској и на територијама под окупацијом Италијана и злочинима који су вршени над њима

ПРЕДМЕТ: Спашавање Срба из Независне државе Хрватске и пресељење српских породица са територије бивше Словеначке окупиране од стране италијанских војних власти.

Господине Претседниче,

Час ми је поднети писмени извештај са пута који сам учинио са немачким подофициром - Гефрајтером Францом Шпиндлером, а по пи-

³⁷ О полемици која је вођена око порекла и ауторства тог писма видети у Ljubo Boban, Još jednom o navodnom pismu P. Grisogona A. Stepincu (1942. godine) – *Kontrolverze iz povijesti Jugoslavije 2*, Zagreb, 1989, стр. 301–311.

сменом наређењу Војног заповедника немачке војске у Србији, а на молбу и захтев Министара Госпoде Пантића Душана, Цинцар-Марковића Александра, Улманског Милана, Летице Душана и других угледних личности из српских и немачких кругова.

Пре него што отпочнем да излажем чињеничко стање сматрам као своју прву дужност да захвалим Заповеднику немачке војске у Србији генералу господину Данкелману и нарочиту захвалност пуковнику Господину Фурстеру, команданту Херехнацхрихтен Фуереру (к-ту војне обавештајне службе) у Србији, који нам је по четврти пут омогућио да се неколико лица немачке војске ради већег успеха и спасавања најбољег цвета српства од руку хрватских усташа и чување наших глава у вршењу племените, тешке националне мисије одемо у разна места Независне државе Хрватске. Пуковник господин Фурстер за ову националну и тужну мисију ставио ми је два своја официра Господу капетана Шилте и поручника Фишера, којима на овај начин топло захваљујем, као и свога вредног и способног гефрајзера Франца Шпиндлера, који заједно самном са љубављу ради на спасавању српства. Не мању захвалност дугујемо господину ритмајстеру Пихту, као и осталој господи из Команде Штаба војног заповедништва немачке војске у Србији, који на сваком кораку пружају помоћ да се спасу и сачувају од логора и затвора десетинама хиљада српских породица на подручју Независне државе Хрватске.

Ову мисију преузео сам из своје личне иницијативе, без икакве награде, обављајући је предано, уз одобравање и похвалу свих избеглица, које смо на хиљаде превели овамо. Чињеничко стање у Независној држави Хрватској.

Срби у Независној држави Хрватској убијају се, кољу, муче и прогоне начином који није познавала до данас историја нашег и других народа. По исказима немачких упућених кругова, као најмеродавнији убијено је од месеца априла до данас 350.000 Срба, а поред тога у разним затворима и логорима ове нове државе налазе се затворени по прилици 50.000, жене, деца и људи. Поред затворених Срба нашли смо у логору Јасеновцу и 50 Немаца, чланова немачког Културбунда, за које немачке војне власти не знају а верујемо да их на другим местима има и више, па сматрам за своју дужност да о овом обавестим Заповједништво немачке војске у Србији и да га молим да немачку пратњу која ме прати у вршењу ове националне мисије што пре пошаље да поред Срба, чија имена су унета у посебни списак који иде као прилог овог извештаја, извучемо из логора Јасеновац и то Рудолфа Синка и 49 фолксдојчера, пошто је живот под отвореним небом, без хране и сваке хигијене несношљив те може

сваког тренутка наступити тежа обољења и смрт.

1) Транспортовање Срба железницом обавља се у затвореним тетреним вагонима на један нечовечански начин, тако да је код пресељења логора из Госпића у Јаску стигао транспорт 20 августа са 5 а 25 августа са 11 мртвих Срба. У вагону су бацани по 70 људи и тако путовах 3 дана без хране и воде, како код уређиван укрцавања двојица су као сувишни преостали, то су усташке страже извршиле стрељање на лицу места а на очи свих Срба који су транспортовани за Јаску.

2) На дан 31 августа пребачено је из Босне преко Сл. Брода група од 500 Срба и на прелазу преко провизорног моста на реци Сави усташке страже убиле су 40 Срба који су пребачени и сахрањени на босанској страни.

3) Болница за лечење умоболних људи у Врапчу добила је по исказу лекара акт усташког заповедништва да се прими на лечење један умоболни усташа и да се лечење отпочне одмах јер дотично лице заслужно за ову државу пошто је убио преко 700 Срба, па ће бити по оздрављењу користан и за друге задатке.

4) У Независној држави Хрватској данас постоје две врсте затвора и логора, једна врста тих логора је у Цапрагу, СИ. Пожези и Бјеловару, где се прикупљају Срби из разних крајева Хрватске да би се временом пребацили у Србију. Број лица у ова три логора износи 3.000. Друга врста затвора зову се затвори и логори „за ред и сигурност“. Ових затвора и логора има по многим селима и градовима Независне државе Хрватске од којих ћемо поменути Јасеновац са 5.000 Срба и 50 Немаца, Крапје са 3.000 Срба, Крушчица са више хиљада, затим Дуго Село, Нова Градишка, Петриња, Сл. Брод, Керестинац и Загреб. У првој врсти логора које смо напред споменули поступак са људима је бољи и ти логори долазе под Команду ђенералштабног пуковника К. Јендрашића и Дирекције „Понова“. По изјави команданта логора издржавање једног Србина кошта њихову државу 100.- динара дневно, а сва покретна и непокретна имовина ових Срба је одузета од стране Дирекције „Понова“. Другом врстом логора и затвора командује г. Еуген Кватерник. Ови су логори врло слаби и налазе се по влажним шумама, где су направљене провизорне настрешице без врата и прозора, без сламе и покривача људи проводе своје тешке дане а храна ових затвореника састоји се из слабе супе и једног кромпира, и тај оброк је само једанпут дневно. Затвореници г. Кватерника бацани су по затворима и логорима без икакве оптужбе, само зато што су Срби и православни, а заузимали су извесне положаје у културном и привредном животу. Већина ових затвореника радила је од

своје ране младости по школама и друштвима на зближавању српског и немачког народа, што им то данас млади г. Кватерник узима као зло и проглашује их као непријатеље Хрвата, па и за комунисте, а као доказ томе да и једно и друго нису може послужити и то што се у логорима налазе честити Срби, у сваком случају национално исправни, као и двојица главара српске православне цркве Петар Зимоњић, владика и Сава Трлајић, владика, те велики број исправних и националних свештеника, као и грађана између којих треба поменути Михаила Санцака, шефа саобраћајне полиције у Загребу, Др. Бранка Пелеша, Др. Николу Мрвоша, Др. Миленка Марковића, Др. Пају Шумановца, Светозара Милинова и др.

Оружана акција Срба по шумама у Независној држави Хрватској није дошла као последица неке политичке борбе између Немачке и Русије. Ти Срби најмање су, као што их Хрвати приказују, комунисте. Напротив, то су исправни национални елементи, далеко од сваке деструктивне акције, а који су побегли у шуме из једног јединог разлога - да спасу живе главе и не дозволе да буду клани и злостављани на зверски начин. Усташке страже и команданти логора у Копривници, Јасеновцу, Крапје и другим местима жале што им је дужност да чувају невине Србе јер су то мирни и добри људи и за њих не постоје никакве оптужбе и држе се више месеци несаслушавани нити кажњавани, те су мене и моју немачку пратњу умолили да у Београду код немачких власти и Српске владе предузмемо кораке да што пре спасемо ове честите људе да од хладноће и слабе хране не умру. Сви ови затвореници лако су одевени, одела и обућа дотрајали, као код доктора Бадовинца Николе, Др. Косановића Милутина, Др. Михаила Милића, Недељковића Момчила, Васиљевића Нићифора и осталих који су у списку наведени. Већина Хрвата данас жале за овако нечовечански поступак хрватских усташа са Србима, који су подлегли зверским мучењима по разним тамницама Независне државе Хрватске.

Немачка пратња која ме пратила на овом путу постројила је у свим логорима Србе, питала их је да ли су кад радили против Хрвата против Немаца их у опште нешто што бих их довело пред одговорности сви без разлике одговорили су да никада ништа учинили нису, већ напротив да су према немачкој држави и са самим Хрватима делили иста мишљења и били лојални грађани, па стога моле, пошто кривице нема, да се спасу или да се убију, јер начин живота који они проводе у логорима врло је тежак, неиздржљив, па су умолили нас да будемо тумачи код немачких и наших власти у Србији да им је једна једина жеља да пређу у Србију, националну, здраву и реалну и да снажно појачају редове тре-

звеног, националног елемента. Мене и моје пратиоце на овом тешком путу дубоко је потресао сусрет са људима у логору у Јасеновцу, Крапјама и Копривници, којима смо се претставили ко смо, зашта долазимо, а они су на то почели да плачу молећи спас од Немачке, кличући живела немачка војска, живео наш Београд! Нерви ових људи су сасвим попустили, јер сваког тренутка стижу наређења да се убијају Срби, тако да њихове породице остану без својих домаћина и руку које су годинама за њих радиле, хранећи мајку, децу и слабе жене. Многе српске породице данас су завијене у црнину, а биће их и више ако Шеф немачке полиције у Берлину Господин Химлер не нареди г. Еугену Кватернику, команданту логора „за ред и сигурност” да затворене људе легалним путем пребаци у Србију. Као доказ да г. Кватерник и његов штаб не полагају много на наређења немачких власти, потврђује већ и сама чињеница да су њемачке власти издале дозволе Србима упосленим у разним државним предузећима која обављају рад под немачком војном контролом, а у којима изричито стоји да је лице упослено и да рад обавља под контролом немачког официра и да се исто не сме хапсити без знања немачке војске, а усташе су оваква документа поцепале и лице бацали у логор „за ред и сигурност”. Као доказ овом прилажем фотографисане легитимације – Аусвајса и уредне пасоше. Месец дана и више у загребачкој полицији, без икаквог саслушања затворен је жељезнички чиновник Драгутин Милић, који је код себе имао исправне пасоше и документе за друга лица које је имао да доведе у Србију и на тражење Немачког заповедништва ово лице које припада странци „Збора“ до данас није пуштено из затвора. У загребачким болницама и клиникама налазе се многи Срби за које не постоје никакве оптужнице, али су ипак под надзором и контролом полицијске страже, као Др. Милица Гајић, Рада Прибичевић и Др. Барач, свештеник из Сиска.

Чињеничко стање у окупираном делу Словеније од стране Италијана. У Метлики, Семичу и Новом Месту налазе се око 600 српских породица, избеглих из Горског Котара и Кордуна да не би били побијени од Хрватских усташа. Избеглице су смештене по разним домовима Словенаца, који их издржавају, јер са собом ништа нису понели сем главе. ЉУБЉАНА. Данас у Љубљани се налазе преко 4.000 Срба, од тога 90 официрских породица, као породице генерала Машића, пуковника Живановића, пуковника Гладовића, пуковника Стојановића, мајора Башића, капетана Ристића и Тешића, као и многе друге. Поред њих живе и стотине чиновничких породица без својих хранитеља, пошто су њихови домаћини као бивши обвезници југословенске војске налазе у заробље-

ништву. Даље у Љубљани се налазе Срби, бивши активни официри и подофицири, који су као и остали грађани Срби врло коректни према талијанским властима, те сви заједно уживају гостопримство и помоћ Високог италијанског комесара у Љубљани, а које се креће од 400 до 700 лира месечно. Помоћ Србима у Љубљани дех православни свештеник г. Богдан Матковић. Како још један доказ за потпору мога рада добио сам писмо за господина Министра и генерала и доктора Глеисен Хорстенау-а, команданта немачких трупа у Загребу, у коме његов лични пријатељ и друг из војне академије у Немачкој као Србин моли да мени пружи пуну потпору при овој тужној мисији на спасавању Српства.

Част ми је умолити Господина Претседника да се ова моја претставка узме одмах у претрес и да ми се омогући техничка, материјална и морална потпора, како бих могао ову високонационалну дужност да извршим до краја, а да на тај начин и ја са своје стране припомогнем Господину Претседнику при спасавању нашег народа.

Молим Господина Претседника да изволи примити израз мога дубоког поштовања, 17 септембар 1941 Београд

Господину Милану Недићу, претседнику Министарског савета
БЕОГРАД

Прилог 2

Реферат Богдана Рашковића од 17. септембра 1941. године Милану Аћимовићу о спасавању Срба у Независној Држави Хрватској

Спасавање Срба из логора и затвора Независне Државе Хрватске
Господину МИЛАНУ АЋИМОВИЋУ,
Министру унутрашњих послова,
Београд.

За цео српски народ априлска катастрофа претставља у првом реду губитак националне државе, која је произашла из вековних борби његових и после небројених и непроцењених жртава свих његових слојева. Ваља међутим, одмах признати и другу истину: док је за српски народ, насељен с ове стране Дрине и Саве, губитак националне државе проузроковао све ове последице, које у оваквим приликама обично наступају, за наш народ настањен с оне стране Саве и Дрине, поред овога, наступио је у великом броју случајева и губитак крова над главом и свега онога

што се вековима с колена на колено преносило, а понајпре наступило је скоро за све питање животног опстанка. У погледу на право живота наших саплеменика у тим крајевима, сматрам да је непотребно да говорим на овом месту. Ово у толико пре што сам дубоко уверен, Господине Министре, да сте и Ви сами с њим сложни у констатацији да и сама чињеница постојања српскога народа на том простору претставља основно право на живот и без обзира на неке друге чињенице и претпоставке, које би се дале оквалификовати као његова историска права т.ј. права да буде третиран на човечански начин.

Ја не сумњам да је и једног нашег Србина с ове стране Дрине и Саве закупило исто осећање националне потиштености према нашој браћи, која се налазе на територији Независне Државе Хрватске, без обзира на безброј случајева нечовечности и насиља које су ме покренули да Вам се, Господине Министре, обратим. Претпостављам ипак, да је могуће да Вам многи нису познати, па Вам их у овом реферату излажем, јер су подаци прикупљени из веродостојних извора:

1. Командо пресидио милитаре, Кореница, под бројем 58 од 15 септембра ог. Наређује, да се жандармеријски наредник Кулум Никола, командир жандар. станице у Кореници јави са својом спремом команданту италијанске војске у Оточцу да прими наређење да на територију, коју су они окупирали, не може бити друге жандармерије сем талијанске, па га стога разрешава дужности и шаље у Загреб. Усмено се истом саопштава, да поред талијанске војске има места за слободан живот само Србима, а никако усташким целатима.

2. Стање за Хрвате у Босни сваким даном се све више и више погоршава, пошто се четничка акција из дана у дан проширује те исто држе све срезове уз Дрину и угрожавају Сарајево. У целој Дринској бановини железнички и телефонско-телеграфски саобраћај је обустављен тако, да је Загреб отсечен од тог дела своје дужности.

3. У Далмацији Талијани се пријатељски понашају према српском живљу. Усташама је онемогућен сваки рад на том делу бивше Југословенске територије, они су разоружани и забрањен им је сваки политички рад. Талијанске власти издале су писмена наређења да се сви Срби, који се налазе ван својих огњишта, врате натраг и отпочну нормално рад и живот и за њихове животе пружају им гаранцију.

4. По наређењу Талијана српска црква у Дрнишу отворена је и прву службу Божију служио је свештеник Глушац, а пред црквом била је постројена чета талијанских војника, која је одала почаст.

5. Четничка акција у Кордуну сваким даном је све јача и јача. Четници из Петрове Горе угрожавају цео Кордун и у борби са усташама заузели су железничку станицу Војнић.

6. Четничку акцију у Хрватској помажу Талијани, који их снабдевају како оружјем, тако и другом спремом. Хрватска војска не жели да долази у сукоб са четницима већ код првог сусрета баца оружје и прелази на страну четника. Карактеристично је поменути, да за данашње стање у Хрватској постоји велики раздор између домобранаца и усташа. По исказу талијанских власти четници су исправни национални елементи и њима помажу и одобравају им овакав рад.

7. Српски четници са усташама поступају како су поступали они са српским породицама у Хрватској, док са жандарима и војском тако не чине, јер извесни моменти говоре да жандарми и војска помажу акцију четника.

8. Село Црквени Бок, које се налази између Суње и Дубице, претворено је у логор за жене и децу. У овом се селу налази 370 душа из среза костажничког они се налазе у врло тешком душевном и материјалном стању и сваког момента очекују камионе да их поведу на губилиште или у други логор. Село је православно, а становницима је наређено да приме римо-католичку веру. У селу постоје две православне цркве од којих је једна срушена, а друга се почиње рушити. У логору су сакупљене породице Срба који су 1 септембра о.г. стрељани, а 9 септембра о.г. клани, а чији број износи око 3000 људи.

9. Старешина Соколске жупе, Загреб и јавни бележник г. Д-р Отон Гавранчић, познати национални радник, налази се већ неколико месеци у затвору загребачке полиције. Овај човек стар је 80 година а с њим се рђаво поступа, пошто је био одувек националиста и пријатељ немачког Рајха. Гавриловић је пре 21 годину био члан Загребачке масонске ложе из које је иступио, јер је била лажна и што су га његова сабраћа потпуна материјално упропастила масони су га стално гонили и мучили и нису дозволили његов избор за претседника Градске општине у Загребу ни за Бана Савске бановине, иако је од свих кандидата имао највише гласова и заслуга да дође на ове положаје. Овај човек имао је великог удела у сукобу Стојадиновић-Бенеш када је претседник Стојадиновић радио свим силама да Југославију веже за државе Тројног пакта. Гавранчић је захтевао да Соколи помажу рад претседника владе Стојадиновића, јер је он везивао нађу земљу са Немачком. Сав његов рад био је на зближавању немачког и српског народа и данас је за то затворен. С њим се поступа на нечовечански начин, забрањује му се доношење хране, свакодневно се шиба и понижава зато што је био десна рука г. Стојадиновића.

10. Данас у Загребу игра велику улогу Талијан г. Рича, који је велики пријатељ Еугена Кватерника и овај господин има све податке о убијеним и живим Србима.

11. Срби староседеоци града Дубровника одведени су и бачени у понор. На њих су усташе бациле живи креч и бомбе да се не чује јаук из овога понора. Са Србима су одведене познате породице Томашевић и

Спаравало, које су годинама и годинама живеле са Хрватима у најбољим односима.

12. Г. Владо Туркаљ, уредник Морген-Блата и загребачких "Новости", као велики пријатељ Немачке, годинама и годинама води отворену борбу против свакога који није био пријатељ Немачке. Г. Туркаље је уз новчану помоћ аташе-а немачког конзулата у Загребу г. Митерханера штампао брошуру под називом „Тајна масонске ложе Француске“. Овај велики пријатељ немачког народа данас лежи у казненом заводу у Лепоглави зато што је био одувек само пријатељ Немаца, а на лажну доставу неког сарадника Хрватског листа г. Владимира Мајера, који га је код усташа претставио као комунисту, зато што је у своје време био тучен од Туркаља ради вређања немачке нације.

13. У усташким редовима има у служби на водећим местима и Жидова, као на пр. Владо Сингер, шеф Усташког надзора за ред и сигурност. Овај господин је био у емиграцији са усташама и учествовао у разним атентатима, па је доспео на положај шефа полиције. Сингер је заштићавао породицу Галијан, која је са осталим извршила прошлог месеца атентат на загребачку пошту. Данас је Сингер затворен.

14. Други Жидов у усташким редовима је трговачки путник Кренижи, који је због тога што је са осталим био у емиграцији, дошао на завидан положај у чиновничкој хиерархији ове нове државе.

15. Талијанске војне власти снимиле су филм о покољу Срба од усташа и тај филм, као други драгоцен материјал налази се у рукама талијанске војске. По исказима Талијана, после великог покоља Срба, њихови војници сакупили су у логору Госпићу 3 кг. људских очију, и снимили филм једнога Србина коме је утроба извађена и у њој зашивена жива мачка.

16. Између 2 и 3 овог месеца у селу Требињу покљано је више српских породица од којих ћу поменути само породице Милошевић, Радић, Гаврић и Малобабић.

17. Вођа немачке групе из Карловца г. Пешко, индустријалац, уложио је на највишем месту у Берлину свој протест, као и својих пријатеља Немаца због зверстава која су учињена над Србима. Овом господину су рекли у Берлину, да Срби имају потпуно право што су у Хрватској отишли у шуме да сачувају своје главе, јер су то исправни национални елементи и њима се за ово не може ништа приговорити.

18. Док су православне цркве у Топуском, Глини, Вргином Мосту и Петрињи порушене, дотле се служба Божија у Загребу врши уз асистенцију бугарског свештеника из Печуја само зато што се у Загребу налазе румунски и бугарски држављани.

19. У логору Славетић наишао сам на Раду Савића, војног државног мајстора, родом из Новог Пазара, који је при себи имао уредно пропусницу, која је гласила да Савић путује из Чаковца за Загреб, где је

примљен као државни мајстор у службу код хрватске војске. Ова пропушница, која је уједно и декрет, издата је од заповедништва копнене војске – Топничко технички уред – број 2586 од 23 јула о.г. како је напред изложено, ово је лице из воза скинуто и бачено у логор, што значи да саме усташе не поштују наређења која издају друге хрватске власти.

20. Грегл Божидар, шеф усташке полиције, узео је ради ослобођења Жидова Хинка Марића, лекара из Вараждина, 60.000. – динара и то лице није до данас ослобођено.

21. По изјавама г.г. министара из владе г. Претседника Стојадиновића и других г.г. Франгеш, Кожул, Мишкулин и други, који сада живе у Загребу изјављују да данас нема места за њих у Хрватској као за Хрвате – Југословене, а присталице немачког Рајха, а камо ли за Србе.

22. Немачке, као и талијанске војне власти, свуда и у свима приликама на територију Хрватске пружају заштите Србима.

23. По исказу усташког првака Шафара, који је пријатељ немачког народа, Србима се прети смрћу ако немачке власти у Београду не предузму кораке да се Срби из логора, које држи Кватерник, што пре не спасу, јер издржавање затворених Срба кошта, а за сваког Србина, који би се спасао, тражи се извештај откуп.

24. У логору Копривници је и немачка војна пратња наишли смо на и затвореног министра г. Ханжека, члана кабинета г. Стојадиновића, како га усташе силе да носи и свој измет рукама. Друго, у логору се налази и више Немаца-Рајхдајчера и Фолксдајчера и њихов је живот у опасности, као и живот Срба, јер су усташе почели да у ове логоре бацају и Хрвате комунисте, те може сваког дана избити побуна, а невини Срби и ови Немци да плате својим животом.

25. Данас у сваком граду Хрватске има логора и затвора, па чак и по селима, у која су бачени Срби, а услед батинања и многе су болнице пуне ових јадника. Логоре треба поменути: Славетић, Крапје, Крушница, Лепоглава, Копривница, Вараждин, Цапраг, Сл. Пожега, Сухопоље, Дарувар, Госпић, Паг итд.

26. Срби се у Независној Држави Хрватској и даље кољу, муче и прогањају начином који није познавала до сада историја ни нашег ни других народа. Сваким даном све се оштрије поступа у затворима и логорима и просто се изазивају да направе какав неред да би имали разлога да их стрељају. Поред тога сад наступају хладни дани, те пошто су наши људи слабо одевени, то од хладноће и слабе хране могу не само да се разболе, него и да умру, ако им се благовремено с наше стране не пружи помоћ.

27. Резервни капетан г. Лазић, родом из Битоља, отпуштен је са уредним немачким пасошем из немачког заробљеништва Офлаг VI-Ц, као бугарски држављанин. На путу кроз Хрватску скинут је с воза и бачен у логор Копривницу. Оваквих и сличних случајева има врло много, те се рачуна да у логорима Госпић и други има око 65 официра са тери-

торије Србије, Бугарске и других окупираних делова бивше Југославије. Приликом скидања с воза усташке власти обично изговарају следеће речи: „Шта се нас тичу немачки пасоши. За нас су меродавни само они пасоши који су издати од стране хрватских власти.“

Наш десети пут по Независној Држави Хрватској предузео сам г. Милованом Вулетићем, чин. Министарства саобраћаја, а уз велику помоћ г.г. Министра Пантића Душана, Цинцармарковића Александра, Летице Душана, Улманског Милана и Ђурића Николе, што овој господи и овим путем у име своје и хиљада Срба топло благодарим и молим их да приме поздраве свих Срба с оне стране Саве и Дрине с молбом, да би порадили код Владе и код немачких власти да ови не би и даље чамили по затворима и логорима Хрватске.

Ова наша велика национална мисија, коју обављамо са пуно љубави, а где можемо и сами да изгубимо животе, није до данас била ничим награђена, нити смо примили за исту ма од кога спасеног Србина какав динар као награду, већ напротив цео пут смо се издржавали из наших скромних сретстава. Свуда и у свим приликама дизали смо углед наше државе, као и угрожених Срба, који су упрли очи и наде у свету земљу Србију, од које очекују једини спас да би се спасли зверске усташке тираније. Пре него што учиним ма какав предлог да се ова мисија и рад продужи, сматрам за своју прву и свету дужност да захвалим г.г. из заповедништва немачке војске у Србији и то: Генералу г. Данкелману, Генералу г. Турнеру, Пуковнику г. Фуксу, шефу немачке полиције за Балкан, а највећу хвалу дугујем г. Пуковнику Вурстеру, команданту Обавештајне Команде у Београду и његовом ађутанту поручнику г. Штренгеру, капетанима г.г. Сиберу и Калману, који ми издају за пут наређења и легитимацију да могу вршити ову свету дужност за спас Српства. Поред тога топло благодарим и мојој немачкој пратњи, а нарочито гефрајтеру г. Францу Шпиндлеру, који се са мном залаже да што више извучемо невиних Срба из усташких канца.

Предлог за даљи рад ове мисије.

1. По савету усташких првака, немачке војне власти у Београду треба да издају наређења Равнатељу Усташког надзора за ред и сигурност да се сва лица која се требају да пусте на слободу, предају нашој пратњи за спровод у Србију.

2. Списак лица, која се потражују, треба оверити од стране немачке команде.

3. Логоре треба све обићи, као и Паг, Шибеник, Бенковац, Задар, Сушак, Ријеку, као и старе логоре у Госпићу и на Јадовном, одатле треба понети материјала о учињеним зверствима над Србима.

4. За пратњу за довођење угрожених Срба из хрватске требало би ангажовати г.г. капетана Калмана из Заповедништва немачке војске, гефрајтера Франца Франца Шпиндлера из команде обавештајне службе (за њега треба молити дозволу од пуковника г. Вурстера) и фелдвелебела Бублика из Заповедништва немачке војске (за њега треба молити шефа Штаба Заповедништва г. Капетана Сибера), Рашковић Богдана, вишег чиновника Мин. саобраћаја и рез. Капетана (за њега треба израдити посебно отсуство) и Вулећић Милована, чин.-дневничара (Одељења за градњу Железница) родом из Кордуна.

5. Пошто усташке власти не знају за многе наше људе где се налазе, а често пута крију њихово боравиште, било би потребно да се обиђу сви затвори, логори и болнице у Хрватској за проналажење угрожених Срба.

6. Осигурати сретства за пут ове мисије.

7. Оверити наређења код овдашње талијанске делегације да наша мисија добије дозволу за прелаз њихове територије ради проналажења Срба, које су Талијани спасли.

8. Будући да би превоз у Србију свих лица на списку изискивао дуље времена, то би било потребно да се осигура довољан допуст немачкој пратњи док се год поменути превоз у целости не изврши. Исто тако, да би се овим Србима који су ослобођени од Талијана, а желе долазак у Србију, омогући ово на тај начин, да већ само налажење у списку послужи им као дозвола за улазак и боравак у Србију.

10 октобра 1941 год.
Београд

Резервни капетан и
виши чиновник Минист. саобраћаја,
Богдан М. Рашковић
Краља Милана 11а

Прилог 3

Реферат Богдана Рашковића од 17. септембра 1941. године Милану Аћимовићу о спасавању Срба у Независној Држави Хрватској

Министру унутрашњих послова
Г. Аћимовићу
Београд

Извештај о акцији спасавања Срба интернираца из хрватских логора и прикупљеним подацима о Србима емигрираним на територији Краљевине Италије.

Захваљујући дубоком разумевању високих функционера, немачких војних и управних власти као и немачког црвеног крста и агилном заузимању Претседника Српске владе генерала г. Недића и Министра унутрашњих послова, г. Аћимовића изашло се у сусрет хиљадама српских породица чији чланови подносе Голготу страдајући због српског имена и вере православне.

Решењем г. Министра унутрашњих послова од 23. XII 1941 г. I Бр.14738 поверено ми је као искусном познаваоцу прилика Срба у Хрватској држави / јер ми је до сада успело да спасем 30.000 Срба са територије Независне државе хрватске од сигурне смрти / да учиним последњи корак како би се остатак Срба мученика по хрватским логорима ослободио. На темељу тога акта је шеф Управног штаба немачке војске благонаклоно одредио пратњу како бих ову национално социјалну и хуману мисију што успешније извео. Шеф Гестапоа г. Др. Вајман, који је показао пуно љубави и разумевања за наше бедне породице чији су хранитељи по хрватским логорима, издао ми је јаку препоруку за Немачку полицију у Загребу да ми буде у свему на руци. Немачки црвени крст са племенитом г-ђом Ешке на челу такође ме је снабдео са најбољим препорукама те ме је именовао и делегатом Немачког црвеног крста. И поред тога г-ђа Ешке је лично дошла у Загреб да ову нашу општу ствар сама помогне.

Колико је страдања наш српски народ поднео за ово релативно врло кратко историско време може да послужи као доказ само један чланак познатог италијанског листа „Карлино“ а из пера чувеног пуковника Корато Золи /у прилогу превод чланка/. Те страшне чињенице су тим веродостојније што су из врела потпуно неутралних лица и на темељу изјава самог очевица немачког артилериског мајора, који је лично ово све саопштио писцу чланка.

На овом свом путу спасавања Срба и прикупљања података наишао сам на један јединствен пример колико зверстава са стране хрватских усташа, толико племенитости и хуманости италијанских војника. У кући Шпире Јокића у Сушаку налазе се Драгиња Рајић из села Калата код Кулен Вакуфа, који је као једини заостатак своје породице и целог села, пошто је видела на своје очи како усташе пробијају мозак њеном двомесечном детету и парају му утробу бајонетом, са четири ране и прорезаним бубрегом спасена је захваљујући чудним околностима а доцније је талијанским војним властима које су је лечиле по војним болницама

сачувавши је тако као ретка сведока невиђених страдања. На Пагу поред Срба видео је чувар имања Др. Иве Мијовића усташу који је у шињелу носио пуне џепове очију како је сам усташа рекао „влашких очију“. Карактеристично је споменути у свему овоме држање католичких свештеника. У Шибенику свештеник поздравља своје верне речима „видите како добро изгледам, а Власи веле да немамо хране. Њих треба све да кољемо“. У Сушаку католички свештеник и данас још подбада мржњу својих парохијана и хушка их против Срба. У Селу Хрелјину дошао је после дугог одсуствовања жупник /Домино/ у кафану с речима „Хваљен Исус“. Када су га присутни упитали где је до сада био, он је одговорио да је био на послу, убијао је Србе по Лици и то својом руком 40 Срба³⁸. На Хвару пре неколико дана у кафани Централ жупник је држао предавање десеторици младих свештеника и наглашавајући да са убијањем Срба не треба престати. На то је настала гужва у кафани уз скандализирање присутних Италијана. Талијански генерал Далмацо и талијански пуковник Тадије са жаљењем тврде да су тачни страшни подаци из Лике, Кордуна итд. из којих су јасне смернице усташког режима у Хрватској а то је истребљење Срба без икаквих обзира. Што се није побило то се католичкило да се сваки траг изгуби.

Тако је у селу Плочама поп Борић присиљен да са целим селом пређе у римокатоличку веру. У материјалном погледу по исказу меродавних Срба у Хрватској држави Српски народ је упропашћен са 60 милијарди динара само на пољу приватне својине. У горњем Приморју, Сушак, Фијума, Трст и околина примили су огроман број избеглих породица који живе данас великим делом само од милости. Српска црквена општина на Ријечи даје помоћ и чини све што може као и онај мали број боље стојећи грађана али пошто су тамо цене животних намирница невероватно високе ситуација тих људи постаје из дана у дан све критичнија. У Трсту се налази жена Илије Опачића, директора учитељске школе из Госпића, са сином Емилом ћерком Анком у врло тешким материјалним приликама. Муж нестао почетком априла са сином Александром. Ђура Вукелић свештеник из Мочила срез Слуњ у Сушаку служи бесплатно и злопати се са својом породицом. Поред њега има још много свештеничких породица као и многобројних других чиновничких без икаквих сретстава за живот. Постоји одбор Срба у Сушаку чији претседник Добросављевић школски надзорник и секретар свештеник Ђура Вукелић деле дневно четири лире избеглицама и стим треба да преживе

³⁸ У извештају Ђорђевићу од 28. јануара 1942. године се наводи словима четрдесет Срба, док је прекуцан извештај Милану Недићу истоветан.

цео дан. Око десет хиљада Срба избеглица смештено је око Шибеника са Централним одбором у Шибенику – претседник Др. Ђорђе Малешевић, чланови одбора свештеници из Шибеника. На левој обали реке Зрмање према Кистању и Об4ровцу смештене су многобројне српске избеглице већином сељаци који примају храну на казану по народним кухињама а интелектуалци су смештени по варошима где примају минималну помоћ из касе прилога. Талијанске власти чиниле су све могуће приликом спасавања и примања Срба избеглица. У самом Сплиту и околини има око осам хиљада избеглица, међу њима велики број официра без издржавања. У Сплиту постоји одбор са претседником протом Урукалом и потпретседником чувеним хирургом Др. Лукачом из Мостара који је чудним случајем препливао Неретву и тако се спасао. Њима талијанске власти омогућују рад и помажу их али материјална сретства им не достају. Сви ови горе упрли су своје душевне очи у мајку Србију очекујући помоћ преко легалних власти.

Свуда сам међу избеглицама у присуству немачких пратиоца који владају нашим језиком пропагирао пуно поштовање према окупаторима који нам указују велику пажњу и да то цене у пуној мери избегавајући све што нас води уништењу. Генералу Амброзију начелнику главног генералштаба талијанске војске захвалан сам као и команданту VI армије у Сплиту на свему што су урадили на спасавању наших људи као и префектима и квесторима полиције у Сплиту, Сушаку, Шибенику и Фијуми, као и Црвеном крсту молећи их да и даље верују у нашу лојалност. У војним командама у Сплиту и Сушаку води се нарочита евиденција о несталим нашим људима, они располажу и са списком Срба затворених по хрватским логорима и безброј фотографија.

У Загребу сам се строго држао немачких власти сматрајући да кључ спасавања лежи у њиховим рукама и да су они праве и најауторитивније власти. Приватно сам се обратио немачкој колонији где сам наишао на пуно разумевање и саосећање нарочито код шефа Феркерсбиороа, немачког евангелистичког бискупа Др. Пепа и других. Посетио сам претставника католичке цркве надбискупа Др. Степинца и папског делегата Г. Морениа замолио их да они у име цркве моле хрватске власти да се олакша положај Срба по логорима. Ово сам учинио по препоруци Др. Ујчића надбискупа београдског кога је посетио подкарпатски владика Владимир и замолио да се заузме за православно свештенство. Посетио сам Хрватски црквени крст – претседника генерала Хочевара и секретара Др. Зеца, који су поздравили ову мисију напомињући да је требало и раније да се преко Црвеног крста предузму кораци, јер постоји конвенција по којој

се могло интервенисати. Хрватски Црвени крст се оградио од директне интервенције, али је поручио да ову улогу преузме немачки Црвени крст верујући у сто % резултат. Посетио сам швајцарског конзула и Молио да међународни црвени крст интервенише за Србе у хрватским логорима и они су дали обећање да ће телеграфски замолити Црвени крст у Женеви. Посетио сам и француског консула г. Героа који је лични пријатељ немачког посланика и он је обећао да ће учинити све што може. Бугарски посланик г. Мечкаров, социјални и племенити господин радо се примио да се као лични пријатељ немачког посланика такође заузме. Посетио сам и талијанског посланика у Загребу пошто сам из Београда имао дивних препорука и тамо ми је обећано да ће преко њихове странке фашиста, која има своје претставништво у Загребу учинити све да се дође до позитивних резултата у спасавању наших Срба из хрватских логора.

Из свега овога види се да нисам директно општио са хрватским властима, него сам најмеродавније заинтересовао и од њих изнудио пуно обећање и увиђавност да је последњи рок за спасавање невиних српских жртава по хрватским логорима.

За време мог боравка у Загребу припремљен је терен за пуштање људи из логора о чему сам по куриру известио претседника Српске владе г. Неђића и министра г. Аћимовића, који су и овом приликом показали своје велико српско срце.

У међувремену преко Божићних празника уз помоћ г-ђе Др. Будисављевића која је родом из Рајха и више племенитих особа успели смо да спремимо камион одела и намирница у женски логор у Лоборграду преко јеврејске црквене општине у Загребу, пошто за друге логоре ми нисмо добили одобрење и ако је у свима логорима потреба неизмерна, јер по исказу стручњака лекара и онога што смо видели у логорима 95 одсто је тешко оболело и цео будући живот им је уништен.

Када сам се по повратку курира из Београда и према налогу који ми је он донео јавио комисији која је такође дошла из Београда и када сам реферисао о свему што се дотле учинило, члан комисије капетан г. Калмар изјавио ми је пред пратиоцима да сам од Српског народа заслужио споменик због свог несебичног залагања за ово болно питање. Међутим моја савест не може да мирује све дотле док су наши невини људи у хрватским логорима и њиховим рукама. **ИЗ СВИХ ЧОВЕЧАНСКИХ ОБЗИРА МОРАЛО БИ СЕ ШТО ХИТНИЈЕ ИЗДЕЈСТВОВАТИ ДА ТИ ЉУДИ БУДУ ПРЕБАЧЕНИ ОВАМО НА ТЕРИТОРИЈУ СРБИЈЕ ПРЕ СВЕГА ШТО СУ ЊИХОВА ОГЊИШТА У ДАНАШЊОЈ ХРВАТСКОЈ ДРЖАВИ РАЗОРЕНА А ВЕЋИНА ИХ ИМА СВОЈЕ ПОРОДИЦЕ**

ИЛИ РОДБИНУ ВЕЋ ОВДЕ У СРБИЈИ, који би се обавезали да их приме на своју моралну и материјалну одговорност. Врате ли се ти људи у своја места по Хрватској, чека их поново иста несрећа. Убијање тих људи биће само олакшано, јер је већ било случајева да су хрватске власти позивале Србе на повратак „на своја огњишта“, а ноћу су их одводиле усташе. Над тим више не би било контроле ни са стране наше ни са немачких власти.

Молим Председника г. Ђенерала Недића и Министра г. Аћимовића да узму овај мој реферата у обзирно разматрање и да донесу што хитнију одлуку која ће бити корисна за цео наш Српски народ.

Немачким властима дубоко захваљујем на указаној помоћи и молим да устрају у томе како би се ово хумано дело око спасавања наших невиних људи по хрватским логорима чим пре окончало, пошто су околности преко свију мера тешке а поред тога и незапамћена зима /-32 степена С. у Загребу за време мог боравка/.

Богдан М. Рашковић, с.р.
В. чин. Мин. соц.
30/1-42

Борис ТОМАНИЋ (1990)

истраживач сарадник, Институт за савремену историју, Београд

Др Небојша СТАМБОЛИЈА (1982)

истраживач сарадник, Институт за савремену историју, Београд

КВАНТИФИКАЦИЈА ЗЛОЧИНА ЧЕТНИКА КОСТЕ МИЛОВАНОВИЋА ПЕЋАНЦА ПРЕМА ПОДАЦИМА ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

Апстракт: На основу необјављене архивске грађе, публикованих извора и објављене литературе нумеролошки су анализирани злочини четника Косте Пећанца током Другог светског рата. На почетку је дат кратак историјат рада и деловања четничке организације Косте Миловановића Пећанца у току окупације Југославије. Потом је пажња посвећена раду Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, посебно њеном деловању на прикупљању и систематизацији података који су представљани у квантитативној форми. На крају рада приложени су статистички и табеларни прегледи злочина четника Косте Пећанца, по територијалном и тематском принципу. Рад је првенствено настао на грађи Државне комисије која је похрањена у Архиву Југославије.

Кључне речи: Други светски рат, Србија, окупација, злочини, четници Косте Пећанца, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Кратак историјат четничке организације Косте Миловановића Пећанца у току Другог светског рата

После капитулације Југословенске војске многи њени припадници избегли су заробљавање и одлазак у интернацију. Одређени број тих људи страховао је од повратка у претходна боравашта, одбијајући да живи поред окупатора или плашећи се заробљавања.¹ Поред њих поја-

¹ Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941–1945*, Београд 2014, 31.

вљивали су се, нарочито на територији Шумадије, и одбегли робијаши из Забеле који су пљачкали народ у тим крајевима.² Такође је примећен и прилив ђака и студената у крајеве у унутрашњости. За Немце, извор потенцијалне опасности налазио се у градовима и варошицама, а као главне могуће организаторе означавали су студенте. Предосећајући велику претњу која им се надвијала над главом млади људи су мењали место боравка, најчешће се склањајући у унутрашњост земље. Тако се састав српског села умногоме променио почетком окупације, пристизањем ђака и студената, официра и војника, протераних чиновника из окупационих зона што су настале након распарчавања Југославије, а особито навалом избеглица са простора Независне Државе Хрватске (НДХ) и Словеније.³ То ново стање у варошицама, градовима и осталим местима важно је истакнути, јер су управо из поменутих пристиглих слојева, као и из земљорадничких фамилија које су одраније живеле на селу врбовани борци за борбу против окупатора и њихових помагача.

У окупираној Србији најпре су се појавили „четници“, припадници предратног „Удружења четника за слободу и част отаџбине“ које је њихов председник Коста Миловановић Пећанац⁴ организовао на ју-

² Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945, књига прва*, Београд 1999, 51.

³ Државни архив Србије, фонд: Г–25, Земаљска комисија Србије за утврђивање ратних злочина, фасцикла: 14, документ: 37, 38, 39 (даље: ДАС, Г–25, Ф. 14, д. 37, 38, 39); Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, 139.

⁴ **Коста Миловановић Пећанац** (Дечани, 1879 – Николинац, Сокобања 1944). Рано је остао без родитеља, које су убили Арнаути, па је одрастао код ујака у Ђураковцу код Пећи. У Србију прелази 1892, а након одслужене војске, 1900, прикључио се комитама у Македонији. Већ 1904. постаје четнички војвода. Учествовао је у балканским ратовима. После 1915. и пада Србије са Моравском дивизијом се повлачи преко Албаније. Спуштен је авионом у Топлицу октобра 1916, на територију што је тада била под бугарском окупацијом, са специјалном мисијом да организује устаничке акције и да њима руководи. После неколико успешних напада на Бугаре почетком 1917. повлачи се у илегалу након бугарске офанзиве у мају и репресалија над становништвом. У међуратном периоду је био активан у четничким удружењима, а 1932. постаје председник Удружења четника за слободу и част отаџбине. У Априлском рату се налазио у Скопљу, а након капитулације се повлачи у околину Куршумлије, где образује Горски штаб на планини Соколовици и организује четничке одреде. Крајем августа 1941, на планини Букуљи, склапа споразум са Немцима и своје одреде ставља на располагање колаборационистичкој „српској влади“. Крајем 1942. четнички одреди су расформирани и припадници тих јединица придружили се Српској државној стражи, Српском добровољачком корпусу или равногорским одредима, док сам Пећанац, са стотинак четника, одлази у Сокобању. У мају 1944. ликвидирала га је једна равногорска тројка (Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*, Београд 2003 – у даљем тексту: *М. Павловић, Б. Младеновић, н. д.*).

гу Србије, у Топлици и Јабланици. Припадници четничке организације Косте Миловановића Пећанца углавном се нису предали и задржали су активан статус и након потписивања капитулације 17. априла 1941. године. Због тог континуитета поједини историчари их сматрају „првом националном оружаном формацијом у окупираној Србији“. Своју улогу и овлашћења Пећанац је базирао на наводном наређењу министра војног и команданта 5. армијске области којим је, непосредно уочи напада Немачке, постављен за команданта свих четничких одреда и наложено му је да у случају рата и повлачења војске остане у позадини непријатеља због организовања герилских акција.⁵

Ова организација циљала је на исте слојеве као и организација Драгослава Драже Михаиловића, па је често због тога долазило до сукоба интереса. Пећанац, окупљајући људе на југу Србије, није помишљао ни на какву акцију имајући у виду катастрофалан завршетак Топличког устанка 1917. у којем је и сам учествовао. После априла 1941. он је само наименовао четничке војводе у свим крајевима Србије, а регрутну базу представљали су чланови предратних четничких удружења.⁶

Пошто је уживао приличан углед у српском народу због свог учешћа у Топличком устанку и међуратног деловања, војвода Пећанац је био личност којој су гравитирали многи професионални официри што су одбили да се предају након априлске катастрофе. Такви су били мајор Драгутин Кесеровић (околина Крушевца), потпуковник Милутин Радојевић (простор између Сталаћа и Алексинца), а касније се Пећанцу прикључио и генерал Љубо Новаковић⁷, командант Комског одреда Југословенске војске, као војвода шумадијски, додуше само накратко, и више формално него фактички.⁸

5 Оригинални текст наредбе није пронађен, међутим многи аутори из емиграције је помињу, а и Драгутин Кесеровић је на саслушању 1945. изјавио да је видео наређење генерала Владимира Цукавца Пећанцу да продужи четничку акцију. Ипак, генерал Душан Симовић је тврдио да се он не сећа да је та наредба издата. Ово питање у историографији није дефинитивно разјашњено. Више о томе: *М. Павловић, Б. Младеновић, н. д.*, 167–176.

6 У другој половини априла Пећанац је издао и неколико наредби о постављењима команданата одреда на југу Србије. У том периоду, активност његових јединица била је сведена на области Косанице, Топлице, Јабланице и ободу Копаоника. Процена је да је већ до краја месеца Пећанац располагао са 600 наоружаних четника. *Исто*, 183–184. Видети и: *Б. Димитријевић, н. д.*, 37–41.

7 За деловање Љубе Новаковић током 1941. видети: Борис Томанић, *Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945*, Београд 2019, 52–83.

8 Драгољуб Петровић, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, 2/1968, 178–184.

Сам Пећанац је са групом четника до краја јуна боравио углавном на планинама Соколовици, Јабланице и Косанице, односно на источним ободима Копаоника. Одатле је покушавао да организује и прошири своје одреде именујући војводе на целокупном подручју насељеном српским становништвом. Иако непријатељски настројен према окупатору, својим одредима строго је наређивао уздржавање од акција против Немаца. Припаднике ове организације, иначе, окупаторске јединице су у почетку хапсиле и прогањале, видећи у њима одметнике и потенцијалну претњу.⁹

На планинама Соколовици, Видојевици, у Плочнику и другим местима, на Видовдан, 28. јуна, организовано је велико полагање заклетве, и тада организација задобија своје прве обресе. Тада су именоване и многе нове војводе и наређено да немачки и италијански војници „докле год се буду пристојно понашали према нашем народу не смеју се нападати или убијати“, а прекршиоцима ове наредбе је запређено смртном казном.¹⁰

Пећанчеви четници имали су у почетку релативно толерантан став и према комунистима и устанку. Заокрет настаје у августу, а потом и на самом крају тог месеца када је одржан састанак на Букуљи, поред Аранђеловца, уз одобрење Немаца. У присуству 300 делегата прихваћено је да Пећанац треба да одлучује о покрету отпора. После скупа на Букуљи уследио је нови састанак одржан истог дана, овог пута између Пећанца и мајора Карла Крауса, опуномоћеника команданта Србије Хајнриха Данкелмана, у Аранђеловцу, у вили Карацић, где су договорене основе о преласку Пећанчевих четника у војне одреде владе Милана Недића. Догађаји о којима је реч одиграли су се од 24. до 26. августа 1941. године.¹¹ У складу са потписаним споразумом са Немцима и каснијих усмених споразума са генералом Недићем, у Београду је успостављен Штаб за везу, чији начелник је постао војвода ртањски Радомир Арсенијевић. Улога овог Штаба се односила на координирање акције са Главним четничким штабом у „шуми“.¹² Пећанчеви одреди, према извештајима штампе од 18. септембра 1941, већ су се ставили на располага-

⁹ Исто, 180–181.

¹⁰ Војни архив, Недићева архива, кутија: 33, фасцикла: 13, документ: 3 (даље: ВА, НДА, к. 33, ф. 13, д. 3).

¹¹ Б. Димитријевић, *н. д.*, 90–91, 96–97; Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Izdaja, 1*, Београд 1983, 78–79; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 200; Миливоје Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд 1983, 206–212; Б. Томанић, *н. д.*, 56.

¹² Боривоје Карапандић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993, 103–105.

ње влади. Наредбом од 21. новембра, Милан Недић дефинисао је Горски штаб свих четничких одреда на челу са командантом Костом Пећанцем, под ингеренцијом председника српске владе.¹³

Прилазак влади Милана Недића аутоматски је значио да се четници Косте Пећанца морају сукобљавати и водити борбе са јединицама покрета отпора. Први сукоби са партизанима избијају већ око 7. септембра 1941. кад је, по немачким извештајима, један Пећанчев одред „напао успешно у планинама западно од Лебана једну комунистичку банду, нанео јој знатне губитке и запленио 25.000 метака муниције“. Следећи окршај десио се у селу Драгуши код Блаца, 17/18. септембра, када су четници напали делове Јастребачког партизанског одреда, а у исто време долази је до сукоба четника Анђелка Адамовића, војводе крајинског, и Мајданпечког партизанског одреда у селу Рудна Глава, код Мајданпека. До краја септембра у скоро свим деловима Србије, четници што су остали верни Пећанцу прикључују се Недићевим оружаним одредима и ступају у борбу са партизанским јединицама.¹⁴

Састанак на Букуљи изазвао је раздор у четничкој организацији. За разлику од Живана Милованчевића, војводе Опленачке бригаде који је стао здружено уз Пећанца, неки од Пећанчевих људи почели су да прелазе у редове пуковника Драгољуба Драже Михаиловића (Кесеровић, Радојевић, Калабић). Та размимоилажења су довела и до сукоба између оних који су одбили послушност Пећанцу и оних што су му остали верни. Приликом напада на Крушевац (23. септембра 1941), што су га извели обједињеним снагама Кесеровићеви четници и партизани, у помоћ Немцима пристижу и припадници Гочког четничког одреда, који је остао под Пећанчевом командом.¹⁵ Исто тако, у западној Србији четници Машана Ђуровића (Ибарски четнички одред), у источној Леониде Пљешковића (Ујевачки четнички одред), као и генерал Љубо Новаковић у Шумадији, настављају да сарађују са партизанима, попримајући обресе самосталних одреда.¹⁶

Долазак генерал-лајтнанта Аугуста Мајснера за команданата СС-група и полиције на територији Србије 30. јануара 1942. директно је ути-

13 Б. Димитријевић, *н. д.*, 97, 110, 149.

14 Д. Петровић, *н. д.*, 198–200.

15 О четничкој организацији у Крушевцу и околини и нападу на Крушевац више у: Јелена Ђиновски, „Организација Косте Пећанца у крушевачком округу, јун 1941–децембар 1942“, *Расински анали*, 1/2003, 225–230; Кузман Николић, „Збивања међу четницима у крушевачком крају пре напада на Крушевац септембра 1941. године“, *Расински анали*, 4/2006, 55–68.

16 Б. Димитријевић, *н. д.*, 97.

цао на реорганизацију одреда Недићеве владе. Преуређење војних јединица захватило је и четничке одреде Косте Пећанца. На састанку Пећанца и помоћника министра унутрашњих послова Цветана Ђорђевића почетком априла 1942. договорено је формирање Српске четничке команде (СЧК). Читава четничка организација на подручју Србије требало је да има 8.745 четника, без укључивања људства штаба Косте Пећанца који је тек требало да буде формиран. Наредбом генерала Паула Бадера од 10. априла 1942. сви четнички одреди (Пећанчеви, али и легализовани четнички одреди) стављени су под команду немачких посадних дивизија. Пећанац је могао да именује старешински кадар унутар одреда, у складу са евентуалним жељама председника владе Недића и немачких власти.¹⁷

Због своје непоузданости и недисциплине, а упоредо са бројним јачањем Српске државне страже (СДС), немачке окупаторске власти су крајем 1942. донеле одлуку да у потпуности распусте четничке одреде Косте Пећанца. Тај процес је почео већ на пролеће 1942. када је због недисциплине генерал Недић одлучио да распусте Космајски четнички одред.¹⁸ На комплетном распуштању четничких одреда Немци су инсистирали од лета 1942, али се генерал Недић донекле опирао томе, тражећи да о њиховом разоружавању и о часу када ће се то десити одлучи његова влада. Окупаторске власти ипак су самостално спроводиле њихово разоружавање. У току јула и августа разоружано је и распуштено шест четничких одреда, укупне снаге око 1.800 људи.¹⁹

На конференцији од 10. јуна 1942. председник владе Недић одлучио је да некако обједини снаге СЧК-а и СДС-а како би се четничко људство сачувало од разоружавања и евентуалне депортације у ратно заробљеништво. Ипак, и поред таквих одлука разоружавање и распуштање четничких одреда је настављено, тако да су четничке јединице до 15. новембра смањене за 50 одсто. Немачки СС и полицијски органи наредили су да се одреди расформирају у току децембра 1942, а генерал Недић је на састанку 5. и 6. децембра 1942. наложио свим четничким војводама да њихове снаге буду разоружане до краја године.²⁰

Одређен број четника је већ раније ступио у пољску и граничну

17 Б. Димитријевић, *н. д.*, 203–205; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 299–300.

18 ВА, НДА, к. 2, ф. 4, д. 73.

19 Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислинска управа у Србији 1941–1944. књ. I (1941–1942)*, Београд 1979, 301, 303.

20 *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије. Документи Немачког Рајха 1942, том XII, књига 2*, Београд 1976 (даље: *Зборник НОР-а, XII–2*), 918–919; М. Борковић, *н. д.*, 302–303; Б. Димитријевић, *н. д.*, 241, 268; М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 300–302; Д. Петровић, *н. д.*, 205–214.

стражу, неки у Српски добровољачки корпус (СДК), известен број њих приступио је Југословенској војсци у отаџбини, неке су Немци ухапсили и отпремили у заробљеничке логоре, а други су напустили команде и отишли кућама. Ови последњи касније прилазе припадницима сеоских стража које су представљале неку врсту помоћне локалне милиције активирани у акцијама потере за партизанским одредима. Сам Пећанац је након распуштања његових одреда, са личним обезбеђењем од 100 четника, прешао у Сокобању где је живео и примао неку врсту апанаже од Недићеве владе. Крајем маја 1944. њега су у Сокобањи ликвидирали припадници Делиградског корпуса Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) по наређењу генерала Драгољуба Драже Михаиловића.²¹

Рад на систематизацији злочина Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

У претходним научним радовима које су аутори објављивали у вези са квантитативном анализом злочина припадника СДС-а и СДК-а, према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (у даљем тексту: Државна комисија) већ је дат кратак историјат рада и надлежности ове установе.²² Ипак, овде ћемо у најкраћем анализирати историјат Државне комисије, али и осврнути се на рад на систематизацији и квантификацији ратних злочина.

Државна комисија основана је одлуком Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) на Другом заседању у Јајцу 29. новембра 1943, а њен рад и деловање одвијао се при Националном комитету ослобођења Југославије (НКОЈ), касније при Председништву владе ФНРЈ. Председништво је било задужено да именује чланове Комисије и пропише правилник о њеном раду. Од њеног оснивања председник је био др Душан Недељковић, професор Универзитета у Београду. Државна комисија је укинута 14. априла 1948. године.²³

21 М. Павловић, Б. Младеновић, *н. д.*, 307–308. Видети: ВА, НДА, к. 144, ф. 1, д. 44; Славиша Перић, *Српски добровољачки корпус 1941–1945*, Смедерево 2018, 154–155.

22 Видети: Небојша Стамболија, Борис Томанић, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12-1, 149–154; Борис Томанић, Небојша Стамболија, „Квантификација злочина припадника Српске добровољачке команде/корпуса према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12-2, 324–329.

23 Архив Југославије, фонд: 110 – Државна комисија за утврђивање злочина

Утврђивање одговорности и проналазак особа које су током рата починиле злочине на југословенској територији и над грађанима Југославије као окупатори или као њихови помагачи били су главни задаци ове установе. Ипак, Државна комисија није добила задатак, односно није смела да обавља директне функције оптуживања, процесуирања и кажњавања. Ти су задаци и даље остали у надлежности других цивилних и војних установа.²⁴

У периоду када је рад на истраживању и утврђивању злочина био најинтензивнији постојале су, уз Државну комисију, шест земаљских комисија (за сваку народну републику), једна покрајинска (АП Војводина), две обласне (Космет и Истра), 65 окружних, 292 средње 1.210 општинских комисија.²⁵ Поред тих редовних комисија постојале су и посебне анкетне комисије при Државној комисији и при земаљским комисијама са задатком да истражују и утврђују поједине злочине већих размера или неке „специфичне“ који нису потпадали под било коју категоризацију. Таквих комисија било је укупно 28.²⁶

Приближавањем Мировне конференције у Паризу, обавезе Државне комисије постајале су сложеније. На том самиту је југословенска делегација требало, између осталог, да презентује доказе о ратним злочинима у сумарном прегледу. Министарство иностраних послова је у том контексту упутило молбу Државној комисији да се изради реферат који би показао „колико је жртва претрпео наш народ у овоме рату било услед директних злочина самог окупатора било услед његових индиректних злочина преко издајника“.²⁷

Државна комисија је убрзо реаговала и актом од 8. јула 1945. наложила израду прегледа и од свих земаљских комисија затражила хитно

окупатора и њихових помагача, фасцикла: 809, документ: 10 (даље: АЈ, 110–809–10); АЈ, 110–1, *Izveštaj Dr Nedeljковића о раду Државне комисије*, 1, 40; Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, октобар–децембар, 4/1961, 388.

24 АЈ, 110–1, *Izveštaj Dr Nedeljковића о раду Државне комисије*, 1, 40; А. Вајс, *н. д.*, 388.

25 Алберт Вајс помиње обласне комисије Санцака и Космета и 299 средњих комисија. Упоредити: *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata*, priredili: Miodrag Zečević, Jovan Popović, Beograd 1996, 27–28; А. Вајс, *н. д.*, 391.

26 А. Вајс, *н. д.*, 390–391.

27 АЈ, 110–49–1.

прикупљање „статистичких података о жртвама“. Уз овај акт послати су и формулари који је требало да буду упућени свим месним народним одборима ради попуњавања. Наређено је и да попуњени формулари буду достављени Државној комисији најкасније до 8. августа 1945. године.²⁸

Табеле које је требало да буду попуњене подељене су у четири категорије/формулара према врсти, односно типу злочина:

- 1) **Лишење живота:** бомбардовањем цивилног становништва; стрељањем; вешањем; клањем; мрцварењем (пребијањем); касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем; смрт у логорима.
- 2) **Повреде тела:** осакаћење; рањавање; мучење – злостављање (којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено); туча – лака и тешка телесна повреда; силовање.
- 3) **Повреде личне слободе:** хапшење; интернирање у земљи; одвођење на принудни рад; принудно пресељење; одвођење у логоре ван земље.
- 4) **Повреде имовине:** спаљене куће и друге зграде; разорене куће и друге зграде; пљачка стоке; пљачка хране; пљачка фабрика и радњи; пљачка намештаја; пљачка одела.

Сваки поменути злочин (осим оних наведених у четвртој категорији) имао је рубрику са поткатогијама где су злочини разврставани на почињене над „људима“, „женама“, „децом“ и „старцима“.²⁹

Поред тога сваки од наведених формулара имао је и поделу на извршиоце злочина: „Немци у земљи“, „Немци у логорима ван Југославије“, „Мађари“, „Италијани“, „Албанци“, „Бугари“, „ушаше“, „Д. М.“ (припадници Југословенске војске у отаџбини); „Љотићевци“ (припадници Српског добровољачког корпуса) и „Рупниковци“ (из колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији). Касније је у табеле за подручја Србије дописивано руком – злочини „СДС“ или „недићевци“ и „четника Косте Пећанца“ или „Пећанчевих четника“. На појединим местима навођена је и „Муслиманска милиција“ и „Специјална полиција“.³⁰ Статистичке табеле попуњаване су на свим административним нивоима: од села и општина, преко срезова, округа, република, па до савезног нивоа.³¹

28 АЈ, 110–49–10.

29 Видети: АЈ, 110–49 – 110–74.

30 У једном од дописа Државне комисије од 8. јула стајало је следеће: „... Ако у којој општини постоје још и други специфични ратни злочини или групе које су вршиле злочине, њих означити у прегледу посебни...“ АЈ, 110–49–3.

31 Видети: АЈ, 110–49 – 110–74.

Земаљске, покрајинске и обласне комисије нису могле на време да реализују овако тежак и сложен задатак. Због тога је Државна комисија морала стално да ургира и да пожурје надлежне комисије у спровођењу тих активности. Недостатак обучених кадрова, кашњење у слању формулара и слаба повезаност надлежних установа били су само неки од разлога што су онемогућавали брже, једноставније и стручније обављање задатог посла. Највише проблема у Србији, што се тиче сакупљања и систематизације података, забележено је у Чачанском и Новопазарском округу.³² Ипак, октобра 1945. године Земаљска комисија Србије проследила је Државној комисији урађене статистичке прегледе.³³

Међутим, Државна комисија је у допису земаљским и покрајинским комисијама од 26. јануара 1946. оценила рад подручних органа као лош, наводећи између осталог следеће: „... Иако је овај захтев упућен пре више месеци, поједине комисије нису ни до данас послале ове податке, а неке су послале само делимично...“ Посебно је наглашено да је „приликом проучавања ових података“ и „израде рекапитулације за целу земљу“ примећено да су „подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални“. Државна комисија тражила је и да се посебна пажња обрати на попуњавање формулара број 1 – „лишење живота“, где је требало пописати жртве од 6. априла 1941. до ослобођења одређене територије.³⁴

Земаљска комисија Србије је нове податке послала углавном до средине 1946. године. Међутим, проблеми у прикупљању података и даље су постојали, па је Државна комисија слала нове дописе подручним комисијама и током августа и септембра 1946. године.³⁵ Посебно је укорењена Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача на Косову и Метохији. У допису од 30. августа 1946. године. Државна комисија наглашава да није поступано по њеним упутствима у погледу организације посла и поступака у прикупљању статистичких података на „подручју Космета“. Због тога је поново послат формулар како би било тачно и помаособ наведено колико је страдало „одраслих људи, затим жена, стараца и деце“. На крају тражено је да се подаци доставе у најкраћем могућем року.³⁶

Најважније својство оваквог рада Државне комисије требало је да доведе до коначне квантификације и систематизација злочина на просто-

32 АЈ, 110–49–7 – 49–8.

33 АЈ, 110–55–10. видети: АЈ, 110–49–5; АЈ, 110–49–11.

34 АЈ, 110–49–12.

35 Видети: АЈ, 110–49–13; АЈ, 110–49–14.

36 АЈ, 110–49–13.

ру Југославије и над југословенским грађанима у току Другог светског рата. Комисија је понудила разврставање злочина према типологији, интензитету, према онима који су починили злочине, према географском и тематском принципу итд.

У наставку текста дајемо статистички преглед почињених злочина четника Косте Пећанца према подацима Државне комисије. Коришћене су табеле „лишење живота“, „повреде тела“ и „повреде личне слободе“. У анализи нису коришћене табеле „повреде имовине“ због различитог карактера унетих података и несрећености.

Квантификација злочина четника Косте Миловановића Пећанца

Злочини четника Косте Пећанца према подацима Комисије из октобра 1945. године

Првим послератним законом о административној подели, донетим 1. септембра 1945, Србија се састојала из 22 округа, подручја града Београда, Аутономне покрајине Војводине и Аутономне Косовско-метохијске области. Та административна организација била је готово идентична претходној, проистеклој из одлуке Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС) од 22. децембра 1944. године. На основу те територијалне поделе функционисале су земаљска, покрајинска и обласна комисија, као и окружне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.³⁷

У првом прегледу, с краја октобра 1945, дати су подаци за територију Народне Републике Србије, без Војводине и Косовско-метохијске области. У табели „Лишење живота“ дата је класификација жртва у односу на формацију чији припадници су их лишили живота, али и према начину извршења злочина. Укупан број особа, на такав начин страдалих, износио је на територији Србије 65.293. Четници Косте Пећанца су означени категоријом „Пећанчеви“. Више од половине страдало је од припадника немачких окупаторских снага: „Немци у земљи“ 32.591 (49,91%) и „Немци у логорима ван Југославије“ 1.706 (2,61%). Од „Д. М.“ је страдало 15.093 особа (23,12%), од „Бугара“ 9.438 (14,45%), од „Љотићеваца“ 1.745 (2,67%), од „Албанаца“ 945 (1,45%), од „Муслиманске милиције“ 940 (1,44%), од „Усташа“ 772 (1,18%), од „СДС“ 741 (1,13%), од „Пећанчевих“ (четника Косте Пећанца) 505 (0,77%), од „Специјалне полиције“

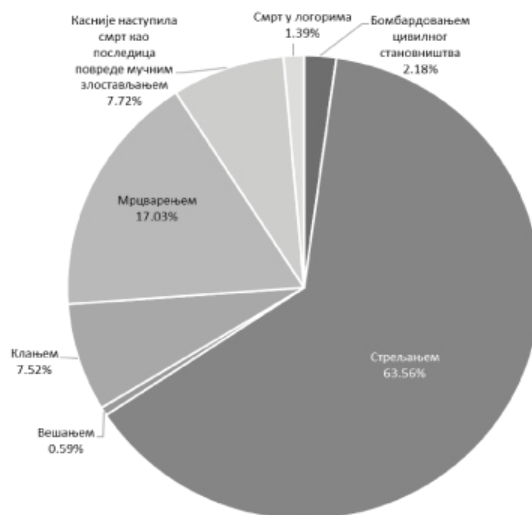
³⁷ *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, Завод за статистику, Београд 1955, 55–57; *Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева)*, Свеска 2, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд 1945, 9–13.

466 (0,71%), од „Италијана“ 303 (0,46%), од „Мађара“ 37 (0,06%) и „Рупниковаца“ 11 (0,02%).

Структура „лишених живота“ од „Пећанчевих“, према начину извршења је следећа: „бомбардовањем цивилног становништва“ 11, „стрелјањем“ 321, „вешањем“ три, „клањем“ 38, „мрцварењем (пребијањем)“ 86, „касније наступила смрт као последица повреде мучним злостављањем“ код 39, а под ставком „смрт у логорима“ наведено је седам жртава. Процентуални приказ „лишених живота“ од четника Косте Миловановића Пећанца је представљена на Графикону 1.³⁸

Према подацима Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, од августа 1945. године четници Косте Пећанца не наводе се као починиоци злочина. То је, чини се, и логично пошто није познато да су имали активних јединица на поменутом простору.³⁹ Такође, према подацима Обласне комисије за Косово и Метохију из друге половине 1945. године, од укупно 4.899 жртава, није наведен нико ко је „лишен живота“ од „четника Косте Пећанца“.⁴⁰

Графикон бр. 1: Структура „лишених живота“ од четника Косте Пећанца према начину извршења злочина на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945. године

³⁸ АЈ, 110–55–11, Табела I – лишење живота (Србија).

³⁹ АЈ, 110–73–3, Преглед статистичких података о укупном броју жртава, сврстаних по врстама злочина, на подручју Војводине за време окупације.

⁴⁰ АЈ, 110–72–126. Више о овој теми у: Душан Бојковић, „Жртве рата на простору Косова и Метохије 1941–1945. према попису Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2, Историја*, Лепосавић 2016, 243–259.

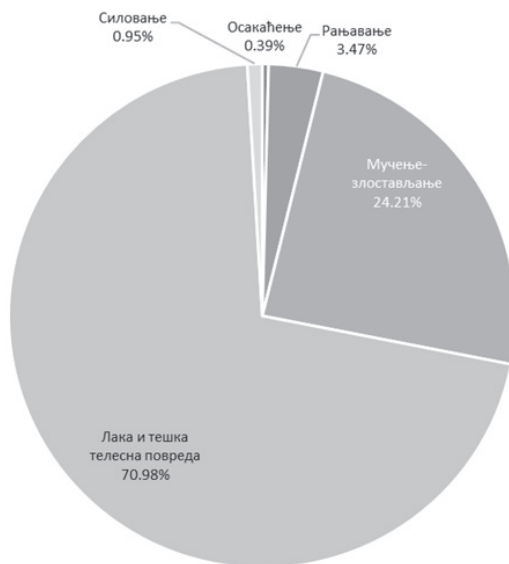
Сабирањем података окружних комисија са простора НР Србије, без АП Војводине и Косовско-метохијске области, може се закључити да је број „лишених живота“ од четника Косте Пећанца значајно различит у односу на збирну табелу и већи је за 68 жртава. Подаци се разликују и по структури. Анализом података закључили смо да је до поменуте разлике дошло због тога што они који су сабирали нису укључили податке из Крагујевачког округа, као и због грешке код Топличког округа. Географски, највећи број „лишених живота“ од четника Косте Пећанца био је у Топличком округу (295 – 51,48%), што је и разумљиво, пошто су ове јединице биле најактивније и најбројније баш на овом простору. У седам округа (Чачански, Новопазарски, Пиротски, Подрински, Пожаревачки, Ужички и Врањски), као и у Граду Београду, није наведена ниједна жртва. Подаци по окрузима су наведени на Табели 1 у тексту испод.⁴¹

ОКРУГ	Бомбардовањем цивилног ста- новништва	Стрељањем	Вешањем	Клањем	Мршварењем (пребијањем)	Касније наступила смрт као по- следица повреде, зостављањем - мучењем	Смрт у логорима	УКУПНО
Београдски	1	19	0	3	9	0	0	32
Крагујевачки	0	18	0	29	16	0	0	63
Крушевачки	0	12	0	5	0	1	0	18
Лесковачки	9	1	0	0	0	1	0	11
Моравски	1	4	1	4	1	1	0	12
Нишки	0	24	0	1	14	3	0	42
Топлички	0	209	0	24	25	25	12	295
Ваљевски	0	31	1	1	0	0	0	33
Зајечарски	0	22	1	0	37	7	0	67
УКУПНО	11	340	3	67	102	38	12	573

41 Подаци окружних комисија у НР Србији без покрајина, који су нам послужили за анализирану статистику по окрузима, налазе се у Архиву Југославије, фонд 110, фасцикле 55–71.

Табела бр. 1: Структура „лишених живота“ од четника Косте Пећанца према начину извршења злочина и кроз округе НР Србије на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945. године

Друга статистичка табела је бележила „Повреде тела“ и у њој је удео „Немаца“ знатно мањи него у првој. Укупно је забележено 130.802 „повреде тела“, од чега су највише починили припадници ЈВуО 46.505 (35,5%). Потом следе „Бугари“ 30.356 (23,21%), па „Немци у земљи“ 27.569 (21,08%), а на четвртном месту су припадници Српске државне страже 8.120 (6,21%). Даље иду „Љотићевци“ са 7.668 (5,86%), „Четници Косте Пећанца“ 2.536 (1,94%), „Специјална полиција“ 1.991 (1,52%), „Албанци“ 1.775 (1,36%), „Муслиманска милиција“ 1.169 (0,89%), „Немци у логорима ван Југославије“ 1.126 (0,86%), „Италијани“ 1.095 (0,84%), „Усташе“ 880 (0,67%) и „Мађари“ 12 (0,01%). Од 2.536 „повреда тела“ које су починили четници Косте Пећанца било је 10 „осакаћења“, 88 „рањавања“, 614 „мучења-злостављања“, 1.800 „лаких и тешких телесних повреда“ и 24 „силовања“.⁴²

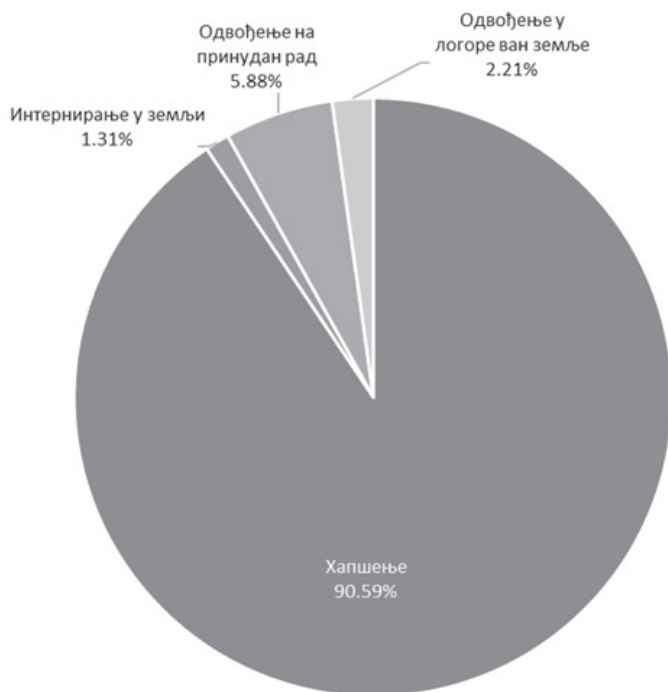

Графикон бр. 2: Структура „повређених“ од четника Косте Пећанца према начину извршења злочина на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945.

Трећа табела је бележила „Повреде слободе“ и регистровано је 330.088 таквих случајева. Немачке окупаторске снаге („Немци у земљи“)

⁴² АЈ, 110–55–12, Табела II – повреде тела (Србија).

починиле су највише ових злочина, више од половине – 173.897 (52,68%), након њих су „Бугари“ са 71.088 (21,54%), па следе редом „Д. М.“ 26.100 (7,91%), а „С. Д. С.“ је четврти са 16.847 (5,10%). Даље следе „Љотићевци“ 14.084 (4,27%), „Албанци“ 7.154 (2,17%), „Италијани“ 6.263 (1,90%), „Немци у логорима ван Југославије“ 4.648 (1,41%), „Специјална полиција“ 4.257 (1,29%), „Муслиманска милиција“ 2.952 (0,89%), „Четници Косте Пећанца“ 1.446 (0,44%), „Усташе“ 1.280 (0,39%) и „Мађари“ 72 (0,02%). Од 1.446 „повреда слободe“ почињених од четника Косте Пећанца наведено је 1.310 „хапшења“, 19 „интернирања у земљи“, 85 „одвођења на принудни рад“ и 32 „одвођења у логоре ван земље“.⁴³

Графикон бр. 3: Структура „повреда личне слободe“ од четника Косте Пећанца према начину извршења злочина на основу података Земаљске комисије Србије са краја октобра 1945.

Злочини четника Косте Миловановића Пећанца према подацима Комисије из средине 1946.

Због претходно наведених разлога, Државна комисија је ургирала и опомињала подређене републичке, покрајинске, обласне и окружне комисије да се подаци уносе темељније, с обзиром на то да је утврђено

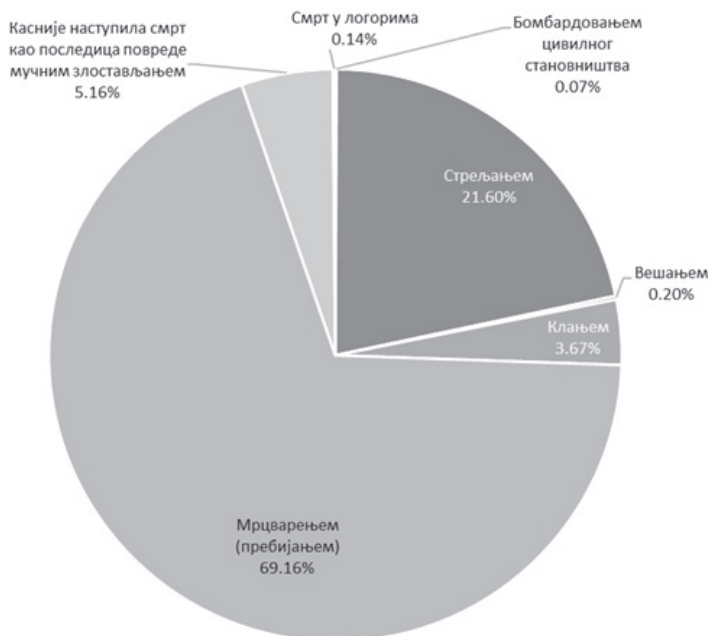
⁴³ АЈ, 110–55–13, Табела III – повреде личне слободe (Србија).

да су неке од табела попуњаване „од ока“, „напамет“ и сл. До средине 1946. за НР Србију прослеђени су нови подаци и они су се знатно разликовали од претходних, док су формулари табела остали готово идентични, само је у већини случајева додата рубрика „погинули у борби“. Број жртава у НР Србији без покрајина био је већи готово за трећину и износио је 98.440. Према тим подацима, око половина жртава страдала је од припадника немачких окупаторских јединица („Немци у земљи“) 45.525 (46,25%). Од јединица ЈВуО страдало је 17.271 (17,54%), од „Бугара“ 12.707 (12,91%), 9.661 (9,81%) је „погинуо у борби“, а од „Немаца у логорима ван Југославије“ 3.373 (3,43%). Од „СДС“ је страдало 2.554 (2,59%), од „Специјалне полиције“ 1.778 (1,82%), „Четника Косте Пећанца“ 1.472 (1,50%), „Љотићеваца“ 1.339 (1,36%), од припадника „Муслиманске милиције“ 1.281 (1,30%), „Усташа“ 583 (0,59%), „Италијана“ 531 (0,54%), „Албанаца“ 250 (0,25%) и „Мађара“ 105 (0,11%). Иако је број укупних жртава повећан за трећину, број особа „лишених живота“ од четника Косте Пећанца увећан је готово троструко. Према начину страдања структура је била следећа: „бомбардовањем цивилног становништва“ једна особа, „стрелашњем“ 318, „вешањем“ три, „клањем“ 54, „мрцварењем-пребијањем“ 1.018, за 76 особа наведено да је „касније наступила смрт као последица повреде мучним злостављањем“, а „смрт у логорима“ односи се на две особе.⁴⁴

У грађи нисмо пронашли доказе да је накнадно пописивање уопште обављано у АП Војводини, након првог с краја августа 1945, па претпостављамо да је Државна комисија била задовољна првобитно обављеним послом Покрајинске комисије за Војводину. С друге стране, нови попис је обављен и у Аутономној Косовско-метохијској области. Среске комисије су проследиле нове податке у периоду март–април 1946, а Обласна комисија их је доставила Државној комисији 14. маја 1946. године. Према тим подацима, укупно је у Косовско-метохијској области било 10.809 „лишених живота“. Као и приликом првог пописа, четници Косте Пећанца нису уопште навођени у колонама где су белажени починиоци злочина.⁴⁵

44 АЈ, 110–55–15, Табела I – лишење живота (НР Србија, без Војводине и Космета).

45 АЈ, 110–72–126; Д. Бојковић, *н. д.*, 250–251.

Графикон бр. 4: Структура страдалих од четника Косте Пећанца према начину извршења злочина на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

Као и у претходном случају, податке смо упоредили са налазима окружних комисија и они се донекле разликују. Само у Ваљевском округу је унета нова категорија „погинули у борби“. Укупан број „лишених живота“ који се приписују Пећанчевим четницима, према сабраним табелама окружних комисија, мањи је у односу на збирну табелу за 89 особа, што је вероватно број страдалих у Зајечарском округу, за који подаци недостају. Слично као у претходном попису из 1945, највећи број страдалих од четника Косте Пећанца забележен је у Топличком округу (644 – 46,56%), а било их је и у свим осталим окрузима НР Србије без покрајина, сем у Граду Београду. Подаци по окрузима наведени су у Табели 2 испод текста.⁴⁶

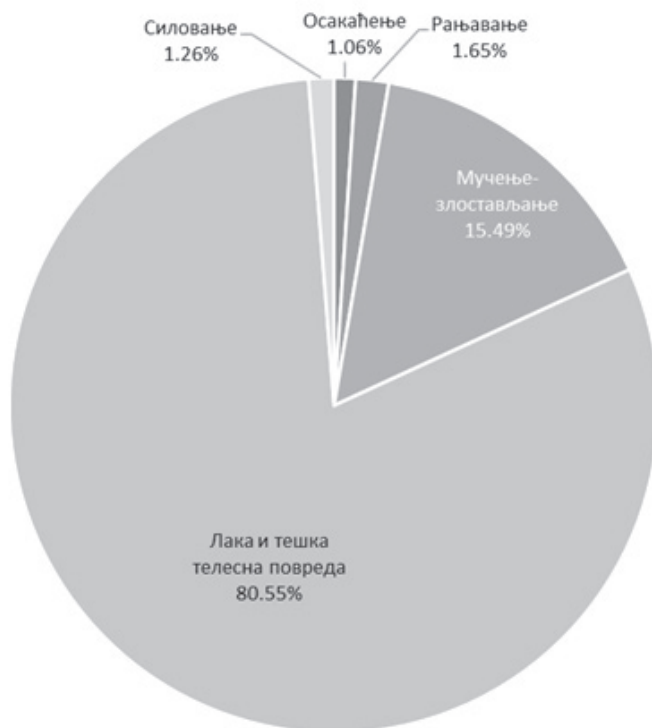
⁴⁶ 46 АЈ, 110, фасцикле 55–71.

ОКРУГ	Бомбардовањем цивилног ста- новништва	Стрељањем	Вешањем	Клањем	Мршварењем (пресијањем)	Касније наступила смрт као по- слевица повреде, злостављањем - мучењем	Смрт у логорима	Погинули у борби	УКУПНО
Београдски	0	33	0	1	213	7	0	0	254
Чачански	0	13	0	0	23	2	0	0	38
Крагујевачки	0	12	0	2	0	0	0	0	14
Крушевачки	0	16	0	2	20	2	0	0	40
Лесковачки	0	23	0	3	0	3	0	0	29
Моравски	0	20	0	0	1	2	0	0	23
Нишки	0	11	0	4	20	1	0	0	36
Новопазарски	0	18	1	4	2	1	0	0	26
Пиротски	0	13	0	0	2	1	1	0	17
Подрински	0	19	0	14	110	22	0	0	165
Пожаревачки	0	6	0	1	5	2	0	0	14
Топлички	1	82	1	10	526	24	0	0	644
Ужички	0	4	0	0	29	0	1	0	34
Ваљевски	0	32	1	0	9	2	0	3	47
Врањски	0	2	0	0	0	0	0	0	2
УКУПНО	1	304	3	41	960	69	2	3	1383

Табела бр. 2: Структура „лишених живота“ од четника Косте Пећанца према начину извршења злочина и кроз округе НР Србије на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

Другом табелом обухваћене су „повреде тела“. Као и у претходној табели из октобра 1945. највећи број „повреда тела“ приписан је припадницима ЈВуО – 58.033 (30,55%). Потом следе „Бугари“ са 47.941 (25,24%), па „Немци у земљи“ 46.973 (24,73%). На четвртном месту је „С. Д. С.“ са 11.245 (5,92%), па „Љотићевци“ 6.970 (3,67%), „Специјална полици-

ја“ 6.308 (3,32%), „Четници Косте Пећанца“ 4.617 (2,43%), „Муслиманска милиција“ 2.947 (1,55%), „Немци у логорима ван Југославије“ 2.073 (1,09%), „Усташе“ 1.133 (0,60%), „Албанци“ 947 (0,50%), „Италијани“ 535 (0,28%), „Рупниковци“ 114 (0,06%) и „Мађари“ 94 (0,05%). Од 4.617 „повреда тела“ које су починили четници Косте Пећанца структура је била: „осакаћење“ 49, „рањавање“ 76, „мучење-злостављање“ 715, „лаке и тешке телесне повреде“ су нанели 3.719 пута, а „силовали“ 58 жена.⁴⁷

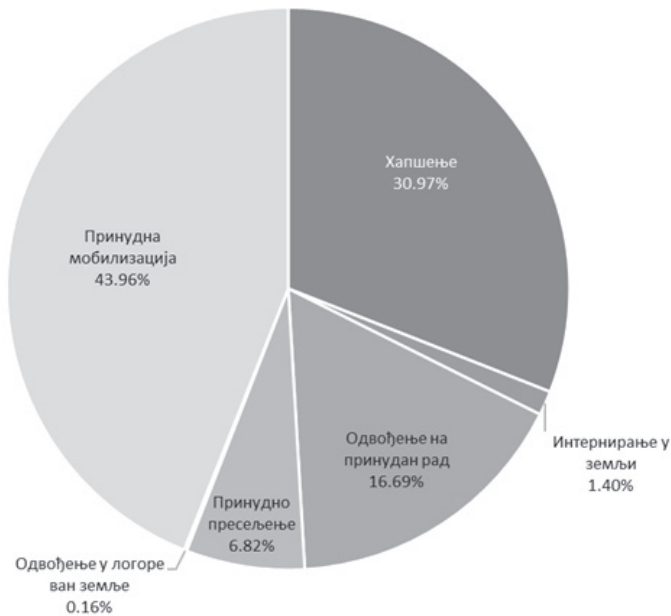

Графикон бр. 5: Структура „повређених“ од четника Косте Пећанца према начину извршења злочина на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946. године

Трећом табелом су обухваћене „повреде слободе“. И у овом случају приметно је знатно повећање оваквих злочина, готово двоструко, у односу на октобар 1945. године. Укупно је забележено 615.733 случаја „повреде слободе“. Највише су их починили „Немци у земљи“ (199.736 –32,44%), потом следе припадници „Д. М.“ (187.085– 30,38%) па редом „Бугари“ (97.408– 15,82%), „СДС“ (41.654– 6,76%), „Љотићевци“ (20.936– 3,31%), „Муслиманска милиција“ (21.860– 3,55%), „Специјална полиција“ (14.002– 2,27%), „Немци у логорима ван Југославије“ (13.675– 2,22%),

⁴⁷ АЈ, 110–55–16, Табела II – повреде тела (НР Србија, без Војводине и Космета).

„Четници Косте Пећанца“ (8.917– 1,45%), „Италијани“ (7.444– 1,21%), „Албанци“ (1.765– 0,29%), „Усташе“ (1.591– 0,26%), „Рупниковци“ (110– 0,02%) и „Мађари“ (90– 0,01%). Од 8.917 „повреда слободе“ које су починили четници Косте Пећанца приметна је велика разлика у категорији „принудна мобилизација“, јер према подацима из 1945. није забележен ниједан случај, а на овом попису их је чак 3.920. Још су забележени 2.762 „хапшења“, 125 „интернирања у земљи“, 1.488 „одвођења на принудан рад“, 608 „принудних пресељења“ и 14 „одвођења у логоре ван земље“.⁴⁸

Графикон бр. 6: Структура „повреда личне слободе“ од четника Косте Пећанца према начину извршења злочина на основу података Земаљске комисије Србије из средине 1946.

Иако веома дискутабилан извор због начина настанка, кратког деловања и идеолошког предзнака, статистичке табеле Земаљске комисије Србије, Покрајинске комисије за Војводину, Обласне комисије за Косовско-метохијску област, као и окружних, среских и општинских комисија, веома су корисне истраживачима. Ако су бројеви упитни, њени резултати нам макар дају веома нијансиран став нових револуционарних власти о улози и степену чињења злочина одређених, њима непријатељских, вој-

⁴⁸ АЈ, 110–55–17, Табела III – повреде слободе (НР Србија, без Војводине и Космета).

них формација за време Другог светског рата. Према овим табеларним прегледима, припадници колаборационистичких формација, укључујући и четнике Косте Пећанца, ни у једној категорији нису у првом плану. Њихова малобројност у односу на окупаторске снаге, помоћна улога и практично распуштање до краја 1942, могу бити део објашњења. То, међутим, не умањује њихову одговорност за злочине која свакако постоји, поготово у јужној и југоисточној Србији, пре свега у Топличком округу.

Квантификација злочина четника Косте Миловановића Пећанца према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Резиме

Припадници четничке организације Косте Миловановића Пећанца углавном се нису предали и задржали су активан састав и након потписивања капитулације 17. априла 1941. године. Због тог континуитета поједини историчари их сматрају „првом националном оружаном формацијом у окупираној Србији“. У почетку су имали релативно толерантан став према комунистима и устанку. Заокрет је настао крајем августа, када је договорен њихов прелазак у војне формације владе Милана Недића. Након овог споразума Пећанчеви четници почињу се сукобљавати са партизанским одредима. Због њихове непоузданости и недисциплине, а упоредо са бројним јачањем Српске државне страже, немачке окупаторске власти су крајем 1942. донеле одлуку да у потпуности распусте четничке одреде Косте Пећанца. Одређен број четника је већ раније ступио у пољску и граничну стражу, неки у Српски добровољачки корпус, изван број је приступио Југословенској војсци у отаџбини, неке су ухапсили и отпремили у заробљеничке логоре Немци, а други су напустили команде и вратили се кући. Сам Коста Пећанца је, након распуштања његових одреда, са личним обезбеђењем од 100 четника, прешао у Сокобању. Крајем маја 1944. њега су у том месту ликвидирали припадници Делиградског корпуса ЈВуО по наређењу Драже Михаиловића.

Одлукама Другог заседања АВНОЈ-а од 29. новембра 1943. створена је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Новоформираној комисији стављено је у задатак утврђивање одговорности и проналажење и привођење свих особа одговорних за ратне злочине у Југославији. По ослобођењу, створене су и земаљске комисије за сваку од република и покрајина, уз окружне, среске и општинске комисије као подручне органе. Ове комисије су, до њиховог укидања у априлу 1948, прикупиле више од 900.000 пријава. Такође је прикупљено 550.000 саслушања сведока, донето 120.000 одлука којима је утврђено око 65.000 „ратних злочинаца, издајника и народних непријатеља“.

Попут осталих колаборационистичких јединица, четници Косте Пећанца од Државне комисије нису препознати као војна формација која је предњачила у злочинима. То ипак не умањује њихову значајну одговорност, која је документована бројним примерима.

The Crimes of the Kosta Pećanac's Chetniks - Quantification According to the Data of the State Commission for Determining the Crimes of the Occupiers and their Abettors

Summary

The members of the Chetnik organization of Kosta Milovanović Pećanac, in the

majority, did not surrender and kept an active composition even after the capitulation of Yugoslavia on April 17, 1941. Due to this continuity, some historians consider them “the first national armed formation in occupied Serbia”. At first, they had a relatively tolerant attitude towards the communists and the uprising in Serbia. The turning point came at the end of August 1941, when it was agreed that they would join the military detachments of Milan Nedić’s government. After this agreement, Pećanac’s Chetniks began to clash with partisan detachments. Due to their unreliability and indiscipline, and in parallel with the numerous strengthening of the Serbian State Guard, the German occupying authorities decided at the end of 1942 to completely disband the Chetnik detachments of Kosta Pećanac. A number of Chetniks had already joined the Serbian State Guard, some joined the Serbian Volunteer Corps, some joined the Yugoslav Army in the Homeland, some were arrested and sent to German prisoner-of-war camps, and some left their units and went home. Kosta Pećanac himself, after the disbandment of his detachments, with the personal security of 100 Chetniks, moved to Soko Banja. At the end of May 1944, he was liquidated in Sokobanja by members of the Deligrad Corps of the JVuO on the orders of Draža Mihailović.

The decisions of the Second AVNOJ Session of November 29, 1943, created the State Commission for Determining the Crimes of Occupiers and Their Abettors. The newly formed commission was tasked with determining responsibility and finding and apprehending all those responsible for war crimes in Yugoslavia. After the liberation, Land commissions were created for each of the republics and provinces, as well as district and municipal commissions as regional bodies. By their abolition in April 1948, these commissions had collected over 900,000 reports; 550,000 witness hearings were also collected, 120,000 decisions were made, which identified some 65,000 “war criminals, traitors and national enemies”.

Kosta Pećanac’s Chetniks, like other collaborationist units, were not recognized by the State Commission as a military formation that was at the forefront of crimes. This, however, does not diminish their significant responsibility, which has been documented by numerous examples.

Извори и литература

Извори:

Архивска грађа:

- 1) Архив Југославије:
 - А) Фонд 110 – Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.
- 2) Војни архив:
 - А) Недићева архива.
- 3) Државни архив Србије:
 - А) Фонд Г–25, Земаљска комисија Србије за утврђивање ратних злочина.

Објављени извори:

1. *Dokumenti iz istorije Jugoslavije. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Drugog svetskog rata, priredili:*

Miodrag Zečević, Jovan Popović, Beograd 1996.

2. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије. Документи Немачког Рајха 1942, том XII, књига 2, Београд 1976.*

Литература:

1. *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954. године*, Завод за статистику, Београд 1955.

2. Borković Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava u Srbiji 1941–1944. Knj. I (1941–1942)*, Beograd 1979.

3. Бојковић Душан, „Жртве рата на простору Косова и Метохије 1941–1945. према попису Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава. Књига 2, Историја*, Лепосавић 2016, 243–259.

4. Вајс Алберт, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, октобар–децембар, 4/1961, 387–400.

5. Димитријевић Бојан, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге Српске владе 1941–1945*, Београд 2014.

6. Ђиновски Јелена, „Организација Косте Пећанца у крушевачком округу, јун 1941–децембар 1942“, *Расински анали*, 1/2003, 224–230.

7. Карапанџић Боривоје, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Београд 1993.

8. Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića. Izdaja, 1*, Beograd 1983.

9. Николић Коста, *Историја Равногорског покрета 1941–1945, књига прва*, Београд 1999.

10. Николић Кузман, „Збивања међу четницима у крушевачком крају пре напада на Крушевац септембра 1941. године“, *Расински анали*, 4/2006, 55–68.

11. Павловић Момчило, Младеновић Божица, *Коста Миловановић Пећанац 1879–1944. Биографија*, Београд 2003.

12. Перић Славиша, *Српски добровољачки корпус 1941–1945*, Смедерево 2018.

13. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.

14. Петровић Драгољуб, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, *Војноисторијски гласник*, 2/1968, 173–203.

15. Стамболија Небојша, Томанић Борис, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида, 12-1*, 147–166.

16. Станковић Миливоје, *Први шумадијски партизански одред*, Београд 1983.

17. Томанић Борис, *Горња Јасеница у Другом светском рату. Аранђеловац и Топола 1941–1945*, Београд 2019.

18. Томанић Борис, Стамболија Небојша, „Квантификација злочина припадника Српске добровољачке команде/корпуса према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 12-2, 321–344.

19. *Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева)*, Свеска 2, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд 1945.

Бојан ВИЋЕНТИЋ
Музеј ваздухопловства

ПРВЕ ЕСКАДРИЛЕ ВАЗДУХОПЛОВСТВА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: Тема рада је настанак првих ваздухопловних јединица Народноослободилачке војске Југославије. Рад обухвата раздобље од слома Краљевине Југославије, расипања припадника Југословенске краљевске војске, до њиховог поновног ангажовања у борбеним дејствима, дајући преглед најважнијих чињеница у оснивању ваздухопловства НОВЈ.

Кључне речи: Други светски рат, ваздухопловство, НОВЈ, Прва ескадрила, Друга ескадрила

Увод

Од друге половине 1941. године, неколико месеци после окупације Краљевине Југославије од Сила осовине, чланови Комунистичке партије Југославије започињу оружану борбу против окупаторских снага. Настајући као герилски одреди – партизани, комунистичке снаге су током времена расле и бројчано и у расположивим борбеним средствима. Корак по корак, партизанска Народноослободилачка војска Југославије (НОВЈ) успостављала је потпуну војну организацију, и један за другим формирану су различити родови. У другој половини рата у Југославији, приступило се организовању ваздухопловства НОВЈ. Улога авијације у борбеним дејствима током Другог светског рата била је често од пресудног значаја. Још пре избијања оружаних сукоба, све државе које су за то имале могућности, и велике силе и оне које то нису биле, предузимале су велика улагања у развој ваздушних снага. Краљевина Југославија убрајала се међу државе са значајном ваздухопловном индустријом. Међутим, југословенски капацитети су или уништени у Априлском рату или су пали у руке непријатељу. Због тога је НОВЈ морала кренути од почетка, што је представљало сложен задатак. Требало је обезбедити

летелице, опрему, наоружање за ваздухоплове, људство – пилоте и механичаре, изградити инфраструктуру. Уз то, у условима окупације и непрестаних борби, сваки подухват био је далеко теже изводљив. И поред тога, имајући у виду велики значај организовања сопствене авијације, НОВЈ је успело да оствари и тај циљ. Комбинујући деловање на окупираној територији Југославије и велику помоћ својих иностраних савезника, оружане снаге Комунистичке партије добиће прве ваздухопловне јединице.

Први авиони и пилоти у партизанским јединицама

Пораз у Априлском рату и капитулација војске Краљевине Југославије донели су различиту судбину њеним припадницима. Око 5.000 југословенских војника је изгубило живот у борбама, око 300.000 је допало у заробљеништва, док је део припадника југословенских снага успео да избегне интернацију и настави борбена дејства против окупатора, углавном се прикључујући или Југословенској војсци у отаџбини, или Народноослободилачкој војсци Југославије. Из састава југословенског ваздухопловства, 711 припадника је страдало у борбама, око 30.000 је заробљено, док је неколико стотина југословенских ваздухопловаца наставило учешће у рату – придруживши се неком од герилских покрета или пребегавши на Блиски исток и у северну Африку, колонијалне територије савезничке Велике Британије.

Узевши учешће у борбеним дејствима у окупираној Југославији, Комунистичка партија је интензивно радила на omasовљавању и јачању својих оружаних формација. У том циљу, чланови партије и припадници НОВЈ су се ангажовали на ширењу мрежа контаката, посвећујући посебну пажњу придобијању припадника оружаних формација насталих формирањем нових државних творевина на окупираној територији. Та врста деловања комунистичких активиста била је снажно усмерена на припаднике формација Независне Државе Хрватске (НДХ). Управо ће из редова оружаних јединица НДХ, односно њиховог ваздухопловства доћи и први партизански пилоти.

После слома Краљевине Југославије и стварања НДХ, велики број бивших југословенских официра и војника из редова хрватског народа приступио је новооснованој хрватској војсци. Тако се и део југословенских пилота прикључио хрватском ваздухопловству. Међутим, поједини пилоти из редова хрватског ваздухопловства одржавали су везе са Комунистичком партијом и НОВЈ. Преко ових контаката, НОВЈ су сти-

зале информације о плановима и дејствима снага оккупатора и њихових савезника из НДХ. Убрзо се јавила и идеја о преласку ваздухопловаца у редове НОВЈ. Наум је био да пилоти присталице НОВЈ својим летелицама пребегну на територију под контролом партизанске војске, у Босни и Херцеговини. Хапшењем припадника Комунистичке партије у Сарајеву, сазнало се за овај план, и у затвор су доспели и ваздухопловци који су планирали пребег. Та хапшења нису прекинула контакте између НОВЈ и хрватских ваздухопловаца. Успешан прелазак пилота на територију под контролом партизанских одреда спроведен је крајем маја 1942. Трочлана група ваздухопловаца је у два авиона обавила прелет са хрватских аеродрома на партизански Урије код Приједора. Ваздухопловци који су то урадили били су Фрањо Клуз, Руди Чајавец и Милутин Јазбец¹. Долетели су авионима „потез“ и „бреге“, старим типовима француских летилица, који су били у саставу Југословенског краљевског ваздухопловства, а после окупације су предати на коришћење хрватској авијацији. Очекујући да ће хрватске и немачке снаге убрзо започети претрагу терена, ради лоцирања и уништавања пребеглих авиона, НОВЈ је имала припремљен план заштите. По спроведеном прелету, летелице су раздвојене, „бреге“ је остао на аеродрому Урије, док је „потез“ продужио на Међувође, летелиште које су уредили припадници партизанских снага. Примењивано је маскирање летелица, израда макета, као и честа промена локације авиона. Мере заштите су биле успешне. Захваљујући њима, примера ради, авион „потез“ је остао неоштећен 45 дана.

Како су пребегли авиони припадали застарелим типовима летелица, а један није поседовао наоружање док је други био опремљен једним митраљезом, било је потребно прилагодити летелице борбеним дејствима. Уграђени су додатни митраљези, док су бомбе израђиване у радионици. Први борбени лет партизанске авијације изведен је авионом „бреге“, 4. јуна 1942. године. Посаду авиона чинили су Руди Чајавец и Милутин Јазбец. Спроведен је напад бомбама на аеродром Залужане код Бањалуке, док је изнад града избачена велика количина пропагандних летака. Ватром отвореном са тла пилот Руди Чајавец рањен је у колена, и био је приморан да слети. Приземљио се код села Кадињана, недалеко од Бањалуке. Потом је Чајавец извршио самоубиство, док је други члан посаде Милутин Јазбец заробљен и касније убијен. Истог дана, 4. јуна, изведено је и друго борбено дејство авиона партизанске авијације. Авио-

¹ Фрањо Клуз и Рудолф Руди Чајавец били су пилоти Југословенског краљевског ваздухопловства, Клуз као извиђач, Чајавец у чину резервног потпоручника. Милутин Јазбец био је механичар, а Ивица Митрачић ваздухопловни подофицир.

ном „потез“ дејствовали су Фрањо Клуз и Ивица Митрачић. Митрачић је ваздухопловац који је раније пребегао партизанима. Они су обезбеђивали ваздушну подршку партизанском 2. крајишком одреду и напали јединице усташке „Црне легије“. Клуз је у извештају записао да је „извршио лет са бомбардовањем Орахова и усташких колона које су се кретале у правцу Међеђе...“² Посада Клуз-Митрачић је авионом „потез“ извела још четири борбене мисије: 7. и 14. јуна, и 1. и 4. јула. У овим дејствима спровођена су бомбардовања немачких и хрватских снага и бацани су пропагандни леци. Приликом припрема за дејство, 6. јула 1942, авион „потез“ уочен је од немачког ловачког авиона типа „фоке вулф“, и том приликом је уништен.

Губитак првих авиона означио је и престанак ваздушних дејстава НОВЈ све до 1944. године. Од четворице првих партизанских ваздухопловаца, двојица (Чајавец и Јазбец) изгубили су животе на самом почетку борбеног деловања. Други летачки пар, Клуз и Митрачић, наставио је учешће у рату и после уништења првих партизанских авиона. Фрањо Клуз је био у саставу Оперативног штаба НОП одреда Босанске Крајине, где је остао све до новембра 1943. године, када се прикључио Првој ваздухопловној бази у Ливну. Касније је са другим ваздухопловцима НОВЈ прешао у Италију, па у северну Африку, где је постао члан Прве ескадриле НОВЈ. Летео је као пилот ловац на авиону „спитфајер“ и уз то је био и политички комесар у овој јединици. Погинуо је 1944, приликом борбених дејстава у Далмацији. Ивица Митрачић једини је члан прве партизанске пилотске групе који је преживео рат.

После губитка прве ваздухопловне борбене групе, партизанске јединице морале су да сачекају велике промене односа снага у рату, како би поново добиле могућност да се посвете организовању сопственог ваздухопловства.

Формирање првих ескадрила НОВЈ

Године 1943. долази до прекретнице у Другом светском рату, како у свету тако и у окупираној Југославији. Силе осовине и њихови савезници почињу да трпе поразе и губе освојене територије. На Источном фронту, после битке код Стаљинграда, немачка војска и њени савезници из офанзиве прелазе у повлачење. Средином 1943. године, савезничке англо-америчке и британске снаге организују инвазију на Италију, преко острва Сицилије и јужног дела земље. Продором савезничке армије,

² Божо Лазаревић, *Ваздухопловство у НОР-у*, Београд, 1972, стр. 45.

једна од држава стубова Тројног пакта биће приморана на потписивање капитулације. Преокрет у ратним дешавањима донео је и нове позиције и договоре међу савезничким земљама. На неколико конференција, на којима су се састајали председници СССР-а, САД и Велике Британије, договоране су нове стратегије у рату, међу којима је био и однос према догађајима у Југославији³. САД и Велика Британија, који су на почетку рата подржавали Југословенску војску у отаџбини, и избеглу краљевску владу, од 1943. своју подршку усмеравају ка НОВЈ и комунистичким формацијама у Југославији. Она је обухватала материјалну помоћ која је достављана партизанима, и политичко признавање легитимитета комунистима као једног покрета отпора у окупираној Југославији.

Добивши апсолутну подршку великих сила, Комунистичка партија и НОВЈ су могли да планирају целовито организовање сопствене армије. То се нарочито односило на ваздухопловство. У циљу формирања ваздухопловних снага, НОВЈ током 1943. предузима неколико корака. Најпре је у септембру успостављено Ваздухопловно одељење при Врховном штабу НОВ и ПОЈ, да би у новембру преко радио-станице Слободна Југославија био упућен позив свим ваздухопловцима да се прикључе НОВЈ. Позив се односио на све ваздухопловце: припаднике неких од војски на тлу окупиране Југославије, на избегле југословенске ваздухопловце на Блиском истоку, као и оне који су се скривали и још нису узели учешће у рату. За место окупљања ваздухопловаца НОВЈ одређено је Ливно, где је формирана Прва ваздухопловна база. Позив упућен ваздухопловцима привукао је одређени број људи и подстакао нове прелете из ваздухопловства НДХ. Ипак, број придошлих ваздухопловаца није био велики.⁴ Прелетима су добијена два авиона, један школски, типа ФЛ-3, и један бомбардер „дорније До-17“. Додатне тешкоће у раду прве ваздухопловне базе стварали су стални напади снага окупатора и њихових савезника. Временом, прилив људства се повећавао, а из Прве ваздухопловне базе кадрови су упућивани на обуку у јужну Италију, тачније у школу код Барија.

Прави замах формирања ваздухопловства НОВЈ добијен је договором о сарадњи са западним савезницима. Састанци делегација НОВЈ и савезничких снага довели су до успостављања заједничког деловања,

3 На конференцији у Квебеку, Канада, 24. августа 1943, донета је одлука о англо-америчкој помоћи НОВЈ у достављању оружја и опреме, да би на конференцији у Техерану, Иран, 1. децембра 1943, вође СССР-а, САД и Велике Британије одали признање партизанском покрету и донели одлуку о помоћи НОВЈ.

4 Према расположивим подацима, у базу у Ливну стигли су 20 пилота, седам извиђача, 22 механичара, два радио-телеграфиста, два метеоролога и један техничар.

и то у виду ваздушне подршке партизанским снагама у борбама на тлу окупиране Југославије, као и помоћи око организовања авијације НОВЈ.

Према одредбама, договор је подразумевао следеће:

1. Захтеви за ваздушну помоћ шаљу се директно из партизанског врховног штаба у Британско краљевско ваздухопловство;
2. Главномандујући ваздухопловних снага обећао је партизанима пуну помоћ за офанзиве;
3. Партизанске ваздухопловне снаге. Командант ваздухопловства ће поднети команданту Средоземног савезничког ваздухопловства предлог за стварање ваздухопловне базе и школе у Италији, и испоручити 12 авиона „харикен“;
4. Снабдевање авионима;
5. Метеоролошке станице. Партизани су прихватили да оснују 10 метеоролошких станица са сопственим ососбљем. Командант ваздухопловних снага је требало да их опскрби потребним инструментима. Командант ће издати налог официру метеоролошке службе да изради одговарајући план.⁵

Иако је договор постигнут, преговори нису ишли без проблема. Између Британаца и партизанског руководства било је присутно одређено неповерење и размимоилажење у приступу подухвату. Партизанска страна тражила је потпуну подршку у формирању јаког ваздухопловства, док су Британци желели да њихова реч буде коначна у процени доношења одлука, и да се све одвија у оквиру британских снага. Коначан договор предвиђао је формирање авијације НОВЈ у оквиру Добровољачке резерве британског ваздухопловства, али са високим степеном самосталности.

Део договора о сарадњи односио се на школовање будућих кадрова авијације НОВЈ које би се изводило под британским патронатом. Британци су основу за то пронашли у већ постојећим условима. У саставу британских ваздушних снага у Средоземљу налазио се изванредан број пребеглих југословенских ваздухопловаца. Они су били ангажовани на различитим задацима. Договором Британаца и НОВЈ, ови ваздухопловци укључени су у формирање ваздухопловства НОВЈ. Одлучено је да се обави селекција и подела људства. Најспособнији су прикључени борбеним јединицама ради стицања искуства, док су остали послати на обуку за различите дужности. У оквиру споразума, омогућена је и обука ваздухопловаца НОВЈ у бази Бенина, код Бенгазија, где је пресељена партизанска ваздухопловна база.

На пролеће и лето 1944. године, формиране су прве ескадриле ваздухопловства НОВЈ. Прва ескадрила, или под британским називом

⁵ Предраг Пејчић, *Прва и Друга ескадрила НОВЈ*, Београд 1991, стр. 8.

352. ескадрон, установљена је 22. априла. Неколико месеци касније, 1. јула, основана је и Друга ескадрила НОВЈ, или 351. ескадрон. Прва ескадрила бројала је 255 припадника, а Друга 223. Људство у овим јединицама чинили су бивши краљевски ваздухопловци који су се налазили на Блиском и Средњем истоку, ваздухопловци из Прве ваздухопловне базе НОВЈ, пилоти пристигли из школе у Барију, и мањи број британских официра и подофицира. Део ваздухопловаца прошао је и бомбардерску обуку у англо-америчком ваздухопловству.

Ескадриле су биле организоване по британској ратној формацији за покретне ловачко-бомбардерске ескадроне. Прва ескадрила била је наоружана ловачким авионима „спитфајер“, британске производње. У саставу Друге ескадриле били су ловачки авиони „хокер харикен“, такође британске производње. Британска армија обезбедила је и пратећу опрему и возила, неопходна за функционисање ескадрила што је укључивало камионе разних намена, амбулантна кола, противпожарна кола, радио-станице различитих типова итд.

Договором између Британаца и вођства НОВЈ, пилоти партизанских ескадрила требало је најпре да носе британске униформе са југословенским ознакама, док би по потпуном формирању ескадриле у употребу биле уведене југословенске униформе. Такође, ознаке националности које се постављају на авионе требало је да буду југословенске⁶.

Од августа 1944. почело је укључивање партизанских ескадрила у борбена дејства. Формације су најпре пребачене на аеродроме у Италији, да би постепено прелетале на територију под контролом НОВЈ.

Борбена дејства Прве и Друге ескадриле

Главни задатак Прве и Друге ескадриле било је пружање ваздушне подршке копненим снагама НОВЈ у дејствима. Прва ескадрила са „спитфајерима“ обављала је и ловачке задатке и дејства на циљеве на земљи, док су „хокер харикени“ Друге ескадриле коришћени искључиво за нападе на земаљске циљеве. Треба поменути и то да је издавање задатака за борбена дејства ваздухопловства НОВЈ било у рукама британских официра. У садејству са англо-америчком и британском авијацијом, ваздухопловство НОВЈ је брзо постигло ваздушну премоћ на небу изнад Југославије. Ваздушне снаге НОВЈ и савезника биле су јаке, а у прилог им је ишла и чињеница да су Немци и њихови савезници у том

⁶ *Стварање, развој и употреба ЈРВ у Народноослободилачком рату*, [Београд] 1962, стр. 15.

часу већ били знатно ослабљени и нису располагали значајном авијацијом у Југославији. Превласт у ваздуху омогућила је знатно лакша борбена дејства на тлу.

Прва операција ваздухопловства НОВЈ била је ваздушна подршка дејствима 8. корпуса НОВЈ за заузимање Далмације. Ангажовање ваздушних снага било је значајно. Дешавало се да поједине посаде по три пута дневно учествују у дејствима.⁷ Од 18. августа до 27. септембра вођене су углавном борбе за далматинска острва, да би на јесен 1944. биле предузете акције према осталим деловима Далмације. Уследиле су операције према Книну, Стону, Сплиту, Шибенику. Авиони НОВЈ дејствовали су у формацијама од по шест летилица, и гађали су положаје немачких снага, конвоје за снабдевање, бродове у Јадранском мору. Приликом бомбардовања Омиша, погинуо је Фрањо Клуз, један од четворице првих ваздухопловаца НОВЈ. „Спитфајери“ и „хокер харикени“ са ознакама НОВЈ учествовали су и у мостарској операцији.

Повећањем територије под контролом НОВЈ стекли су се услови да партизанске ескадриле буду стациониране на тлу Југославије. Због лакшег дејства, а и моралне подршке, авиони ваздухопловства НОВЈ пребацују се из јужне Италије на далматинско острво Вис. Острво је било добро обезбеђено утврђеним положајима, минским пољима, препрекама. Са Виса је авијацији НОВЈ било далеко лакше да досегне циљеве на југословенској територији.

Надирање совјетске армије из правца истока донеће нови распоред немачких снага на тлу Југославије и покренути нова борбена дејства. Коришћење ваздухопловства у овим борбама било је неравномерно у односу на ратиште у Босни и Херцеговини и Далмацији. Над Црном Гором партизански авиони дејствовали су свега неколико пута. Бомбардовани су немачки положаји и комуникације.

Циљеве у Србији авиони Прве ескадриле гађали су само у једној операцији. Уништена је композиција теретног воза. Циљеви на територији Србије били су превише удаљени и непогодни за ефикасно дејство.

Борбени задаци над Словенијом започети су у септембру 1944. године. Ту су авиони НОВЈ углавном извршавали задатке пратње и ловачке заштите. На небу изнад Словеније догодио се и један од већих изазова за пилоте партизанске авијације. У марту 1945. пилоти НОВЈ били су ангажовани као ловачка заштита за 13 савезничких транспортних авиона који су преносили санитарски материјал до места Метлике, док су у

⁷ *Ваздухопловство у Народноослободилачком рату Југославије*, Земун 1965., стр. 163.

повратку превозили рањенике. Приликом повратка, нападнути су од немачких ловаца „фоке вулф“. Према извештају пилота НОВЈ, започето је гоњење немачких ловаца који су натерани у бекство, отворена је ватра из топова и митраљеза, али није било могуће утврдити успешност гађања.⁸

Ваздухопловство НОВЈ се брзо развијало у завршници рата. Ускоро су у састав јединица авијације почели да улазе и совјетски авиони, а школовање пилота извођено је и у СССР-а. Ваздухопловство НОВЈ, и послератне Југославије, почело је да се успоставља као значајна сила.

У току борбеног ангажовања Прве ескадриле, извршено је 367 задатака са 1210 полетања. Кроз ескадрилу је прошло 27 пилота, њих десеторица су нажалост погинула међу њима и први командант ескадриле Милета Протић.

Погинули припадници Прве ескадриле НОВЈ:

1. Фрањо Клуз, рођен 1913. у селу Јошик код Босанске Дубице. Пре Другог светског рата био је пилот Трећег ваздухопловног пука југословенског Краљевског ваздухопловства. Погинуо је 1944. године у борбеним дејствима код Омиша.

2. Аркадије Попов, рођен 1906. године у Русији. Пред рат 1941. био је у пензији, у коју је отишао из службе у поморском ваздухопловству. Погинуо је 1944. године у борбеним дејствима на полуострву Пелешац, близу Дубровника.

3. Милета Протић, рођен 1913. у селу Товаришево код Бачке Паланке. Пре рата био је пилот поморског ваздухопловства. Погинуо је 1944. године у борбеним дејствима између Сарајева и Добоја.

4. Ратко Јовановић, рођен 1912. у Миоковцима. Пре рата служио је као пилот школске ескадриле поморског ваздухопловства. Погинуо је 1944. године у борбеним дејствима код Теслића.

5. Леополд Анкон, рођен 1911. у селу Савици код Љубљане. Пре рата је добио чин поручника корвете. Погинуо је 1944. у одласку на борбени задатак, у рејону села Вргорац и Љубушког поља.

6. Руђи Луиђи, пилот италијанског ваздухопловства, пребегао 1943. у НОВЈ. Погинуо је 1945. године несрећним случајем на аеродрому на острву Вис.

7. Александар Вуковић, рођен 1910. у Мостару. Пред почетак рата био је пилот 66. ваздухопловне групе Седмог бомбардерског пука у Мостару. Погинуо је 1944. у борбеним дејствима код Дрниша.

8. Александар Марковић, рођен 1915. у Смедеревској Паланци. Пред рат је био на дужности пилота у 2. хидропланској ескадрили у Кум-

⁸ Предраг Пејчић, *Прва и Друга ескадрила НОВЈ*, Београд 1991, стр 127.

бору. Погинуо је 1944. године на аеродрому у Бенгазију, приликом судара са авионом којим је управљао пилот Салих Исламовић

9. Салих Исламовић, рођен 1910. у Прозору. После окупације Југославије био припадник ваздухопловства НДХ, одакле је у НОВЈ пребегао 1942. године. Погинуо је 1944. године у бази Бенини код Бенгазија, у судару са авионом којим је управљао пилот Александар Марковић

10. Звонимир Халамбек, рођен 1913. године у Загребу. Почетак рата је дочекао као пилот 104. ловачке ескадриле на аеродрому у Прњавору код Крушедола. Погинуо је 1944. године у бази Бенини код Бенгазија, када се његов авион запалио.

Друга ескадрила је у рату извршила 226 задатака са 971 полетањем. Од 23 пилота, колико их је служило у јединици, погинула су четири пилота, међу којима је и први командант ескадриле, Александар Ценић.

Погинули припадници Друге ескадриле НОВЈ:

1. Станко Воук, рођен 1911. у селу Дивача код Љубљане. Пре Другог светског рата завршио је пилотску школу у Мостару 1933. године, и ловачку пилотску школу у Нишу 1936 године. Погинуо је 1944. у борбеним дејствима код Сланог.

2. Никола Вемић, рођен 1912. у селу Буковица код Шавника. Током рата завршио је обуку за пилота на авиону „хокер харикен“. Погинуо је 1945. у борбеним дејствима у Лици.

3. Јован Пешић, рођен 1923. у Београду. Пре почетка рата је обучен за пилота на предвојничкој обуци у Краљеву. Погинуо је 1944. године у борбеним дејствима, када се његов авион срушио у Јадранско море.

Закључак

Руководство Комунистичке партије и НОВЈ брзо је постало свесно нужности формирања ваздухопловних снага. Авијација је током Другог светског рата показала сву своју моћ и значај. Спроводила је брзе нападе, уз наношење велике штете и разорних удараца противнику. Поред тога, представљала је велику подршку трупам на тлу. Борбена дејства на земљи била су неупоредиво лакша и успешнија уз ваздушну надмоћ и подршку. То је био један од разлога због којих су се у партизанском покрету свесрдно ангажовали на формирању сопственог ваздухопловства. Победа на тлу била је много извеснија уз помоћ из ваздуха. Други разлог посвећивања пажње развоју ратног ваздухопловства је произишло из размишљања о послератном времену. Вођство комуни-

стичког и партизанског покрета је било свесно да ће за јаку државу бити потребна јака војска, посебно ваздухопловне снаге. Темелјном организацијом и политиком сарадње и са СССР-ом и са западним земљама, НОВЈ на почетку, а касније војска социјалистичке Југославије, биће изграђено снажнио ратно ваздухопловство.

Библиографија:

1. Предраг Пејчић, *Прва и Друга ескадрила НОВЈ*, ВИНЦ, Београд 1991.
2. Божо Лазаревић, *Ваздухопловство у НОР-у*, Војноиздавачки завод, Београд 1972.
3. *Стварање, развој и употреба ЈРВ у Народноослободилачком рату*, Београд 1962.
4. *Ваздухопловство у Народноослободилачком рату Југославије*, Команда Ратног ваздухопловства, Земун 1965.
5. *Југословенско ратно ваздухопловство у Народноослободилачком рату*, Команда Ратног ваздухопловства, Београд 1981.
6. Бојан Димитријевић, *Југословенско ратно ваздухопловство 1942–1992*, Медија центар „Одбрана“, Београд 2006.

А
Г
Р
Е
С
И
Ј
А

Н
А
Т
О
-а

1
9
9
9.

Горан ДАВИДОВИЋ, историчар – архивски саветник
Међуопштински историјски архив Чачак

РАТНЕ ЖРТВЕ СТАНОВНИШТВА ЧАЧКА И ОКОЛИНЕ У АГРЕСИЈИ НАТО-а 1999. ГОДИНЕ

Тешко је објаснити зашто за протеклих 20 година од агресије НАТО-а на Савезну Републику Југославију (24. март–10. јун 1999) није сачињен комплетан списак страдалих. Има само различитих тврдњи.

Овај мали прилог је урађен у намери да се укаже на чињеницу да постоје начини и форме истраживања који доприносе стварању потпуних спискова ратних жртава.

Подаци су прикупљени из новинских чланака, извештаја Полицијске управе Чачак, Војног одсека Чачак и у теренским истраживањима.

1. Град Чачак

- 1. Ацемовић** (Милића) **Боро**, рез. капетан
(Чачак, 18. децембар 1952 – Глоговац, 20. април 1999)
- 2. Беко** (Љубана) **Драган**, потпоручник
(Слатина – Догановић, Качаник 4. јун 1999)
- 3. Бојовић** (Мирослава) **Предраг**, војник
(Заблаће, 10. март 1979 – Кошаре, 16. април 1999)
- 4. Калајић** (Сретена) **Душан**, војник резервиста
(Липница, 27. септембар 1976 – Вољујак, Клина 2. април 1999)
- 5. Кршић** (Добривоја) **Слободан**, војник резервиста
(Чачак, 6. фебруар 1974 – Беланица, 2. јун 1999)
- 6. Лазовић Млађо**, војник
(Чачак, 1976 – граница са Албанијом, 5. октобар 1997)
- 7. Мајсторовић** (Аврама) **Александар Саша**, капетан
(Чачак, 17. јун 1968 – Цунево, 1. мај 1999)
- 8. Милинковић С. Радомир**, војник резервиста

(1962 – Парменац, 9. април 1999)

9. Смиљанић (Велимира) **Предраг**, војник
(Чачак, 1977 – Доња Морина, Пећ, 29. април 1999)

10. Стојановић (Братислава) **Милош**, војник
(Атеница, Чачак 16. јул 1978 – Приштина, 11. април 1999)

11. Цветић (Драгана) **Србољуб**, рез. поручник
(Чачак, 3. септембар 1963 – Мироша, Ораховац 4. јун 1999)

12. Шкиљевић (Павла) **Саша**, војник добровољац
(Чачак, 25. децембар 1971 – Скоза, Дечани 11. мај 1999)

2. Цивилне жртве – град Чачак

1. Јовичић Д. Милош, радник ГП „Стандард“ Београд
(Босанско Грахово – Чачак, 10. мај 1999)

2. Кувелјић (Чедомира) **Милева**, домаћица
(Чачак, 5. март 1923 – Чачак, 4. април 1999)

3. Обренић Љ. Драган,
(Чачак, 19. октобар 1970 – Чачак, 10. мај 1999)

4. Петковић П. Стеван,
(1957 – 4. јун 1999)

5. Проковић М. Богдан,
(Чачак, 19. март 1930 – ВМА, Београд, 16. јун 1999)

6. Ристић С. Наско, радник ГП „Стандард“ Београд
(Радовница, Трговиште, 18. август 1949 – Чачак, 10. мај 1999)

7. Цемаиловић Х. Велија,
(Чачак, 8. мај 1955 – Чачак, 10. мај 1999)

3. Полицијска управа Чачак (Чачак, Горњи Милановац, Ивањица, Лучани)

1. Глигорић О. Душко, радник СУП-а Чачак
(5. мај 1961 – Копнена зона безбедности, Бујановац 21. новембар 2000)

2. Ђоковић О. Душко, радник СУП-а Чачак
(15. јун 1977 – Копнена зона безбедности, Бујановац 21. новембар 2000)

3. Јованов (Драгољуба) **Цветан**, радник СУП-а Чачак
(10. април 1965 – Копнена зона безбедности, Бујановац 21. новембар 2000)

4. Миловановић С. Радојко, радник СУП-а Чачак
(Прањани, 27. мај 1970 – Вучитрн, 8. новембар 1998)

5. Савић Р. Александар, радник СУП-а Чачак
(21. октобар 1974 – Косово, 17. септембар 1998)

4. Општина Горњи Милановац

1. Весковић (Бранка) Радош, војник
(Врнчани, 17. септембар 1978 – Приштина, 18. мај 1999)

2. Јевтовић (Радојка) Милан, војник
(Теочин, 5. април 1978 – Пећ, 10/13. мај 1999)

3. Крунић (Тиосава) Славко, војник
(Каменица, 5. децембар 1978 – Кошаре, 31. маја 1999)

4. Малетковић М. Ненад,
(Горња Врбава, 2. фебруар 1977 – Косово, Горње Љубиње 30. јул
1998)

5. Милинковић Митар,
(Београд, 13. јануар 1970 – седиште I армије у Београду, 31. марта
1999)

6. Радојевић М. Небојша, преводилац,
(Горњи Милановац, 17. октобар 1961 – Крк бунар, Призрен 30. мај
1999)

7. Урошевић (Радоње) Раде, војник
(Дренова, 12. септембар 1970 – Калиманићи, 3. мај 1999)

5. Општина Ивањица

1. Марковић (Вељка) Слободан, војник
(Бедина Варош, погинуо 15. априла 1999)

2. Танковић (Слободана) Драган, војник
(Ивањица, погинуо 28. маја 1999)

6. Општина Лучани – Драгачево

1. Красић (Петра) Слободан, војник
(1978, Доња Краварица – караула Ликен, Паштрик 14/15. април
1999)

2. Рајаковић (Петра) Слободан, војник
(Лопаш, општина Пожега – Косово, 20. март 1999)

Пажња снагама ЈА!

Преко 13,000 припадника оружаних снага Југославије су већ напустили редове истих пошто одбијају да испуњавају Милошевићеве илегалне наредбе у његовом рату противцивила Космета.

Остани на Космету и остави ту своје кости или напусти своју јединицу и бојно средство и бежи са Космета што пре. Ако решиш да останеш, НАТО ће те непрекидно нападати са свих страна.

Избор је твој.

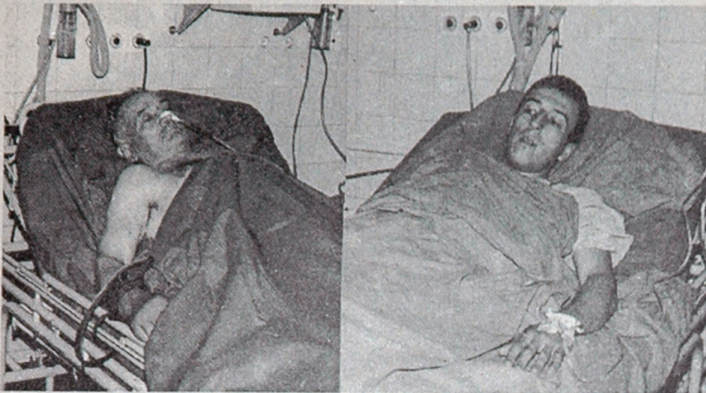
Редни број	Датум вршења увиђаја	Врста догађаја	Подаци о оштећеном	Тачно место увиђаја (место, адреса просторија и сл.)
1	2	3	4	5
1153 040	04.04. 1999.	РАЗ. ОБЈЕКТА "ВАЗ. ДЕО. НАТО" -УВУЉАО-	УСМРТЕНА: КУВЕЉУК МУЛЕВА ✓	ЧАЧАК ул. Р. Митровића

Рањеници ван животне опасности

У ваздушном нападу НАТО снага на Чачак и Компанију „Слобода“ у раним јутарњим сатима

Након дијагностичке процедуре, код Александра Младеновића, евидентирани су повреде јетре и

ратним повредама. Пацијенти се осећају добро и ван су животне опасности.

Богдан Проковић и Александар Младеновић на опоравку у градској Болници

28. марта рањено је девет лица. После прегледа и обраде углавном мањих повреда пет лица враћено је кућама на амбулантно лечење, а остали су примљени у Болницу. Један пацијент смештен је на одељење психијатрије, а остала тројица на интензивну негу. Код једног је утврђена контузија грудног коша, а у два случаја тешке телесне повреде.

десног бубрега и сат након пријема је оперисан. По речима др Градимира Алексића, одмах по пријему у Болницу, код Богдана Проковића развила се клиничка слика акутног абдомена. Утврђене су повреде желуца, јетре, дванаестопалачног црева и панкреаса и убрзо након дијагностицирања и он је оперисан. У оба случаја реч је о класичним

Иако су од почетка ратних дејстава све службе у Здравственом центру у потпуној приправности, др Алексић каже да су тог јутра након ваздушног напада на Чачак, осим хирурга и анестезиолога на располагању били и лекари који нису имали обавезна дежурства.

М. С. А.

Стефан РАДОЈКОВИЋ, историчар
стручни сарадник Музеја жртава геноцида

ИЗВОРИ О СТРАДАЊУ СРБА ЗА ВРЕМЕ УН МИСИЈЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ: НЕДЕЉНИ ЛИСТ „НОВО ЈЕДИНСТВО“ (1999-2000)

Сажетак: Страдање Срба пна Косову и Метохији након 10. јуна 1999. године документовано је од више локалних и међународних актера током првих 18 месеци Уједињених нација мисије у јужној српској покрајини (УН-МИК). По правилу, прве забележене информације о злочинима узимане су или од породица убијених, отетих и несталих особа или из медија, јер су породице жртава убрзо после злочина напуштале кућу тј. место пребивалишта. Потоњи извештаји и публикације ослањају се, углавном, на изјаве чланова породица и, у врло ограниченом обиму, новинске извештаје. С обзиром на ту чињеницу, приметно је да периодична штампа, тачније новине, као извор информација нису довољно искоришћене приликом истраживања страдања Срба на Косову и Метохији током 1999. и 2000. године, иако се одређени извештаји и публикације позивају и на њих. Рад има за циљ да укаже на предности и недостатке таквог историјског извора за поменути период, на примеру листа „Ново јединство“ из Звечана.

Кључне речи: Срби, УНМИК, историјски извори, новине, „Ново јединство“

1. Уводна разматрања

Историјски истраживачки, као и други научноистраживачки пројекти засновани на методологији примереној историјској науци, почивају на изворима информација о појединим догађајима и/или периодима. Било да је реч о преломним тренуцима у историји неког народа/државе и/или дугим временским интервалима који су им претходили или из њих проиштакли, њихово описивање и, још битније, разумевање немогуће је

без доступне архивске и друге грађе. Све наведено може се применити на истраживање страдања Срба Косова и Метохије након преломних догађаја од 9. и 10. јуна 1999. године. После потписивања Војно-техничког споразума између војних представника власти у Београду и међународних снага безбедности (КФОР),¹ те доношења Резолуције Савета безбедности Уједињених нација (УН) (1244/1999) 10. јуна 1999. године,² за српску заједницу на Косову и Метохији отпочиње тежак период, ни налик сличним временским раздобљима из њихове ближе и даље историје.

*Директно насиље*³ којем су били изложени од 1998. године тј. од почетка терористичких активности дела албанске заједнице под вођством тзв. Ослободилачке војске Косова (ОВК), не престаје;⁴ с друге стране, околности су се драстично промениле, након завршетка војних операција снага НАТО-а под називом „Allied Force“ („Савезничке снаге“, превод аутора),⁵ са доласком УН администрације (УНМИК) и других међународних организација – Европска унија (ЕУ) и Организација за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) – ради изградње мира.⁶ Парадоксално, српска

1 За више информација видети у: „Војно-технички споразум“, *Влада Републике Србије*, доступно преко: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947> (Приступљено 14. фебруара 2021).

2 За више информација видети у: „United Nations Resolution 1244“, *UNMIK – United Nations Mission in Kosovo*, доступно преко: <https://unmik.unmissions.org/united-nations-resolution-1244> (Приступљено 14. фебруара 2021).

3 Под термином *директно насиље* подразумевамо све облике физичког насиља усмереног према појединцу и/или групи људи, у складу са типологијом Јохана Галтунга (*Johan Galtung*). За више информација видети у: Ј. Галтунг, *Мирним средствима до мира. Мир и сукоб, Развој и цивилизација*, Службени гласник, Београд, 2010, 13–22; термин *страдање* односи се на све особе и/или групе људи изложене директном насиљу, а чија је последица њихова смрт, рањавање, отмица (нестанци), силовање, протеривање, пљачкање и паљење покретне и непокретне имовине. За више информација видети у: Р. Етински (ур.), *Документа и докази. Злочини албанских терориста на територији АП Косово и Метохија од 10. јуна 1999. године*, књ. IV, 1. део, Савезно министарство за иностране послове, Београд, 2000, стр. 9–10.

4 У литератури се најчешће за почетак оружаних сукоба узима период фебруар/март 1998. године иако је ОВК са терористичким активностима почела и раније тј. током маја 1997. године. За више информација видети преко: „Медијски извештаји о Ослободилачкој војсци Косова, 1997–1998 (ЕН)“, *СЕНСЕ - центар за транзицијску правду*, доступно преко: <https://kosovo.sense-agency.com/assets/prologue/01-07-EN.pdf> (Приступљено 12. фебруара 2021).

5 За више информација о војној операцији „Савезничке снаге“ видети преко: „Operation Allied Force, 23 March – 10 June 1999“, *NATO*, <https://www.nato.int/kosovo/all-frce.htm> (Приступљено 12. фебруара 2021).

6 За више информација о структури УНМИК администрације види у: “Report

заједница биће и даље изложена разним облицима директног насиља наредних година и поред престанка ратног стања (проглашено 23. марта, окончано 10. јуна 1999. године), када српско-албански сукоб улази у своју најинтензивнију фазу. Током насталог институционалног и безбедносног вакуума у наредним данима, што због повлачења војно-полицијских снага Савезне Републике Југославије (СРЈ) и Републике Србије које су пратиле колоне цивила, међу којима и представници локалних, окружних и покрајинских управа, али и постепеног распоређивања мултинационалних снага КФОР-а, долази до нових таласа директног насиља над преосталим српским становништвом. До прекида насиља неће довести ни окончање размештања војних јединица КФОР-а, 21. јун 1999. године,⁷ а исто важи и када је реч о успостављању УН администрације на терену.

Одмах ваља нагласити, страдање Срба после 10. јуна 1999. године документовано је од више локалних и међународних актера током првих 18 месеци УН мисије на Косову и Метохији. Заједничко у свим публикацијама, без обзира на институцију, организацију или појединце који су бележили случајеве директног насиља над Србима Косова и Метохије, као и крајњи датум за временски оквир у оквиру којег излажу поменуте догађаје, јесте полазна временска тачка – четвртак, 10. јун 1999. године. Хронолошки гледано, у објављивању докумената и података о српском страдању најдаље су отишли представници СРЈ и Српске православне цркве (СПЦ); конкретно, Савезно министарство иностраних послова (СМИП), обухватајући период до 29. фебруара 2000. године, док су у Меморандуму СПЦ, дати подаци за период до децембра 2001. године.⁸ Такође, у ову категорију сврставају се и подаци Фонда за хуманитарно право (ФХП), иако већим делом формално необјављени али доступни за коришћење, а односе се на случајеве директног насиља над Србима све до 31. децембра 2000.

of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo”, *United Nations Security Council*, S/1999/779, 12 July 1999, стр. 1.

⁷ Према документима Уједињених нација, као и извештају ОЕБС-а, где се означава као „Дан К“, период размештања мултинационалних бригада КФОР-а насиље траје паралелно са повлачењем војно-полицијских снага СРЈ, односно Републике Србије, од 12. до 21. јуна 1999. године. За више информација види у: “Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo”, *United Nations Security Council*, оп. цит., стр. 2; још у: Б. Кушнер и Д. Евертс (ур.), *Косово: како виђено, тако речено. Извештај Мисије ОЕБС-а на Косову. Стање људских права, јун 1999–октобар 1999. године*, књ. 2, Фонд за хуманитарно право, Београд, 2004, стр. XIV.

⁸ Р. Етински (ур.), *Документа и докази*, оп. цит., стр. 47; Bishop Atanasije (Jevtić) (ed.), *Memorandum on Kosovo and Metohija by the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church*, Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church, Belgrade, 2003, стр. 153 и 209.

године.⁹ Најкраће периоде за објављене документе и податке обухватају публикације невладине организације Срба са Косова и Метохије, Центра за мир и толеранцију (ЦМТ), односно ОЕБС-а, тада једног од четири главна стуба УН мисије. ЦМТ пружа податке за период до 30. октобра,¹⁰ док ОЕБС износи сазнања за период до 31. октобра 1999. године.¹¹

Ништа мање важни подаци објављени и доступни истраживачима, јесу они што су их пружиле породице жртава кроз Удружење породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији (УПКН КиМ) у виду копија спискова и извештаја сачињених од Министарства унутрашњих послова Владе Републике Србије (МУП Србије), односно Друштва Црвеног крста Србије и Црне Горе (ЦК СЦГ). Извештај Црвеног крста пружа увид у страдање на Косову и Метохији до 15. јануара 2004, док списак МУП-а документује случајеве директног насиља до 27. септембра 2001. године. Посебно вредан налаз Ненада Антонијевића, приликом анализе података МУП-а, представља указивање на чињеницу да се највећи број отмица и нестанака десио у периоду након доласка међународне војне (КФОР) и цивилне мисије (УНМИК), па до краја 1999. године.¹² Такође, фотомонографија УПКН-а, поред информација о отетим и несталим особама, прилаже и предлог периодизације временског оквира током којег Срби на Косову и Метохији страдају; историчарима и другим истраживачима понуђена хронологија може бити од користи, при чему ћемо се ми фокусирати на изворе за последњи, трећи, карактеристични период од 10. јуна 1999. до 27. децембра 2000. године.¹³

9 Подаци Фонда за хуманитарно право доступни су свим заинтересованим истраживачима преко њихове интернет презентације, међутим, само су имена и презимена страдалих особа за период од 1. јануара до 31. децембра 1998. године званично објављена у виду штампане публикације. Целокупној бази података ФХП-а може се приступити преко: Фонд за хуманитарно право, *Косовска књига памћења 1998–2000*, <http://www.kosovskaknjigapamcenja.org/db/kkp/index.html> (Приступљено 12. фебруар 2021); још у: Н. Кандић (ур.), *Косовска књига памћења 1998–2000. Да људи памте људе*, књ. 1, Фонд за хуманитарно право, Београд, 2011, стр. 5–10.

10 З. Анђелковић, С. Шћепановић, Г. Прлинчевић (ур.), *Дани терора (у присуству међународних снага)*, Центар за мир и толеранцију, Београд, 2000, стр. 211 и 255.

11 Б. Кушнер и Д. Евертс (ур.), *Косово: како виђено, тако речено*. оп. цит., стр. XXII.

12 Списак МУП-а Србије и извештај ЦК Србије и Црне Горе објављени су и доступни у: Н. Антонијевић, „Страдање Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији (1998–2006)“, у Ј. Мирковић (ур.), *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Музеј жртава геноцида, Београд, 2009, стр. 213–246; још у: Б. Ђокић, „Нумеричка анализа списка отетих и несталих Срба и припадника других мањинских заједница на Косову и Метохији“, *Токови историје*, св. 1, 2015, стр. 123–144.

13 За више информација видети у: В. Томановић (ур.), *Отета истина*, Удру-

Под изворима подразумевамо периодичну штампу, тачније новине, као извор информација који није довољно искоришћен приликом истраживања страдања Срба на Косову и Метохији током 1999. и 2000. године, иако се одређени извештаји и публикације позивају на новинска издања,¹⁴ нити посебно разматран у односу на претходно наведене изворе; исто се може рећи и за сагледавања новинских извора у односу на дневничку и мемоарску грађу што до одређеног степена почива на извештајима из штампе.¹⁵ На примеру недељног листа „Ново јединство“, указаћемо на предности и недостатке новинских у односу на друге врсте извора. Такође, настојаћемо да стручну и лаичку јавност у највећој могућој мери упознамо са самим извором информација који је делио судбину српског народа на Косову и Метохији након 10. јуна 1999. године.

2. Ново-старо „Јединство“

Недељни лист „Ново Јединство“, под овим именом, излазио је релативно кратко – од 30. августа 1999. до 6. новембра 2000. године. Заправо, реч је о дневним и недељеним новинама што су у континуитету излазиле још од 1944. године све до данас.¹⁶ Према Анки Цвијановић, први број „Јединства“ штампан је, са застарелог шапилографа, 25. децембра 1944. године у Призрену и од тада представља својеврсног „све-

жење породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији, Београд, 2015, стр. 3–4.

¹⁴ На пример: „Када су у питању убиства, отмице и присилни нестанци српских цивила, као и погибије припадника ВЈ и МУП-а, податке о томе налазили смо у извештајима српских медија“, у: Н. Кандић (ур.), *Косовска књига памћења 1998–2000*, оп. цит., стр. 8.

¹⁵ На пример, Митрополит Амфилохије (Радовић) у својим дневничким забелешкама пише следеће: „Један новински извештај: Неки од 200 Срба и Црногораца из Ораховца, које су прије неколико дана код Пећи напали Шиптари нанијевши им тешке тјелесне повреде, стигли су и у Беране. Тамо је већ смјештено десетак хиљада избјеглица“, у: Митрополит А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа. Дневнички и други записи септембар 1999–децембар 2000*, књ. 2, Светигора, Београд–Цетиње, 2012, стр. 177–178.

¹⁶ Према подацима Народне библиотеке Србије (НБС), лист „Јединство“, као гласило и орган Јединственог народноослободилачког фронта Косова и Метохије, постоји од 1947. године, од броја 86 излази редовно једном недељно, од 1970. године понедељком и четвртком, како би од бр. 284 то јест од 1979. године излазио сваког дана сем недељом. За више информација погледати преко: Народна библиотека Србије, Београд (НБС), *Јединство: орган Јединственог Народноослободилачког фронта Косова и Метохије*, <https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/nbs/3872002#full> (Приступљено 12. фебруара 2021).

дока и тумача времена на Косову и Метохији“.¹⁷ Настао у време Другог светског рата, током периода најинтензивнијих ратних операција на Косову и Метохији,¹⁸ излазио је, у почетку, периодично. Нагласак у извештавању био је на вестима о напредовању југословенских партизана и припадника совјетске Црвене армије, на информацијама о ослобођеним крајевима, а непосредно након окончања Другог светског рата, на извештајима о обнови земље, животу и раду грађана.¹⁹

Временом, лист „Јединство“ прераста у дневне новине,²⁰ иако се у чланку Анке Цвијановић назире да државна, а нарочито покрајинска администрација, према њему није увек била благонаклона. Помиње се промена односа након Брионског пленума 1966. године, услови после албанских протеста 1981. године и економске неприлике током деведесетих година XX века.²¹ Гледано у односу на услове у којима су радили новинари и целокупна редакција „Јединства“, 25. јун 1999. године представља, свакако, најтежи моменат како за српски народ на Косову

17 А. Цвијановић, „Сведок и тумач времена“, *Ново Јединство*, бр. 17, 20. децембар 1999, стр. 5. Према НБС-у, током 1945. године, од бр. 11 до бр. 34, излази у Призрену.

18 За више информација о поменутом периоду видети у: Ђ. Борозан, „Косово и Метохија у ‘границама протектората Велика Албанија’ 1941–1944“, у Н. Поповић (ур.), *Косово и Метохија у великоалбанским плановима, 1878–2000*, Институт за савремену историју, Београд, 2001, стр. 103–132; још у: Ђ. Борозан, „Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944–1945“, *Историја 20. века*, св. 8, бр. 2, стр. 63–76.

19 За више информација о листу „Јединство“ видети преко: „Неспоран историјски значај“, *Јединство*, <https://jedinstvo.rs/o-nama/> (Приступљено 12. фебруара 2021); још у: А. Цвијановић, „Сведок и тумач времена“, оп. цит.

20 Према уносу „Јединство (новине)“, на сајту *Српска енциклопедија*, од 25. маја 1977. све до 10. јуна 1999. године, „Јединство“ излази свакодневно. Те године, смештањем листова „Јединство“, „Рилиндја“ и „Ган“ у зграду Дома штампе, испуњене су техничке, финансијске и оперативне претпоставке за његово објављивање на дневном нивоу. За више информација, видети преко: http://srpska-enciklopedija.org/doku.php?id=%D1%98%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD-%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%BD%D0%BE-%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B5 (Приступљено 3. фебруара 2021).

21 Однос према листу „Јединство“ променио се не само услед Брионског пленума, већ и због амандмана на Устав СФРЈ из 1963. године. Конкретно, амандманима VII–XIX, донесеним 26. децембра 1968. године, промењен је и назив АП Косово и Метохија. Због тога је „Јединство“, од 1969. године, орган Социјалистичког савеза радног народа Косова. За више информација види у: А. Цвијановић, „Сведок и тумач времена“, оп. цит; још у: Народна библиотека Србије, Београд (НБС), *Јединство*, оп. цит; такође, у: Архив Југославије, „Амандмани на Устав СФРЈ из 1963. године“, *Лексикон Југославије*, http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-cyrillic/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/amandmani_na_ustav_iz_1963.html (Приступљено 12. фебруара 2021).

и Метохији тако и за тај дневни лист на српском језику. Тог дана, према доступним информацијама, новинари и радници „Јединства“ протерани су из Дома штампе где се више никада неће вратити. Остаје нејасно ко их је протерао – представници ОВК, УН и/или КФОР мисије – мада се на основу каснијих чланака, тада „Новог Јединства“, може утврдити ко није дозволио повратак у просторије или, барем, вратио покретну имовину и документацију.²²

Према Николи Сарићу, директору НИП „Јединство“ и главном уреднику, редакција новог-старог листа тј. „Новог јединства“ успостављена је релативно брзо, у Звечану.²³ Иако на насловним страна сваког појединачног броја пише „Приштина“ као место производње и излажења листа, у реалности лист је објављиван и дистрибуиран у општинама, градовима и селима са преосталими већинским српским становништвом попут Грачанице и Косовске Митровице. Такође, промена из јавног предузећа у деоничарско друштво, вероватно условљена новонасталом ситуацијом на Косову и Метохији пре него нестрпљењем уредништва и новинара самог листа,²⁴ представља још једну „новину“ у историји тих новина. Даље, лист се вратио на седмична издања, сваког понедељка, као и пре 1977. године. Међутим, и поред тих промена које нису биле само фасадног карактера – попут промене назива и фреквенције излажења – лист је наставио да бележи збивања на Косову и Метохији али и да буде део њих: „‘Јединство’ као полувековни хроничар збивања на Космету својеврсна је мера српског усуда у овом времену и на овим просторима. Део српске трагике је и то што је ‘Јединство’ крајем јуна ове године у својој педесет-петогодишњици морало да престане са излажењем. Што су његови новинари, као и његови читаоци, изложени најбруталнијем и најнељудскијем прогону и погрому.“²⁵

22 Према писању „Новог Јединства“, контролу над зградом Дома штампе преузео је КФОР. За више информација видети у: „Перфидно укидање ‘Јединства’“, *Ново Јединство*, бр. 10, 1. новембар 1999, стр. 16; још у: Д. Д., „Протест Унмику“, *Ново јединство*, бр. 12, 15. новембар 1999, бр. 3.

23 Н. Сарић, „Ново-старо ‘Јединство’“, *Ново Јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 1–2.

24 О феномену промене правног статуса више јавних предузећа Републике Србије у приватна, пре и након 10. јуна 1999. године, видети у: „НАТО дефиниција слободних медија“, *Ново јединство*, бр. 6, 4. октобар 1999, стр. 6; још у: Н. Бијелић, *Казивања о Трпчи 1303–2018*, Службени гласник, Београд, 2019, стр. 170–171; такође, у: С. Давидовић, Д. Бабић, Ј. Пејић, *Приватизација друштвених предузећа на Косову и Метохији под окриљем УНМИК администрације*, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2018, стр. 21–22.

25 Н. Сарић, „Ново-старо ‘Јединство’“, оп. цит.

Да овај цитат није претеривање сведоче, изузетно сликовито, судбине два новинара новог-старог „Јединства“, Љубомира Кнежевића и анонимног сарадника листа из околине Призрена. Према подацима „Новог Јединства“, Кнежевић је нестало 6. маја 1999. године на путу до српског села Букош, општина Вучитрн.²⁶ Претпоставља се да је отет од припадника ОВК-а, а случај је пријављен након 10. јуна и КФОР-у од чланова његове породице (супруге Цвете и сина Срђана).²⁷ О Кнежевићевој судбини до данас нема информација. Слично, писмо анонимног новинара Петру Сарифу, датирано 5. новембра 1999. године, из околине Призрена (село на слово „Д“), пружа увид у ситуацију у којој су се нашли Срби тог краја: „После дужег времена, указала се прилика да Вам се обратим, бар на овај начин. Од 12. 06 1999. год. налазим се у једном селу, 15 км удаљеном од Призрена, без икакве могућности да се одавде некако извучем. Вероватно Вам је познато у каквом се положају налазе преостали Срби у призренској општини. Наш положај бих Вам објаснио у једној речи – ‘отписани’.“²⁸

3.1. Предности листа „Ново Јединство“ као извора

За време сукоба на Косову и Метохији, као и у периоду после тога, различите државне и међународне институције, домаће и међународне невладине организације, као и други локални актери, сакупљали су податке о страдалим цивилима (Србима, Албанцима и припадницима осталих етничких заједница), као и оружаних формација (ВЈ, МУП, ОВК). Интересантан је податак Фонда за хуманитарно право, када је реч о документовању страдања српских цивила и припадника ВЈ или МУП-а, да су прве информације, по правилу, добијали од медија јер су породице убијених, отетих или несталих убрзо након злочина напуштале кућу тј. место пребивалишта. Утолико је то значајнији податак јер друга метода сакупљања информација о страдалима ФХП-а јесу изјаве сведока и/или чланова породице.²⁹ Наведено је сагласно са подацима којима располаже СМПП, објављеним у „Белој књизи“ 2000. године, а на

26 Случај Љубомира (Блажо) Кнежевића евидентиран је, између осталог, и од УПКН-а и ФХП-а. За више информација видети у: В. Томановић (ур.), *Отета истина*, оп. цит., стр. 52; још преко: ФХП, *Косовска књига памћења 1998–2000*, <http://www.kosovskaknjigaramcenja.org/db/kkp/index.html> (Приступљено 12. фебруара 2021).

27 Р. Ј., „Ни трага о Љубомиру Живковићу“, *Ново Јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 16.

28 „Писмо нашег новинара“, *Ново Јединство*, бр. 14, 27. новембар 1999, стр. 8.

29 Н. Кандић (ур.), *Косовска књига памћења 1998–2000*, оп. цит., стр. 7–8.

основу докумената и информација Министарства унутрашњих послова Републике Србије.³⁰ Слично, дневнички записи митрополита Амфилохија (Радовића), поред личних сведочанстава и информација добијених од најближих сарадника и/или сведока страдања, до одређене мере се ослањају на извештавање медија и новинара, попут Љиљане Сталетовић.³¹ Све наведено указује на прву, очигледну, предност штампе попут листа „Ново Јединство“, у односу на друге објављене изворе о истом периоду и предмету истраживања.

Доступност периодичних штампаних издања заинтересованој научној јавности не може бити довољно наглашена, нарочито када је реч о реконструкцији догађаја на Косову и Метохији у првих 18 месеци УН мисије. Поред чињенице да су издања новог-старог „Јединства“, како до краја 2000. године тако и након задатог временског оквира, уредно похрањена и доступна у централној библиотечкој установи Републике Србије, треба указати и на следеће; сва остала новинска издања српске заједнице са Косова и Метохије депонована су у оквиру Народне библиотеке Србије.³² С обзиром на занемарљиву вероватноћу отварања, примера ради, архива МУП-а Србије заинтересованим истраживачима или уступања оригиналних дневничких белешки митрополита Амфилохија од Митрополије црногорско-приморске СПЦ на увид – исто важи и за међународне организације попут ОЕБС-а³³ – новинска издања, тренутно, представљају један од ретких, константно отворених прозора са увидом у страдање и живот Срба на Косову и Метохији. На пример, ОЕБС изричито наводи да своје извештаје заснива, између осталог, на интер-

30 Реч је, углавном, о исказима чланова породица/сведока достављеним надлежним институцијама Републике Србије после одласка са Косова и Метохије, о записницима са саслушања, кривичним пријавама, обдукционим зналазима, фотографијама и сличном. За више информација видети у: Р. Етински (ур.), *Документа и докази*. оп. цит., стр. 51–183.

31 „Како јавља новинар Љиљана Сталетовић, у Косову Пољу неизвесно је и веома напето. Разговори између делегације косовопољских Срба и УНМИК-а и КФОР-а су у току. Срби траже да им КФОР пружи заштиту од разуларених Шиптара који настављају са злочинима и нападима на Србе и провокацијама, и траже да им се гарантује безбједност на улици, у кућама, на радним мјестима, а да њихова дјеца похађају наставу у згради Средње школе ‘Свети Сава’ [...]“, према: Митрополит А. (Радовић), *Љетопис новог косовског распећа*, оп. цит., стр. 87.

32 На пример, месечник „Глас југа: независни лист са Косова и Метохије“ (Периодика, сигнатура п 22547) и годишњак „Видовдански гласник: гласник ‘Видовданског песничког причешћа’“ (Периодика, сигнатура п 25385).

33 Б. Кушнер и Д. Евертс (ур.), *Косово: како виђено, тако речено.*, оп. цит., стр. XXIII.

ној документацији Одељења за људска права те организације. Сходно строгим мерама заштите поверљивости података, документација није доступна јавности. Изузетак представљају УНМИК полиција, КФОР и друге организације, али само уз пристанак особе која је на првом месту и доставила информације.

Следствено, друга предност новинских извора, попут „Новог Јединства“, јесте указивање на друге, потенцијалне, изворе информација што се практично не виде или се не спомињу у оквиру званичних извештаја попут „Беле књиге“ СМПП-а, публикације Владе Србије на основу информација Безбедносно-информативне агенције Републике Србије (БИА)³⁴ и међународних организација у оквиру УНМИК-а (ОЕБС). Мислимо, пре свега, на радио-аматере, тј. појединце што су са терена извештавали о збивањима којима су сведочили или су се дешавали у њиховој непосредној близини. Нарочито у поменутом турбулентном периоду, њихово ангажовање је представљало један од ретких, како-тако сигурних, начина комуникације између српских енклава на Косову и Метохији, као и драгоцено средство прослеђивања информација ван покрајине.³⁵ Као сведоци једног времена, самим тим и извори информација, помињу се једино још у оквиру публикација Српске православне цркве и мемоарске грађе. С друге стране, „Ново Јединство“ уредно бележи и преноси информације достављене редакцији путем радио-везе: „[...] Велић (име није саопштено) из Грачанице кренуо је 1. септембра по дрва и губи му се сваки траг. У Пећкој патријаршији има шесторо Срба, прекинут им сваки контакт са светом, сем радио везе [...]“³⁶ Такође, ре-

34 Влада Републике Србије, *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Београд, 2003, доступно преко: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/1991> (Приступљено 12. фебруара 2021).

35 О овом феномену не постоје посебна истраживања, иако су радио-аматери тј. особе са аматерским радио-предајницима и даље међу нама. Проблем представља откривање њиховог идентитета, ради узимања изјава и бележења њихових сведочанстава, што указује на потребу за теренским радом истраживача заинтересованих за ову и сличне теме. На пример, приликом теренског истраживања и сакупљања изјава сведока за потребе израде докторске дисертације, аутор чланка је интервјуисао Сашу Дедовића из Косовске Митровице и том приликом сазнао следеће: „Зовем је ја [тадашњу игуманију Манастира Соколице], јер ја сам био радио-аматер и имао сам најјачу радио-аматерску станицу. Значи, ја сам био једини представник Срба са севера који је имао директну везу са Јанићијевићем који је био начелник СУП-а Косова и Метохије. КВЈ се звао, Косово Вучина Јанићијевић. Имао је [шифру]УТ8 КВЈ, а ја сам био УТ8 ФСД“, према: С. Дедовић, *Разговор са Сашом Дедовићем*, интервју урадио С. Радојковић [уживо] у Косовској Митровици, 29. августа 2020. године.

36 „Насилје не престаје“, *Ново Јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 16.

дакција се и захваљује анонимним радио-аматерима на информацијама без којих би поједини бројеви, свакако, били сиромашнији подацима: „Као и у више наврата до сада наша Редакција је била суочена са проблемом обезбеђивања информација за овај број јер телефонске везе у Звечану нису функционисале. Своју несебичност и солидарност и овог пута су доказали радио-аматери Рашке и Звечана који су нам прискочили у помоћ и међусобним комуницирањем успели да редакцији ‘Јединства’ пренесу важне поруке. [...]“³⁷

Поред радио-аматера, на чију се мрежу у погледу информација „Ново Јединство“ очигледно ослањало, новине су прибављале информације и од својих дописника из српских енклава чиме је у највећој могућој мери премрежено Косово и Метохију. Поред редакције смештене у Звечану, званично дописништво налазило се у Грачаници, а дописници-новинари „Новог Јединства“, услед ситуација на Косову и Метохије, били су разасути по целој покрајини тј. у поменутом селу поред Призрена,³⁸ и у Штрпцу где живи и одакле извештава главни и одговорни уредник листа, Петар Сарић.³⁹ Такође, мешовите новинарске екипе и представници Срба са Косова и Метохије, међу којима и Нада Смикић из „Новог Јединства“, посећивале су периодично подручја где су Срби најтеже пострадали, попут Метохије (Гораждевац, манастир Високи Дечани и Пећка патријаршија). Записи с пута по Метохији објављени су у четири броја, током децембра 2000. године.⁴⁰ Такође, чланови редакције објављивали су касније записе и фотографије са разних подручја Косова и Метохије у виду посебних публикација, попут Зорана Влашковића.⁴¹ На основу тих информација о релативно покрајини премреженој „информативним пунктовима“, указујемо на још једну предност новинских извора. Реч је, у највећој могућој мери, о континуираном и правовременом сведочењу и бележењу дешавања на основу две поменуте мреже. Другим речима, „Ново јединство“ представља својеврсну хронику догађаја на Косову и Метохији, усмерену

37 Редакција, „Хвала радио-аматерима“, *Ново јединство*, бр. 29, 24. јул 2000, стр. 16.

38 К. Ј. С., „Дани и ноћи испуњени стрепњом“, *Ново Јединство*, бр. 17, 20. децембар 1999, стр. 8.

39 Н. Сарић, „Лакнуће нам кад одете“, *Ново Јединство*, бр. 4, 31. јануар 2000, стр. 7.

40 Н. Смикић, „Протерани и Срби и Србија“, *Ново Јединство*, бр. 15, 6. децембар 1999, стр. 8; „Прошли су најгори дани“, *Ново Јединство*, бр. 16, 13. децембар 1999, стр. 8; „Први посетиоци од доласка КФОР-а“, *Ново јединство*, бр. 17, 20. децембар 1999, стр. 8; „Српска оаза чека расељене“, *Ново Јединство*, бр. 18, 27. децембар 1999, стр. 8.

41 З. Влашковић, *Живот иза жице*, Панорама, Приштина, 2006.

на бележење страдања српске заједнице у целој покрајини.

Сем два краћа периода,⁴² „Ново Јединство“ током друге половине 1999. и целе 2000. године, уредно записује и објављује информације о страдању Срба, не само у оквиру већих енклава/општина на Косову и Метохији, него и у селима што гравитирају тим срединама.⁴³ Штавише, таква покривеност терена упарена са недељним информисањем тадашњих читалаца, а данашњих истраживача, карактеристична је само за извор овакве врсте. Свим другим наведеним изворима, недостаје једна од две поменуте карактеристике – континуирано извештавање или територијална покривеност. Чак и дневничке белешке митрополита Амфилохија (Радовића), конкретно прва два тома о догађајима до 7. јануара 2001. године, не могу у тој мери да обухвате сва збивања у вези са страдањем Срба широм покрајине.⁴⁴ Исто важи и за извештаје институција СРЈ, Републике Србије и Српске православне цркве, односно међународне организације у оквиру УНМИК-а – због природе објављених докумената у оквиру њихових публикација (или сведочанства о појединачним догађајима или синтезе засноване на њима). Додатно, ниво веродостојности изнетих информација које налазимо у новинским чланцима довољно је висок, с обзиром на динамику објављивања вести те њихову временску дистанцу⁴⁵ као и непосредну присутност дописника „Новог Јединства“

42 Према доступним информацијама са сајта *Српска енциклопедија*, то су периоди од 10. јуна до 30. августа 1999. године и од 6. новембра до 11. децембра 2000. године. На основу података НБС, реч је о периодима од 1. јануара до 30. августа 1999. године и од 6. новембра до 11. децембра 2000. године.

43 На пример, иако је највећи број вести у вези са Косовским округом посвећен селу Грачаница, као највећем и најближем српском месту Приштини из које су се повукле окружне, покрајинске и републичке институције, „Ново Јединство“ доноси информације и о догађајима у вези са местима што гравитирају Грачаници. На пример: Липљан, Обилић, Косово Поље, Старо Грацко, Црквена Водица, Лапље Село, Угљаре, Бабин Мост, Чаглавица, Магура, итд.

44 Митрополит Амфилохије (Радовић) користи као изворе информација за своје дневничке записе, поред личног искуства, извештаје других архијереја, монаштва и свештенства СПЦ са терена, новинске чланке, вести са електронских медија и телевизијског програма, као и радио-аматере. Према свему наведеном, постоје озбиљне индиције да је Српска православна црква (Епархија рашко-призренска), поред информативне мреже „Новог Јединства“, имала изузетно добру информативну покривеност територије Косова и Метохије током турбулентних месеци након 10. јуна 1999. године.

45 Анализа садржаја првог броја „Ново јединство“, 30. август 1999. године, показала је да се вести уопште, а посебно о насиљу над Србима, уносе до последњег дана (недеља) пред објављивање. На пример, вест о гранатирању Грачанице из правца села Ајвалија, напад се десио у петак око 17:30 сати, нашла се у истом броју као и вест о поновном гранатирању из Ајвалије само дан после, у суботу око 12 сати. За више ин-

на терену, нарочито кад је реч о регистровању свих случаја директног насиља над Србима.

Последња предност новинских извора, на примеру горепоменутог листа, јесте управо „способност“ новинара да забележе, макар и најкраћим записом, већину инцидената у којима страдају Срби Косова и Метохије. Наравно, простор који је лист посвећивао сваком инциденту варирао је, како у односу на број страница тог издања „Новог Јединства“⁴⁶ тако и на доступну количину информација о конкретном случају. С тим на уму, структура просечног објављеног броја била је, у највећој мери, јасно тематски конципирана и константна. Прве странице, не укључујући насловну, најчешће од 2. до 4, под насловом *Актуелности* давале су преглед најважних политичких дешавања на нивоу савезне државе, Републике Србије и покрајине. Одмах потом, следили су од 5. до 7. стране *Погледи* појединих чланова покрајинске, републичке и/или федералне администрације, као и важних политичких личности ван државних институција. Наредне две стране, насловљене *Хроника*, пружале су податке искључиво о дешавањима на Косову и Метохији у седмици између два броја. Затим би по једна страница била одвојена за теме под насловом *Свет око нас*, односно *Свет о Космету*, где би читаоци били информисани о дешавањима у вези са активностима УНМИК-а, али и како светске новинске агенције пишу о самој мисији и догађајима на Косову и Метохији. На следећој, 12. страни, обрађивана су претежно теме о економији, што се тичало целе Србије, па отуда и наслов *Широм Србије*. Тринаеста страна била је посвећена расељеним особама са Косова и на Косову и Метохији као својеврстан *Водич за расељена лица*. На претпоследњим странама третиране су теме *Култура* и *Спорт*, с тим што би, зависно од броја, једна од те две тематске целине била допуњена и објављеним *Документима* о страдању Срба на Косову и Метохији. Последња страна била је резервисана за још једну хронику догађаја, али с краја недеље о којој се извештавало (*На крају недеље*).

За нашу тему од највеће важности су тематске целине *Актуелности*, *Хроника*, *Водич за расељена лица*, *На крају недеље* и *Документи*. Највећим делом, иако не искључиво јер се поједине информације могу наћи у *Погледима* као и у посебним тематским целинама поводом ванредно важних догађаја за Србе Косова и Метохије (*Поводи/Тема недеље* формација види у: „Гранатирана Грачаница“, *Ново Јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 3; и: „Поново гранатирана Грачаница“, *Ново јединство*, оп. цит., стр. 16.

46 Током дужег периода постојања (од 30. августа 1999. године до 9. октобра 2000. године) издања „Новог Јединства“ имала су, по правилу, 16 страница, док су последња издања имала само 12 страница (од 16. октобра до 6. новембра 2000. године).

ље), прве четири наведене тематске целине доносе податке о директном насиљу над припадницима српске заједнице. На пример, у првом броју од 30. августа 1999. године, у *Актуелностима* можемо да нађемо информације о пронађеној масовној гробници у Угљарима, о Србима Ораховца који због блокаде Албанаца из тог места живе практично под опсадом, о гранатирању села Грачанице из правца Ајвалије и о страдању села Дрсник из општине Клина.⁴⁷ Слично, у одељку *Хроника* „Ново Јединство“ извештава о истрајавању Срба Ибарског Колашина и села Прилужја (општина Вучитрн) упркос насиљу, док је ситуација у Косову Пољу далеко сложенија због отмица Драгана Стевановића и Ивана Мајсторовића. Истовремено, добијамо информацију и да је Звечан постао прихватни центар за расељене Србе, њих око 5.000, већина је пристигла управо из општине Вучитрн тј. самог града и околних села, изузев Прилужја.⁴⁸ На последњој страници листа стоје извештаји, између осталог, о томе да је Грачаница поново гранатирана, док је вест о масовној гробници у Угљарима допуњена информацијом о експертима ОЕБС-а што су, тражећи масовне гробнице Албанаца, заправо открили једну где се налазе остаци страдалих Срба.⁴⁹ На истој страни, лист доноси информацију и о нападу на село Црквена Водица (општина Обилић), где је једна од две бачене ручне бомбе била усмерена на децу у том месту.

Поред записа, опширнијих и краћих, посебно вредна сведочанства „Ново Јединство“ доноси у виду објављених *Докумената* из којих ће касније произићи публикације чланова савезних органа,⁵⁰ Српске православне цркве⁵¹ или српских невладиних организација, попут ЦМТ-а. Уз увид у саме податке сакупљене од поменутих актера, истраживачима је омогућен и увид у процес настајања публикација на основу синте-

47 З. В., „Запаљено 1.200 српских кућа“, *Ново Јединство*, бр. 1, 30. август, стр. 3.

48 Р. Ј., „Прилужје нико не напушта“, *Ново Јединство*, оп. цит., стр. 8.

49 Први број „Новог Јединства“ уједно је и једини који преноси вести старе и неколико месеци, услед истеривања редакције из Дома штампе у Приштини и паузе у издавању. У случају ексхумације масовне гробнице у Угљару, временска дистанца протеже се до 27. јула 1999. године. За више информације види у: (Тањуг), „Тражили Албанце, нашли Србе“, *Ново јединство*, оп. цит., стр. 16.

50 На пример, упореди следеће податке: „Драматична ситуација на Косову и Метохији“, *Ново јединство*, бр. 20, 22. мај 2000, стр. 14; и: „Меморандум Владе СР Југославије Савету безбедности: Резолуција 1244 драстични се крши (1)“, *Влада Републике Србије*, доступно преко: <https://arhiva.srbija-info.gov.rs/vesti/2000-03/06/18356.html> (Пристуљено 13. фебруара 2021).

51 На пример, упореди следеће податке: (Бета), „Највише киднаповано на територији Приштине“, *Ново Јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 3; и: Bishop A. (Jevtić) (ed.), *Memorandum on Kosovo and Metohija*, оп. цит., стр. 209.

тисања извештаја за краће периоде и поједине округе, општине, градове и/или села. Примера ради, лист је објављивао периодичне извештаје ЦМТ-а на основу којих ће касније настати публикација *Дани терора*: „У овом броју објављујемо податке о том терору и насиљу до којих је дошло Центар за мир и толеранцију на Косову и Метохији у периоду од 15. до 23. августа 1999. године.“⁵² У наредна четири издања недељника, износе се подаци ЦМТ-а за период од 24. августа до 17. септембра. Такође, „Ново Јединство“ преноси податке поменуте невладине организације и за поједина места, па тако: „У овом броју објављујемо трагичне податке до којих су дошли Центар за мир и толеранцију у Липљану у периоду од 24. августа до 21. септембра и иста институција у Призрену у периоду од 20. до 24. септембра 1999. године.“⁵³

3.2. Недостаци листа „Ново Јединство“ као извора

„Ново Јединство“, као недељни лист српске заједнице, заиста представља својеврсног хроничара догађаја на Косову и Метохији. С једне стране, та чињеница јесте предност у односу на одређене, доступне, изворе али, истовремено, представља и један од главних недостатака самог листа. Слично као средњовековне хронике, дописници и чланови редакција листа углавном преносе информације са терена и изјаве појединаца док озбиљнија анализа пристиглих података изостаје. Другим речима, описују догађаје и преносе прве утиске очевидаца или реакције истакнутих појединаца, али не много више од тога. Поменути недостатак може се објаснити динамиком објављивања – сваког понедељка тј. једном недељно – и простором којим издања „Новог Јединства“ располажу (између 12 и 16 страна, у формату 43 са 31 cm). Нажалост, истраживачи су углавном ускраћени за ширу анализу догађаја или појединих периода, за упоређивања степена насиља над Србима према окрузима и/или општинама у оквиру једног округа, колико су поједине одлуке и тезе државне/покрајинске администрације имали утицаја на смањивање насиља односно олакшавања опстанка Срба на Косову и Метохији или како српско становништво доживљава (емотивно проживљава) и преживљава насиље којем је изложено. У том погледу, издања овог недељника се налазе, условно речено, на „пола пута“ између поменутих публикација савезних и републички институција, СПЦ и ЦМТ и мемоарске грађе,

⁵² Види прилог бр. 1, објављен у: „Насиље над Србима“, *Ново Јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 15.

⁵³ „Бомбе по Липљану“, *Ново Јединство*, бр. 6, 4. октобар 1999, стр. 14.

ПРОТЕСТ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ УНЕСКО

„Бомбе по Лиљану“

Антицивилизацијски поступак наочиглед Кфора.- Захтев за заштиту свеколиког културног блага на Космету

Народна библиотека Србије упутила је оштар протест Унеску...

црква и друге објекте, као и вредне архивске грађе, стиче се...

отручно функционисање целокупног библиотечког система у складу са савременим стандардима и племенитом мисијом...

АКТИВНОСТ ИНСТИТУТА ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Ускоро претне дам те заборава

И пред великих теškoћа, посленици овог културног института раде на стварању нових пројеката

Упадлом албанских терориста на територију Косова и Метохије...

издањима боре против свих недела које су свакога и ник кад и залопу...

НОВА КЊИГА О КОСМЕТУ

Косово - не дам те заборава

Новинар и публициста Љиљана Булатовић написала је нову књигу о Косову и Метохији...

У овој књизи сабрала је све репортаже о Косову и Метохији које је објавила у три године у „Југославној Политици“...

НАСТАВЉА СЕ НАСИЉЕ АЛБАНСКИХ ТЕРОРИСТА НА КОСОВО И МЕТОХИЈИ

„Бомбе по Лиљану“

Запаљене куће Славише Симијонића, Јована Сурле и Огњана Вигићковића. Свакодневне претеривање Рома и паљење њихових кућа

Ново Јединство“ наставља да објављује податке о вештачком терору и насиљу које албански терористи чине у вештачком банде свакодневно врше над Србија и Црногорцима и другим...

Призренска страдања

Центар за мир и толеранцију у Призрену доставио нам је податке о сави страдањима неалбанског становништва у тој граду у периоду од 20. до 24. септембра...

24. август У улици Петра Првог Ослобођеног, око 2-часова, по други пут, запаљена је и потпуно изгорела кућа Славише Симијонића...

26. август Запаљена је неколико ромских кућа. Паљевине ромских кућа и протеривања Рома врши се...

27. август На падинима око села Шашкова, запаљена је борава Шашкова, која се простире на неколико деценија хектара, а у близини је и ЈП Србија - шашка...

Мире Духић, Петруша Маџи, Владе Мићуновић, Владе Бошковић и Ковиле Славковић

Каменичани је, у два наврата, стамабне зграде у улици Буле Користића и у улици Петра Првог Ослобођеног, око 20 часова...

У току ноћи, у Метохини изгорели су куће, запаљено је неколико ромских кућа, које су потпуно изгореле.

10. септембар У ноћи измолзи 3 и 4. септембра запаљена је кућа породице Сурле у улици Ж. Турчића, а у стану у улици Турчића

Жртве терориста

Новинар Василиј (50), из Ораховца, отац троје деце, Милош Стојановић (28), из Ораховца, отац двоје деце, Владо Станковић (70), из Љештара, Стојан Арић (70), из Фирџића, Војислав Васић (37), из Косовске Каменице, Матвеј Савић (50), из Косовске Каменице, Ненад Арић (50), из Косовске Каменице, Дејан Васић (40), из Овчара, Томислав Станковић (68), из Коритина, Неговој Антић (63), из Косовске Каменице, Насија Каменић (60), из Косовске Каменице, Љубиша Станковић (76), из Косовске Каменице, Милош Стојановић (28) из Фирџића, Жигорај Станковић (44) из Вагњанца, Станија Антић (82), из Косовске Каменице.

изабачена је породица Мице Давидовић. Уочи 18. августа, у улици Брате Акић, упућена је бомба. Материјално је изазвала велику штету. Пожарњаци нису били.

1. септембар У улици Косовској опљачкана је кућа Стојана Јовановића. Више пута каменичани су куће Милета и Стојана Костића, које се налазе у Метохини упућивали.

10. септембар У дворнице куће Милета Јовановића, запаљена је бомба. Експлозија је изазвала велику материјалну штету. Пожарњаци нису били.

2. септембар У улици Петра Првог Ослобођеног опљачкана је кућа Јована Вукаша. Због свакодневних претеривања и свакодневних бомби је једна од стамабних зграда у улици Брате Акић, који се налази у улици Брате Акића.

11. септембар Каменичани су ставили зграде у улици Брате Акић, Пожарњаци нису били, али су попламенила стакла на прозорима.

ПРИПРЕМА ЗА ШЕСТУ КУЛТУРНО МАНИФЕСТАЦИЈУ „ГЛИГОРИЈЕ ГЛИША ЕЛЕЗОВИЋ“

Додела награда 22. октобра

Лепосавци, градји где су привремено смештене многе културне, научне и друге институције и разлог што им је рад у Приштини...

Ако је знао, с којим је ралогом Булатовић. Главни и одговорни уредник „Југославној Политици“, Јеврем Дамјановић рекао је на промоцији да је Љиљана Булатовић Космет да је врло храбро човек. Никада није поустала, воли људе, па и ова књига сведочи о тим њеним особинама. Ова књига је извештај са лица места са ауторским дописима и њеним судбинама које аутор не жели да преда заборава. Космет нити можемо нити свакога заборава.

„Бомбе по Лиљану“, Ново Јединство, бр. 6, 4. октобар 1999, стр. 14. Архива аутора, доступно на увид у Народној библиотеци Србије (Периодика, сигнатура: п 1160) и преко: https://plus.sr.cbibss.net/opac/7/bib/nbs/67743234#full (Приступљено 13. фебруара 2021).

дневничких забелешки и месечних новинских издања, попут *Гласа југа*, која се морају користити како би се надоместио поменути недостатак.

Такође, истраживачи не смеју испустити из вида чињеницу да је „Ново Јединство“, кроз целу своју историју, било и остало гласило државне администрације, односно странке/странака на челу државне администрације.⁵⁴ Самим тим упадљиво је одсуство критичког приступа информацијама прикупљеним од представника покрајинских власти или оних на републичком и савезном нивоу. За период који анализирамо, Социјалистичка партија Србије (СПС) Слободана Милошевића, тадашњег председника СРЈ, заједно са коалиционим партнерима, Југословенском левицом (ЈУЛ) Мирјане Марковић и Српском радикалном странком (СРС) Војислава Шешеља, уживају преференцијални третман у односу на опозиционе странке или групације, како на покрајинском тако и на републичком и савезном нивоу. Примера ради, повлашћени третман најупетљивије се читава у следећим подацима: 28 страница у потпуности је посвећено СПС-у и активностима странке на сва три нивоа власти, док је 31 страница одвојена за преношење ставова и информација о активностима већине политичких актера, с тим што су на њима и даље доминирали, просторно гледано, чланци посвећени СПС-у и његовим коалиционим партнерима. По правилу, што су странке, одређена група или истакнути појединци били отворенији у опозиционим ставовима (на пример, Демократска странка [ДС], Српско национално веће Косова и Метохије [СНВ КиМ] или тадашњи владика рашко-призренски Артемије (Радосављевић), мање су простора добијали у „Новом Јединству“.⁵⁵

Другим речима, критички приступ приликом анализирања поменутог недељника мора узети у обзир и шири друштвени контекст у којем редакција листа делује, што се илустративно може приказати променама

54 Према подацима Народне библиотеке Србије, лист *Јединство* било је орган: Народног фронта Косова и Метохије (1945–1953), Социјалистичког савеза радног народа Косова и Метохије (1953–1969), Социјалистичког савеза радног народа Косова (1969–1998).

55 Интересантно запажање јесте да су опозиционе странке попут Српског покрета обнове (СПО) Вука Драшковића и Демократског странке Србије (ДСС) Војислава Коштунице, иако опозиционе, добијале одређени простор у извештавању *Новог јединства*. Овакав нијансирани приступ редакције може се, делимично, објаснити чињеницом да су поменуте странке биле умерене у критици односа државне администрације према решавању српско-албанског сукоба на Косову и Метохији. Наведени примери, и они што следе даље у тексту, превасходно су дескриптивног карактера, у циљу упознавања заинтересоване стручне јавности са предностима и недостацима конкретног новинског извора, док је за анализу његовог дискурса потребно посебно, квалитативно, истраживање.

што су уследиле у оквиру новина након 5. октобра 2000. године: „Нова концепција вашег и нашег листа управо то и подразумева и захтева потпун раскид са концепцијом коју су били успоставили и спроводили бивши директори и уређивачки тим доскорашњег гласила ‘Ново јединство’. А она је, заправо, била партијска и служила је интересима само једне партије, а не изманипулисаном народу на Космету, [...]. Ново ‘Јединство’ је независно гласило, отворено за различита мишљења и ставове – без обзира на идеолошку, верску или било коју другу припадност оних који их заступају.“⁵⁶ Наравно, промена у државном врху није значила и потпун заокрет у начину извештавања новог-старог „Јединства“ већ само замену странке/странака што су након петооктобарских промена уживале повлашћени статус.

Иако наведени цитат новог, привременог, уређивачког колегијума јесте донекле тачан – „Ново Јединство“ јесте било партијско гласило, практично од свог оснивања 1944. године – стара управа јесте дозвољавала особама друге вере, нације или идеолошког опредељења да износе своје ставове. Истовремено, ти ставови били су ограничени чињеницама да статус Аутономне Покрајине Косова и Метохије не може бити доведен у питање, самим тим и евентуална другачија размишљања објављена на страницама листа, као и да опозициони ставови – нарочито кад је реч о односу државне администрације према српско-албанском сукобу на Косову и Метохији – морају бити умерени. Као последица такве уређивачке политике, представници Албанаца и других националних мањина, нарочито у оквиру Привременог извршног већа Косова и Метохије (ПИВ КиМ),⁵⁷ могли су добити одређени простор на страницама недељника. Друга последица, самим тим и недостатак, јесте потпуно одсуство текстова који преносе ставове другог, побуњеног, дела албанске заједнице или барем пружају увид у њих. Слично, мада не идентично, ставови представника УНМИК-а делимично су преношени у виду *post festum* реакције представника државне администрације на одређене уредбе/потезе представника УН мисије или критике међународне јавности на њих. Директна комуникација са представницима међународне администрације и њеним снагама безбедности никада није до краја остварена.⁵⁸

⁵⁶ Кризни штаб ‘Јединства’, „Поново на киосцима“, *Јединство*, бр. 1, 11. децембар 2000, стр. 1.

⁵⁷ Реч је о следећим особама из ПИВ-а: Сокољ Ћусе, испред албанске заједнице Косова и Метохије, Бајрам Халити, испред ромске заједнице и Ћерим Абази, представник заједнице Египћана.

⁵⁸ За више информација види у: З. В, „Не желе истину“, *Ново Јединство*, бр. 12, 27. март 2000, стр. 16.

Конкретно, истраживачи морају бити свесни те, својеврсне, „слепе тачке“ приликом коришћења „Новог Јединства“ као извора информација. Потпуно одсуство информација о ставовима већег дела албанске заједнице, односно делимично у односу на УНМИК и међународне администрације – два актера без којих је схватање контекста страдања српске заједнице на Косову и Метохији непотпуно – остављају празан простор који ваља испунити.

У ту сврху, та празнина може се превазићи коришћењем, уз услов познавања барем једног страног језика, других извора попут извештаја УНМИК-а пред Саветом безбедности Уједињених нација⁵⁹, научних публикација објављених од тадашњих чланова УН мисије на Косову и Метохији⁶⁰ и доступне мемоарске грађе.⁶¹ Изложени недостатак, у каснијим бројевима „Новог Јединства“, као и у оквиру српских месечних новина „Глас југа“, делимично је отклоњен. Након петооктобарских промена у СРЈ, тада лист „Јединство“, издавао је уз своја недељна издања као додаток, сваке друге недеље, КФОР-ов листак „Дијалог“, а на једној страни, преведеној на енглески језик, биле би сажете најважније теме за српску заједницу на Косову и Метохији. Међутим, за наведени период у оквиру којег анализирамо ново-старо „Јединство“, лист је усмерен на бележење догађаја искључиво у вези са Србима на Косову и Метохији. Тако, када је реч о ставовима или конкретним потезима УНМИК-а, доноси чланке попут „Безбедност за све грађане“⁶² и „Космету само аутономија“.⁶³ Просторно гледано, оба чланка заузимају ограничен простор на страници, маргинално су позиционирана, а пренети су неутралним или умерено негативним тоном; у случају другог чланка, поднаслов гласи: „Наводна подршка Кларка, Кушнера и Д’Алеме интегритету СРЈ“. По правилу, текстови са изразито негативним тоном према УНМИК-у добијали су више простора,⁶⁴ а понекад и целу страницу у оквиру листа:

59 „SG Reports“, *UNMIK – United Nations Mission in Kosovo*, доступно преко: <https://unmik.unmissions.org/sg-reports?page=7> (Приступљено 13. фебруара 2021).

60 Види у: J. Covey, M. Dziedzic, L. Howley (eds.), *The Quest for Viable Peace. International Intervention and Strategies for Conflict Transformation*, United States Institute of Peace, Washington, 2005; још у: I. King, W. Mason, *Peace at Any Price. How the World Failed Kosovo*, Cornell University Press, New York, 2006.

61 Ј. Динстбир, *Moј izveštaj (1998–2001)*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.

62 Н. С., „Безбедност за све грађане“, *Ново Јединство*, бр. 7, 21. фебруар 2000, стр. 6.

63 „Космету само аутономија“, *Ново Јединство*, бр. 7, 11. октобар 1999, стр. 10.

64 В. Видаковић, „Уједињене нације пред избором“, *Ново јединство*, бр. 2, 6. септембар 1999, стр. 12.

„Изјављујете да је на Косову смањен број злочина. Као да се обраћате свету аналфабета! Као да не знате да је на Косову и Метохији остала четвртина или петина неалбанског становништва? Као да не схватате да се, према рачуници сваког основца, откад сте Ви [Бернар Кушнер, специјални представник генералног секретара УН, – примедба аутора] са нама, тај број сваког дана увећава? (Помножите га са пет, па да видите шта ће испасти).“⁶⁵

Слично, „Ново Јединство“ преноси ставове и потезе других националних заједница, што су перципиране као лојалне Савезној Републици Југославији, покрајинским и републичким институцијама. Такође, добијају ограничен простор, мањи у односу на међународну администрацију Косова и Метохије, иако је тон вести које се преносе претежно позитиван, посебно ако се изражава подршка тренутној државној администрацији. Углавном, не искључиво, недељник је преносио ставове истакнутих појединаца попут Бајрама Халитија, Сокоља Ћусе, Фаика Јашарија, Фатмира Шехолија, и Ћерима Абазиија и поједине потезе њихових националних заједница попут писма 433 Албанца⁶⁶ или писма групе призренских Албанаца,⁶⁷ оба упућена председнику СРЈ, Слободану Милошевићу. Наравно, поред исказиване подршке тадашњој државној администрацији, преношени су критички настројени текстови поменутих појединаца али према УН мисији на Косову и Метохији: „Многобројна убиства, неограничени број других облика насиља, киднаповања, који су извршени у последње време на Косову и Метохији не само над Србима, Црногорцима и другим неалбанским живљем, већ и над самим Албанцима који не подржавају екстремисте и терористе – све то сведочи да је од уласка међународних снага, на овим просторима настало много горе стање, у односу на оно које је било пре бомбардовања НАТО-а, изјавио је у Приштини независни албански публициста **Фатмир Шехоли** [болдирано у оригиналном тексту, прим. аутора].“⁶⁸ Изузетак од наведеног правила представљају две краће вести где се преносе ставови Ветона Суроиа, истакнутог члана албанске заједнице и заговорника независности Косова и Метохије од Републике Србије, у којима се осуђује насиље над Србима.⁶⁹ Иако су обе вести биле маргинално позиционира-

⁶⁵ Н. Сарић, „Лакнуће нам кад одете“, *Ново јединство*, бр. 4, 31. јануар 2000, стр. 7.

⁶⁶ „Само у Србији“, *Ново Јединство*, бр. 10, 13. март 2000, стр. 2.

⁶⁷ „Вратите војску“, *Ново Јединство*, бр. 7, 11. октобар 1999, стр. 5.

⁶⁸ „Крај мисије УН“, *Ново Јединство*, бр. 13, 3. април 2000, стр. 7.

⁶⁹ „Данашње српске жртве, њихови животи који су у опасности, претње њима

не на страницама листа, са ограниченим простором, потврђују наведену правилност у раду редакције „Новог Јединства“. Објашњење поменутог приступа налази се колико у традицији овог недељника, која подразумева праћење тренутне политичке линије државне администрације односно одсуство независног и критичког извештавања, толико и у ситуацији на терену током првих годину и по дана када је насиље над српском заједницом било најинтензивније, а реакције међународне мисије и већинског дела албанске заједнице на та недела, најблаже речено, неодлучне и недовољне, односно готово непостојеће.

4. Закључно разматрање

Периодична штампа, посебно новинска издања Срба са Косова и Метохије, није била уопште или у недовољној мери заступљена у оквиру (историјских) истраживачких пројеката посвећених страдању Срба на Косову и Метохије након 10. јуна 1999. године, иако су поједине институције и организације, нпр. Фонд за хуманитарно право, прве информације о таквим случајевима добијале управо посредством медија. Слично, митрополит Амфилохије (Радовић) у својим дневничким забелешкама наводи поједине информације преузете од новинара и листова за које су писали. Ипак, до сада, новине као извор нису имале истакнуто место у истраживањима страдања Срба током првих година присуства мисије УН на Косову и Метохији. Сматрамо да потенцијал тог извора није искоришћен, те да научна заједница заинтересована за истраживање ове теме и њој сличних мора да обрати пажњу на српске листове са Косова и Метохије. Предности периодичне штампе, попут „Новог Јединства“, огледају се у њиховој доступности, указивању на друге потенцијалне изворе, занемарене и сазнајно корисне, попут извештавања радио-аматера, у релативно целовитој територијалној покривености Косова и Метохије званичним дописништвима, у константном хронолошком праћење свих дешавања од мање или веће важности за српску заједницу, као и у објављивању првих докумената о страдању Срба након 10. јуна 1999. године који ће касније бити синтетизовани у оквиру званичних публикација државних институција, невладиних организација и Српске православне цркве.

С друге стране, заинтересована истраживачка јавност мора бити свесна недостатака и ограничења оваквог извора информација. Хроно-

као колективитету, не могу бити само срамота за мали део нашег народа. Кривица ће пасти на све нас као колективитет', упозорио је Албанце **Ветон Сурои** у свом уводнику у дневнику на албанском језику 'Коха диторе'.“, наведено према: В. Сурои, „Срамота ће пасти на све нас колективно“, *Ново Јединство*, бр. 1, 30. август 1999, стр. 7.

лошко праћење и излагање о скоро свих догађаја од релативне важности за Србе Косова и Метохије долази са ценом тј. потпуним одсуством дубље анализе важнијих дешавања. Другим речима, разумевање самих догађаја „уступило је место“ њиховом описивању, као примарном задатку поменутог листа. Такође, традиција извештавања „Новог Јединства“ сугерише да је оно увек било у складу са тренутном политиком државне администрације тј. политиком странке/странака на власти. Исто важи и за извештавање након петооктобарских промена. Коначно, искључива усмереност извештавања о свим догађајима важним за српску заједницу на Косову и Метохији, иако у научно-сазнајном погледу представља вредан извор информација, истовремено има и недостатака. Конкретно, „слепа тачка“ као производ поменутог извештавања не пружа истраживачима увид у ставове већег дела албанске заједнице нити довољно објашњава ставове и потезе представника међународне мисије на Косову и Метохије. Другачије речено, мањак информација, не и потпуно одсуство, о два поменута актера онемогућава целовито схватање контекста страдања српске заједнице на Косову и Метохији.

Наравно, све наведене предности и недостаци извештавања листа „Ново јединство“, као историјског извора, условљени су како објективним факторима – од самог формата новина, динамике излагања, извора финансирања и недостатка средстава за рад, ситуације на Косову и Метохији након 10. јуна 1999. године – тако и одлукама чланова редакције о темама што ће их покривати и начину на који ће информације преносити аудиторијуму. Укратко, као и сваки историјски извор за одређени период који се истражује, мора се критички преиспитати, допунити и сагледати у односу на друге доступне изворе информација.

Библиографија

Објављени извори

1. Анђелковић, Зоран, Шћепановић, Соња, Прлинчевић, Гуљшен (ур.), *Дани терора (у присуству међународних снага)*, Центар за мир и толеранцију, Београд, 2000;

2. Етински, Родољуб (ур.), *Документа и докази. Злочини албанских терориста на територији АП Косово и Метохија од 10. јуна 1999. године*, Књ. IV, 1. део, Савезно министарство за иностране послове, Београд, 2000;

3. (Jevtić), Bishop Atanasije (ed.), *Memorandum on Kosovo and Metohija by the Holy Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church*, Holy

Synod of Bishops of the Serbian Orthodox Church, Belgrade, 2003;

4. Кандић, Наташа (ур.), *Косовска књига памћења 1998–2000. Да људи памте људе*, Књ. 1, Фонд за хуманитарно право, Београд, 2011;

5. Кушнер, Бернар, Евертс, Дан (ур.), *Косово: како виђено, тако речено. Извештај Мисије ОЕБС-а на Косову. Стање људских права, јун 1999–октобар 1999. године*, Књ. 2, Фонд за хуманитарно право, Београд, 2004;

6. (Радовић), Митрополит Амфилохије, *Љетопис новог косовског распећа. Дневнички и други записи септембар 1999–децембар 2000*, Књ. 2, Светигора, Београд–Цетиње, 2012;

7. Томановић, Верица (ур.), *Отета истина*, Удружење породица киднапованих и несталих лица на Косову и Метохији, Београд, 2015.

Периодика

Ново Јединство

Интервјуи

1. Дедовић, Саша, *Разговор са Сашом Дедовићем*, интервју урадио Стефан Радојковић, [уживо] у Косовској Митровици, 29. август 2020.

Литература

1. Антонијевић, Ненад, „Страдање Срба и других неалбанаца на Косову и Метохији (1998–2006)“, у Мирковић, Јован (ур.), *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Музеј жртва геноцида, Београд, 2009, стр. 157–247.

2. Бијелић, Новак, *Казивања о Трпчи 1303–2018*, Службени гласник, Београд, 2019;

3. Борозан, Ђорђе, „Сецесионистичка побуна на Косову и Метохији 1944–1945“, *Историја 20. века*, Св. 8, бр. 2, стр. 63–76.

4. Борозан, Ђорђе, „Косово и Метохија у ‘границама протектората Велика Албанија’ 1941–1944“, у Поповић, Никола Б. (ур.), *Косово и Метохија у великоалбанским плановима, 1878–2000*, Институт за савремену историју, Београд, 2001, стр. 103–132;

5. Covey, Jock, Dziedzic, Michael J., Howley, Leonard R. (eds.), *The Quest for Viable Peace. International Intervention and Strategies for Conflict Transformation*, United States Institute of Peace, Washington, 2005;

6. Давидовић, Сандра, Бабић, Данило, Пејић, Јелена, *Приватизација друштвених предузећа на Косову и Метохији под окриљем УНМИК администрације*, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2018;

7. Динстбир, Јиржи, *Мој извештај (1998–2001)*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.

8. Ђокић, Бојан, „Нумеричка анализа списка отетих и несталих Срба и припадника других мањинских заједница на Косову и Метохији“, *Токови историје*, Св. 1, 2015, стр. 123–144.

9. Галтунг, Јохан, *Мирним средствима до мира. Мир и сукоб, Развој и цивилизација*, Службени гласник, Београд, 2010;

10. King, Iain, Mason, Whit, *Peace at Any Price. How the World Failed Kosovo*, Cornell University Press, New York, 2006;

11. Влашковић, Зоран, *Живот иза жице*, Панорама, Приштина, 2006.

Интернет чланци и документи

1. Архив Југославије, „Амандмани на Устав СФРЈ из 1963. године“, *Лексикон Југославије*, http://www.arhivyu.gov.rs/active/sr-cyrillic/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/amandmani_na_ustav_iz_1963.html (Приступљено 12. фебруара 2021).

2. Влада Републике Србије, *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*, Београд, 2003, доступно преко: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19991> (Приступљено 12. фебруара 2021);

3. „Војно-технички споразум“, *Влада Републике Србије*, доступно посредством: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947> (Приступљено 14. фебруара 2021);

4. Фонд за хуманитарно право, *Косовска књига памћења 1998–2000*, <http://www.kosovskaknjigapamcenja.org/db/kkp/index.html> (Приступљено 12. фебруара 2021);

5. „Медијски извештаји о Ослободилачкој војсци Косова, 1997–1998. (ЕН)“, *СЕНСЕ – центар за транзицијску правду*, доступно преко: <https://kosovo.sense-agency.com/assets/prologue/01-07-EN.pdf> (Приступљено 12. фебруара 2021).

6. „Меморандум Владе СР Југославије Савету безбедности: Резолуција 1244 драстично се крши (1)“, *Влада Републике Србије*, доступно преко: <https://arhiva.srbija-info.gov.rs/vesti/2000-03/06/18356.html> (Приступљено 13. фебруара 2021).

7. Народна библиотека Србије, Београд (НБС), *Јединство: орган Јединственог Народноослободилачког фронта Косова и Метохије*, <https://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/nbs/3872002#full> (Приступљено 12. фебруара 2021);

8. „Неспоран историјски значај“, *Јединство*, <https://jedinstvo.rs/onama/> (Приступљено 12. фебруара 2021);
9. „Operation Allied Force, 23 March – 10 June 1999“, *NATO*, <https://www.nato.int/kosovo/all-frce.htm> (Приступљено 12. фебруара 2021);
10. „Report of the Secretary-General on the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo“, *United Nations Security Council, S/1999/779*, 12 July 1999, доступно посредством: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/s-1999-779_1.pdf (Приступљено 15. фебруара 2021);
- 11) „SG Reports“, *UNMIK – United Nations Mission in Kosovo*, доступно преко: <https://unmik.unmissions.org/sg-reports?page=7> (Приступљено 13. фебруар 2021);
- 12) Тодоровић, Жељко, „Јединство (новине)“, *Српска енциклопедија*, доступно посредством: http://srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=%D1%98%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%BD%D0%BE-%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B5 (Приступљено 3. фебруара 2021);
- 13) „United Nations Resolution 1244“, *UNMIK – United Nations Mission in Kosovo*, доступно преко: <https://unmik.unmissions.org/united-nations-resolution-1244> (Приступљено 14. фебруара 2021).

Abstract

The suffering of Serbs since June 10, 1999 was documented by numerous local and international actors during the first 18 months of the UN Mission in Kosovo and Metohija (UNMIK). As a rule of thumb, the first recorded information about the crimes was provided either by the families of the killed, abducted and missing persons or by the media due to the fact that families left their homes or places of residence shortly after the committed crime and thus were unavailable for depositions. Subsequent reports and publications predominantly rely upon families' testimonies and, to certain and very limited extent, on media reports. Given this fact, it is quite noticeable that periodical publications i.e. newspapers, as a source of information, are not sufficiently utilized when it comes to researching the suffering of Serbs in Kosovo and Metohija during 1999 and 2000. The paper aims to point out the advantages and disadvantages of such a historical source for the mentioned period by analyzing newspapers "Novo Jedinstvo" from Zvečan.

Key words: Serbs, UNMIK, historical sources, newspapers, „Novo jedinstvo“.

**А
Р
Х
И
В
С
К
А**

**Г
Р
А
Ђ
А**

Прилог 1.

Писани извештај Лазара Радовановића, православног свештеника из села Јасеновца, који је 14. јуна 1941. избегао у Србију, поднет 21. јула 1941. године епископу браничевском Венијамину

Његовом Преосвештенству Господину Венијамину
Епископу браничевском – Пожаревац

Зовем се Лазар Ј. Радовановић, презвитер, рукоположен у чин презвитера дана 10/23 маја 1936. г. Пре мог доласка овамо био сам сталним парохом у Јасеновцу, архијерејском намјесништву Ново-градишком, Епархији пакрачкој. За сталног пароха јасеновачког постављен сам декретом Његовог Преосвештенства Господина Саве као администратора Епархије пакрачке дана 12. марта 1941. г. Е. Бр. 179 из 1941. г. На овом положају остао сам све до 1/14 јуна т.г. (1941) када сам, услед неподношљивих прилика које су снашле тамошњи народ наш и св. Цркву, морао напустити своје место службовања и доћи овамо да би спасао себе и своје најближе од страха које су тамо биле припремане. Те страхоте биле су припремане мени, само и искључиво само због тога што сам православно свештеник и Србин, а мојој породици што је Српска православна свештеничка породица.

По успостављању Независне Државе Хрватске изгледало је да ће наш тамошњи народ, и ако свесно запостављен, ипак имати неких права па бар и у исповедању своје вере и вршењу својих верских дужности. То међутим није остало дуго. Већ након неколико дана имао сам прилику да се лично уверим. Наводим следећи случај. Другог дана Ускрса о.г. (14. априла 1941), у жељи да одржим што коректније односе са политичком влашћу, с једне стране, а да се уверим како се на православље и православце гледа, с друге стране, обратио сам се месном „Усташком табору“ с молбом да ми се дозволи традиционално провођење литије кроз место (Јасеновац) до месног гробља, где би према постојећем тамо обичају имали да се изврше мали помени са преливањем гробова умрлих мојих парохијана, а већ према жељама њихове родбине. Таборник, међутим тамошњи, у недоумици шта да учини, обратио се „Усташком стожеру“ у Новској за савет по овом питању. Не могавши да сачекам одговор, морао сам да отпочнем св. литургију, оставивши у дужност црквеном татору

да прими одговор те да ме благовремено обавјести. И одговор је стигао, али не по тудору писмено, како сам ја то замишљао, него на један уистину blasfемичан начин. За време евхаристијског канона ушао је у цркву пуну народа месни таборник, са шљемом на глави и припасаним револвером, и упутио се право к мени у олтар. Нисам уопће тога часа могао са њиме да разговарам, него сам му дао знак да сачека док не прођу ови најсветији моменти свете литургије. Тек после „Им сподоби нас Владико. . .“ за време читања „Оченаша...“ саопштио ми је да литију не смем и не могу водити из виших разлога, о чему сам по завршеној молитви обавестио моје парохијане, који су једва прибрани од узбуђења, примили ово са великим жаљењем. Став (усташа) према светој Цркви овог момента био ми је очито јасан.

Одмах иза овог случаја следило је низ других најстрожијих законских одредаба, према којима је, на пример, најстроже забрањена свака даља употреба ћирилице, те да се матичне књиге као и целокупна црквена администрација има водити само латинцом. Касније, да сви православци имају поднети молбе за прелаз у католичанство, и друге сличне.

Дана 12/25 априла тек. год. (1941) увече око 22 часа ушле су три усташе у моје двориште, стали под кухињски прозор и нагло ме позвали да отворим. Отворио сам прозор и из мрака видео сам у себе уперене две пушчане цеви. Упитан, ко се овог момента налази код мене, одговорио сам: нико. У кухињи се, међутим, налазила моја мајка и супруга, док су деца већ била поспала. Позвали су поново да отворим врата да би се уверили у истинитост мога одговора. Када сам отворио, они су прегледали сва одељења, те стварно не нашавши никога страног, сем нас укућана, упитали су: какав се сада међу нама водио разговор. Одговорио сам: о сасма безначајним стварима, што су они одобрили, јер су вероватно све под прозором дуже времена слушали. Тада су ми саопштили да се од тог дана у мојој кући не смеју водити никакви важни разговори, као рецимо о пропалој Југославији, на што сам одговорио да то ни раније није чињено па да неће ни у будуће. Но овим се ипак хтело једно. Пре тога у моју кућу долазиле су месне девојчице, свршене ученице основне школе, које сам ја у два гласа обучавао у црквеном појању. Намера је, дакле, била прозирна, као што сам то доцније и сазнао, да ме се те вечери заједно са девојчицама баци у затвор, м девојчице би касније биле пуштене, а ја као „опасан“ био отправљен у неки конц-логор.

Два дана после овог случаја, трагајући по месту за оружјем, ушли су у мој стан пет усташа са два њемачка војника позивајући ме да предам

оружје у колико га имам. Том приликом сам изјавио да оружје никада у својој кући нисам имао, да га сад немам, те да га не желим ни имати, јер сам ја свештеник чије је оружје крст часни и блага реч. После кратког претреса уверили су се у истинитост мојих речи, а онда ми наредили да одмах скинем и предам у општину слике историјске „Продор на Добром Пољу“ и „Повлачење кроз Албанију“, које су висиле у мојој трпезарији. Усто су усташе захтевали да и моју славску икону, св. Четвородневног Лазара, такође предам, што њемачки војници нису дозволили, рекавши да је то икона и као таква мора да остане у кући. Историјске слике одмах сам предао, а онда се прешло у канцеларију парохијске управе. Прво је запечаћена моја лична библиотека, која се налазила у једном орману, а онда и парохијска библиотека, чија је вредност данас најскромније речено бар 50.000 динара. Печаћењу ових библиотека противили су се и њемачки војници, говорећи са тумачем да је то непотребно, јер да сам ја свештеник те да је потребно да имам при руци библиотеку ради састава проповеди, те своје властите наобразбе. Упитан од њих, њемачких војника, да ли имам против овога печаћења што, одговорио сам да немам, и ормани су запечаћени. Но када су усташе хтели да запечате и орман са парохијском архивом и матицама, њемачки војници су се овом одлучно успротивили, тако да је тај орман остао отпечаћен и тиме био омогућен даљи рад парохијске управе. Прозрео сам и овог пута жељу усташа, да ми се и на овај начин онемогући даљи рад.

Неколико дана иза овога умро је у Загребу наш бивши, угледни мештанин, трговац, велики добротвор „Привредника“, а највећи добротвор самог места Јасеновца. Та његова доброта огледала се је сваке године о празнику Врбице, када је он слао по 10.000 динара да се из тог новца заодену сирота деца. И том приликом одевена су не само православна него равномерно и католичка деца. Сем тога, мало ко од мештана да није имао велике помоћи од овог човека а нарочито Црквена општина и црква Јасеновачка, при којој је он подигао већим делом о свом трошку „Српски дом“, у коме су биле концентрисане све културне и хумане установе нашег места. Тај добротвор звао се Озрен Бачић, индустријалац и садашњи претседник Црквене општине, у споразуму са мном дао је, у знак жалости, извјесити на цркву црну заставу. Застава је извешена већ доцкан увече, јер тог дана звонар није био код куће. Исте ноћи, тачно у 12 и 15 часова, одјекнули су ударци по мојим прозорима, а онда се чуло неколико повика: „Попе, устај попе“. Устао сам, отворио прозор и видео четири усташе, који су ме одмах упитали: ко је извесити црну заставу на цркви и због чега? Ја сам им тада образложио ствар, но када су саслуша-

ли, одговорили су да је ма за кога другог нека виси, али пошто је за Лазу Бачића, то нека одмах идем на торањ да је скинем. Ја сам ово одбијао, бојећи се састанка са њима, него сам одговорио да ће застава рано изјутра бити скинута. Не могавши другчије ријешити ово питање, упутио сам их старом звонару, за кога сам био мање-више сигуран да му се неће ништа хрђаво десити, па нека он скине заставу. То су и учинили, звонар је ноћу одмах скинуо заставу, а према њиховом захтеву морао је одмах да однесе Српску заставу са огњилима (црквену) у општину, где је, како сам касније чуо, спаљена. Сад ми је већ сасма јасно било да ме се жели ухватити у клопку било на који начин. То ми је чак било индиректно и јављено те преко дана нисам никуда излазио, а ноћу сам се крио на скровитим местима како не би ни крив ни дужан бесциљно изгубио главу.

То је трајало око 20 дана, када сам дознао да ми је први сапарох и друг, почивши јереј Зјалић Славко, ухапшен, наводно као антидржавни човек, те да ће бити у најскоријем времену макнут. Не могавши више да издржим овакву тортуру себе и својих, решио сам да коначно испитам шта мисли са мном и мојом породицом. У ти сврху нашао сам човека који је наоко добро стајао са таборником, те ме је овај благовремено обавијестио да се чим пре склоним, јер да ми прети неодложна опасност.

Тих дана дошла је к мени моја сестра, која иначе стално живи у Београду, а чија су деца дошла к мени још после бомбардовања Београда. Отишао сам са њоме у усташки табор да јој потврдим долазак и повратак, а уједно, пошто имаде троје але деце, молио сам да ми даду „пропусницу“ да би ју испратио до Земуна, да бих тамо свршио нешто свога посла, те да бих се трећег дана вратио. Ту ми рекоше да они немају потребне формуларе, него да ће дозволити моме брату нека оде у стожер у Новску те нека тамо потражи⁸ потребну пропусницу. Брат је отишао, али се вратио без резултата. Исте вечери сам дознао да ћу сутрадан бити ухапшен. Не хотећи то да доживим невин, спремио сам се исте вечери са сестром, њезином децом, мојом децом и супругом и кренуо у правцу Београда, препуштајући се у руке Божије. И Господу нек је слава, ја сам са породицом, иако окрњеном, ипак срећно стигао жељеном циљу.

Трећег дана стигао је и мој брат, богослов IV године, такође срећно умакавши. Још са врата ми саопштио да сам следећег јутра био тражен. Те, наиме, ноћу када сам ја отпутовао, убијен је мој сапарох и друг Зјалић Славко, натоварен са још петорицом људи, доведен у Јасеновац и бачен у Саву. Тој судбини ни ја не бих умакао да нисам отпутовао на време. Напомињем, да је баш тих дана стигло строго наређење да сви православци имају одмах поднети молбе за прелаз, односно пријем у ри-

мокатоличку вјеру, уз опомену да ће они који ово одбију искусити најтеже казне. Престала је дакле, свака потреба за свештенством нашим тамо, те сам у споразуму са члановима црквено-општинског савјета и одбора морао ово учинити, јер понављан изгубио би главу. Без икаквог циља, а чисто због садизма насилника.

Одмах по успостави Независне Државе Хрватске позвано је све становништво да имаде предати властима оружје како војно тако и цивилно, што је без одлагања чињено. У гомилама доношено је оружје и муниција, војна спрема и остало и предавано усташком табору. Када је већ билу сакупљено све, почело се је наређивати људима да доносе и оружје које они уопште нису имали. Из тог разлога био је похапшен велики број људи из места (Јасеновца) и околине, тако да је било случајева када су и по 70 људи били затворени у затвор, чија је површина износила свега 22 метара кв., и то по неколико дана без хране и воде, изнуђивајући од њих, када већ немају тражено оружје, извесне суме новца, које су се кретале између 50 и 30.000 (хиљада) динара. Људи су у почетку плаћали, а када је нестало новца почела су да стижу и уцењивачка писма са претњама да ће сваки бити убијен ко се не одазове налогу изложеном у оваквом уцењивачком писму. Не могавши и новчано одговорити, отпочела су заиста убиства. Другог дана Духова (2. јуна 1941) убијен је секретар наше црквене општине, иначе угледан грађанин и бивши дугогодишњи опћински бележник – мој крштени кум Келић Лазар, са 70-двогодишњим Грујић Ђуром, такође виђенијим мештанином, и јо тројицом угледнијих људи. Те ноћи убијени су бачени у Саву, а након два дана испловили на површину реке у близини самог Јасеновца. Ово су видели људи који су пролазили у своја поља на рад, обавестили њихове породице, али ове их нису смеле сахранити, па чак ни одати макаква знака жалости, него им је речено да имају о свему ћутати, носити хаљине светле боје, па чак у већини случајева црвене боје. Касније сам сазнао да је у овој групи требао бити смакнут и претседник Црквене општине и још неки виђенији људи, који су благовремено напустили све своје имање и без ичега побегли овамо у Србију.

Великом заузимљивошћу и живом акцијом почившег јереја Зјалића била је саграђена у Новској нова православна црква, која још није била освећена. Да би се и на тај начин испољила мржња према светом православљу било је наређено да се црква потпуно разруши, а материјал разнесе појединцима Хрватима за њихове потребе. На овом мучном и богомрском послу морали су радити сви православни становници Новске, па чак и они православци, који би се тог дана случајно тамо нашли,

па било одакле они били.

Уз то сам имао прилике видети страшне призоре на реци Сави, којом су у масама пловили убијени људи, жене, па и деца повезани једно за друго. Видео сам три свештеника већ у стадију распадања, и то двојицу са црвеним и једног са плавим појасом, везане жицом један за другога, док је најмлађем био забоден кроз појас у трбух штап са хрватском заставицом на којој је писало: „Вође пута“. – Мислило се је вође пута за Београд. – Сличних случајева било је безброј. Први леш који је пропливао покрај нашег места (Јасеновца) био је такође, како изгледа леш неког од браће свештеника наших, који је ниже села ухваћен и на брегу Саве сахрањен. Већ у распадању, имао је с једне стране лепу плаву браду, али потпуно наг да не могу у свему утврдити да је био свештеник. Сутрадан, међутим, изашло је најстроже наређење да ће сваки онај ко ухвати пловећи леш, у намери да га сахрани, бити најстрожије кажњен. Из тог разлога били су понова бачени у реку они лешеве који су у току јутра били привучени (обали) ради сахране.

Суседна места преко Саве у Босни такође су тешко страдала, њихови свештеници као таоци отпраћени су у казни завод у Старој Градишци или „Црну кућу“ у Бања Луци, са многим виђенијим људима. Архијерејски замјеник из Пакраца, Станојевић Јован, са још двојицом свештеника, Ландупом и Рајичевићем, спроведен је у логор у Копривници, одакле се није вратио.

Изнео сам у бледој слици све оно што је претходило мом одласку (14. јуна 1941) уверен да ће Ваше Преосвештенство, обзиром на изнешено чињеничко стање, схватити и правилно разумети повод мом доласку овамо, а подједно предочити себи ону страшну слику и стање у коме се наша света Црква и народ с ону страну Саве и Дрине налази.

Цјелујући свету десницу Вашег Преосвештенства, најпонижнији
У Поповцу 8/21. јула 1941. г.

(код Пожаревца)

Јереј Лазар Ј. Радовановић с.р.
в.д. привр. пароха поповачког.

Прилог2.

Писани извештај Андреја Јаковљева, православног свештеника из села Уштице код Јасеновца, депортованог у логор Цапраг и одатле протеран 8. јула у Србију, поднет 7. августа 1941. године

Архијерејском намесништву Велико Градиште

У смислу акта СВЕТОГ СИНОДА бр. 560/41 год., наређења Архијерејске власти бр. 900/41, и акта Архијерејског намесништва бр. 830/41, част ми је учтиво поднети следећи извештај:

Јасеновачки парох Радовановић отишао је на три недеље пре почетка гоњења свештеника, тако да је парохија Јасеновачка била без свештеника и ја сам тамо преузео дужност. Хрватима је било криво што нема пароха и што долази парох Уштички да обавља парохијске послове. Другог дана дошли су усташе и рекли ми да ја не смем то радити, али ја сам ипак и даље обављао дужност док ме нису ухапсили.

Моји парохијани долазили су и тражили од мене упуства. У селу (Уштице) је настао велики страх, јер су усташе улазећи у куће (Срба), вређали их и одузимали од сељака кукуруз и друге намирнице. Већину су похватили и одводили у општину, где су били затворени понеколико дана, а потом су неке поубијали. Страх је био све већи и већи, неки парохијани су предавали молбе општини да буду примљени у римокатоличку веру, те да их не терају својих огњишта, пошто се било чуло да ће оне који не буду примили римокатоличку веру прогонити из села.

Људи су бегали из кућа и спавали у пољу у шуми. Село (Уштице) је потпуно опустело. Међутим, сваке недеље и празника била је служба Божја и звук звона љутио је Хрвате. 8. јула 1941. године у 1 сат после поноћи дошли су у парохијски дом: 2 жандарма, 2 усташе, 1 таборник и 1 чиновник од Окружног уреда из среза Новска, и рекли ми, да сам, по наредби окружног начелника, са женом ухапшен. Сви су ушли у кућу и постали потпуни господари свега. Узели су све што је било у кући и пренели колима која су са њима дошла. Одузели су ми и уложну књижицу Поштанске штедионице Црквене општине на своту 3.700 дин. Ја сам се томе противио, али су почели да вичу на мене и даље су рекли да ћу добити већу казну. Када

су изнели све из куће, усташе су са чиновником запечатали стан, а нама су рекли да се више не смемо враћати не само у свој стан него ни у парохију.

Када су нас превозили преко Саве за Јасеновац, један од усташа пришао ми је и рекао да је добро време за купање, а жена ме је држала за руку. Затим смо дошли у Јасеновац и смештени смо у кућу ратарске омладине, где смо били 3 дана, под строгим надзором жандарма са пушкама. Ујутру дошли су: чиновник из Новске од Окружног уреда, таборник, 2 усташе и 2 жандарма и рекли да се свучемо и почели да нас претресају. Узели су све што смо имали код себе. После тога су нам казали да одлазимо вечерњим возом у логор Цапраг. Тамо смо били неколико дана. Дошао је хрватски официр и рекао нам да нас избацује из логора. Моји протести нису ништа помагали и нас су избацили из логора. Ми смо тада пошли пешице до Сиска, а од Сиска возом до Загреба. Док смо путовали из Сиска, један усташа нарочито ме је пљунуо, назвавши ме влашким попом, и да све попове треба поубијати. У Загребу сам помоћу добрих људи добио пропусницу за Београд. На путу за Београд, док су нам контролисали пасоше, један од усташа хтео је да ме избаци из воза, али велики плач и молбе моје жене задржале су га од тога, па ме је само гурнуо и ја сам пао и разбио нос. Тако се завршило моје путовање. Али Бог је милостив и продужио ми је живот. „Блажени изгнани правди ради, јако тјех јест царство небесноје“.

7. августа 1941. године

Велико Градиште (код Голубца)

Учтив

Протојереј Андреј Јаковљев, с.р. парох Уштички Пакрачке епархије, а сада помоћник старешине цркве у Великом Градишту

Прилог 3.

Писани извештај Илије Јовановића, православног свештеника из Старе Градишке, поднет 24. јула 1941. године

Дубока, бр. службено 24. VII 1941. год.

Архијерејском намеснику у Кучеву

У вези Вашег акта. . . част ми је доставити следеће податке:

1) Илија Н. Јовановић, свештеник, Епархија пакрачка, парохија Старо-градишка, побегао (из НДХ) 15. јуна 1941. године.

2) Одмах после потпуне капитулације наше војске и доласка Њемачке војске, опште стање по православно свештенство било је бар у намесништву Новоградишком доста сношљиво, али након њиховог одласка, почетком јуна месеца (1941), почело је са прогоњењем и малтретирањем нашег свештенства од стране усташа, на чијем је челу за Стару Градишку познати још из раније зликовац – жупник Фердо Маретић.

Тако је за (доле) потписаног свештеника био одређен кућни затвор и само уз дозволу усташа могао сам обављати најнужније потребе у својој парохији, тако исто и парохији Босанско Градишкој, која је мученичком смрћу уочи Ђурђев-дана (6. мај), пароха и архијерејског намјесника Душана Суботића остала упражњена.

То је и дало повода усташама из Старе Градишке да у споразуму са усташама из Босанске Градишке и мене на исти начин уклоне, како би то средиште са својом великом околином остало без свештеника (= српских православних).

Одмах је затим следовало моје отпуштање са дужности духовника при назначеном заводу у Старој Градишци, коју сам дужност од мене постављења за пароха стално вршио. Усташе из Старе Градишке са усташама из Босанске Градишке имали су заједнички састанак 12. јуна на вече у главном усташком стану, који се налази код жупника, и на том састанку донели су пресуду да се одведем на обалу Саве и убијем, као што је недалеко од Старе Градишке убијен и свештеник Славко Злајић са 11 угледних грађана његове парохије, а потом сви бачени у воду Саву.

Пошто је 13. јуна 1941. године био државни празник прослава рођендана Анте Павелића, то је убиство одређено за 14. јуни на вече, када је и поменути свештеник убијен. Те ноћи нису ме затекли у кући, јер сам

по неком необјашњивом нагону прешао у Босанску Градишку и тамо ноћио, а исте вечери када су сазнали да сам негде у Бос. Градишки заноћио, одредили су да ме следеће вечери одведу.

Али 15. јуна после подне обавештен сам, од једног доброга Муслимана из Босанске Градишке, о њиховој пакленој намјери и истога часа побегао сам, оставивши жену и децу код куће.

Револтирани што сам успео побећи, на наређење жупника моја супруга морала је у најкраћем времену напустити стан, јер је, по његовим речима, исти постао власништво „Слободне независне, католичке државе Хрватске“.

На друго постављено питање „велечасног колеге“: где сам добио пропусницу за путовање, јер се нисам јавио код њега у усташком стану за њу, као ни у Новој Градишци, супруга је одговорила да сам још раније добио пропусницу од Њемачких власти и да сам отишао у Боку Которску, јер сам тамо рођен. Стога молим да се моје име држи у тајности.

Парох дубочки
Илија Јовановић, с.р.

Прилог 4.

Записник сведочења Олге Прпић (забележено 7. марта 1942. године у Комесаријату за избеглице у Београду)

Непозвана приступила је ПРПИЋ ОЛГА, домаћица из Јасеновца, среза Новска, стара 38 година, кћи Матеја и Катарине, сада настањена у Београду ... те исказује:

Одмах након успоставе Независне државе Хрватске формирана је у Јасеновцу од неких домаћих Хрвата група усташа, која сеје наоружала војничким оружјем. Ову групу формирао је и наоружао Видаковић Никола, поседник из села Уштице, крај Јасеновца. Он об- наша част усташког логорника. Усташки команданти јесу: Бркљачић, бивши римокатолички жупник, који је родом из Лике, и неки Лубу- рић, који је однекуд дошао.

Усташе су одмах почели купити и убијати Србе. Одмах након ус- поставе државе Хрватске купили су усташе следеће Србе из Јасенов- ца: Грујичића, поседника; Букавац Бурицу, лугара; Пекић Милана, луга- ра; Рашинца, лугара, те још многе друге Србе из околице, чијих имена се не могу сетити. Све ове Србе усташе су одвели на обалу ријеке Саве крај Јасеновца, тамо их убили и њихове лешеве бацили у воду.

Већ у почетку Независне државе Хрватске основана су у оном крају три велика концентрациона логора, и то: један логор у Јасе- новцу у циглани Бачића Озрена, други логор на ливадама званим „Брочке Јасенине“, које се ливаде налазе на пол пута између Јасенов- ца и Новске. Ливаде су ограђене жицом. Трећи логор основан је у хрватском селу Плесмо, које је удаљено од Јасеновца око 2 сата хода (=Крапје). И овај логор основан је напољу, које је ограђено жицом. Чим су основани ти логори, одмах су у њих довођени'са свих страна Срби. То довођење Срба траје и дан данас.

Логор у Плесму укинут је у месецу новембру 1941. године и то на захтев мештана Хрвата, из Плесма, који су одлучно тражили дасе тај логор укине, јер да они не могу више гледати страховити покољ и муче- ња, која усташе у том логору врше. Кратко време после тога укинут је и логор Брочке Јасенине, јер је наишла вода на ливаде, на којима је тај логор био смештен.

Сада постоји само логор у Јасеновцу, који је смештен, како

сам то већ навела, у циглани Бачића Озрена. Циглана се налази на периферији места (Јасеновца). Уз Циглану су подигле хрватске власти још неколико барака и сав простор оградиле са бодљикавом жицом. У овом простору смештени су интернирани Срби, Хрвати и Жидови, а околно простора подигнуте су неке куле, у којима усташе са митраљезима чувају страже.

Храна у логору је врло лоша. Сваки добија на дан само три кухана кромпира без хлеба, тако да трпе у правом смислу ријечи глад. У Циглани спавају на голој земљи. Интернирце онако измучене и од глади, изнемогле терају усташе сваки дан на посао. Гледала сам поворку интернираца како их усташе кроз Јасеновац гоне на посао, а они изнемогли падају по путу. Усташе оне који падну, немилосрдно туку ногама, по глави и целом телу, тако да их одмах крв облије, или их туку кундацима, а многима скачу на прса и онда их немилосрдно туку.

Ово су призори које су дневно гледали прошло љето и јесен сви житељи места Јасеновца. Многи интернирци идући тако у поворци на рад, склапали су руке и молили парче хлеба. Мештани су им давали хлеба криомице, само да не виде усташе. Обично су мештани остављали комаде хлеба по путу, куда су пролазили интернирци, који су онда ове комаде хлеба из прашине дизали и трпали у џепове. Ја сам гледала прошле јесени (1941), када су интернирци на пољу крај Јасеновца поспремали кукурузовину, како су из трулих бундева вадили семење и јели, али ако би који нашао случајно у кукурузовини клип кукуруза, онда га је онако пресна јео. Један усташа, који је тако једног дана био на стражи, нашао је код једнога Жидова један клип кукуруза и ради тога га је одмах на лицу места убио.

Осим тога, усташе интернирце страховито злостављају и мучена све могуће начине. Интернирци дневно у великом броју умиру услед велике глади и мучења. Лешеве умрлих усташе или бацају у Саву, или закопавају на пољу званом „Лимани“, на имању Србина Тривунчића Васице, који је ових дана са женом отеран у логор.

Када је недавно била у Јасеновцу једна комисија и прегледала логор, онда су усташе тој комисији показали само оне интернирце који су оних дана доведени и још нису били са глађу и злоставима измучени, а сакрили су и оне интернирце који су у логору дуже времена и, услед њиховог нечовечног поступка, физички потпуно исцрпени.

Усташе дневно убијају интернирце. Убијају их у самом логору, а њихове лешеве бацају или у Саву, или закопавају на имању наве-

денога Тривунчића. Именично ми нису познати интернирци, које су усташе у овом логору убили. Сваки дан доводе у логор 20-200 нових интернираца, а толико их и убијају, да овима начине место.

Одмах после католичког Божића дотерали су усташе однекуд са Кордуна у Јасеновац преко 200 жена и деце. У овој групи било је неколико старијих жена, а остало су биле младе жене и мала деца. Ову групу жена и деце усташе су протерали кроз Јасеновац, те их преко залеђене Саве отерали у место Чуклинац, где су их затворили све у једну шталу, а потом ову шталу запалили и тако су сви ови јадници у тој штали изгорели. Врисак ових несретних жена и деце чуо се је тада преко Саве у селу Уштици.

После православног Божића (почетком 1942) навалили су усташе на српска села, која се налазе преко Саве, и то на Градину, Чукљинац, Драксенић, Демировац и Међеђа. У овим селима усташе су одреда убијали кога су год у селу нашли, куће су пљачкали, а након тога палили. У овим селима усташе су од младих девојака захтевали да дигну сукње, а потом их бајонетима боли међу ноге. Ја сам видела тада лично, како су усташе, враћајући се из ових села у Јасеновац, возили собом упљачкане ствари, као сланину, месо, маст, брашно, јастуке, платно, те друге ствари. Боље ствари су добили усташки официри, а лошије су подијелили међу собом прости усташе.

У новије време усташе купе Србе из Јасеновца и околине и терају их у логоре, и то мушке у Јасеновац, а женске у Стару Градишку или Златар.

Команданти логора у Јасеновцу јесу већ поменути усташки официри Бркљачић и Лубурић. Главни усташе су осим наведених још већ споменути: Видаковић, затим Љуба, којем не знам презимена, само знам да је усташки официр; Јошић Мујо, усташки поручник муслиман, родом из Босне. Од домаћих усташа истичу се браћа Брнић, Чапун Јозо и Мијо, сељаци; Ракарић Карло, Ракарић Матија, и Драгић Лука, звани „Шљука“. Ова потоња тројица врше службу општинских стражара. Имена других усташа не могу навести, јер многима не знам имена.

Ја сам такође требала бити одведена у логор, јер су ме окривили да шпијунирам за Београд, па сам зато одлучила да побегнем. На пут сам кренула на 2. марта 1942. год. са пропусницом, коју сам добила од котарске области у Новској на туђе име. Пропусница је гласила до Винковаца. Од Винковаца до Земуна дошла сам без пропуснице. Из Земуна сам на 5. марта 1942. год. помоћу једног мог по-

знаника прешла у Београд. Овде ћу се у Београду издржавати личним радом.

Друго ми ништа није познато, а на исказано и прочитано ми могу и да се закунем.

Прпић Олга с.р.

Прилог 5.

Записник сведочења групе Срба, становника Јасеновца и Уштице (забележено . марта 1942. године у Комесаријату за избеглице у Београду

КОТУР ЛАЗАР, учитељ у пензији из Јасеновца, општине исте, среза Новска, стар 54 године, син пок. Петра и пок. Ангелине, рођ. Јанковић, ожењен, без деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109569.

ВУЧЕВИЋ САВО, земљорадник из Уштице, општине Јасеновац, среза Новска, стар 60 година, син пок. Томе и пок. Кристина рођена Влаисављевић, ожењен, отац двоје деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109569,

КОСИЋ СИМО, земљорадник из Јасеновца, општине исте, среза Новска, стар 62 године, син пок. Николе и пок. Кате рођ. Батак, ожењен, отац двоје деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109555,

ТУРОМАН НИКОЛА, земљорадник из Уштице, општине Јасеновац, среза Новска, стар 70 година, син пок. Стевана и пок. Марије рођ. Чолак, ожењен отац деветоро деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109556,

ТУРОМАН ЈОВО, земљорадник из Уштице, општине Јасеновац, среза Новска, стар 40 година, син Николе и Марије рођ. Мачкић, ожењен, отац једног детета, исказан са избегличком легитимацијом број 109557,

ТУРОМАН МИРКО, земљорадник из Уштице, општине Јасеновац, среза Новска, стар 38 година, син Николе и Марије рођ. Мачкић, ожењен, отац једног детета, исказан са избегличком легитимацијом број 109558,

ТУРОМАН ВЕЉКО, електричар, из Уштице, општине Јасеновац, среза Новска, стар 28 година, син Николе и Марије, рођ. Мачкић, неожењен, исказан са избегличком легитимацијом број 109559,

ТУРОМАН МИЛУТИН, ташнар из Уштице, општине Јасеновац, среза Новска, стар 23 године, син Николе и Марије рођ. Мачкић, неожењен, исказан са избегличком легитимацијом број 109560,

ЈАКШИЋ ИЛИЈА, жељезничар у пензији из Уштице, општине Јасеновац, среза Новска, стар 59 година, син пок. Аврама и пок. Марије рођ. Радић, ожењен, отац седморо деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109563,

ЈАКШИЋ ВЛАДИМИР, ђак гимназије из Уштице, општине Јасеновац, среза Новска, стар 21 годину, син Илије и Драгиње, рођ. Ерцеговац, неожењен, исказан са избегличком легитимацијом број 109563/а,

КОТУР ДУШАН, земљорадник из Јасеновца, општине исте, среза Новска, стар 29 година, син пок. Васе и Милке рођ. Рајчевић, ожењен, отац једног детета, исказан са избегличком легитимацијом број 109561,

КОТУР МИЛАН, земљорадник из Јасеновца, општине исте, среза Новска, стар 23 године, син пок. Васе и Милке, рођ. Рајчевић, ожењен, отац једног детета, исказан са избегличком легитимацијом број 109562,

ТРИВУНЧИЋ МИХАЈЛО, земљорадник из Јасеновца, општине исте, среза Новска, стар 58 година, син пок. Гавре и пок. Миље рођ. Вулетић, удовац отац шесторо деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109566,

КОТУР МИЛАН, земљорадник из Јасеновца, општине исте, среза Новска, стар 40 година, син Петра и Марије рођ. Тривунчић, ожењен, отац двије деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109570,

МУНИЖАНА ЖИВКО, земљорадник из Уштице, општине Јасеновац, среза Новска, стар 34 године, син пок. Јове и Стоје рођ. Рогиж, ожењен, отац двоје деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109574,

КОТУР ЛАЗО, земљорадник из Јасеновца, општине исте, среза Новска, стар 38 година, син пок. Милутина и Марије рођ. Келић, ожењен, отац двоје деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109564,

БАЧИЋ МИЛАН, земљорадник из Јасеновца, општине исте, среза Новска, стар 47 година, син пок. Глише и Љубе рођ. Вукоманчић, ожењен, отац троје деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109665,

КОТУР ПЕТАР, земљорадник из Јасеновца, општине исте, среза Јасеновац - Новска, стар 70 година, син пок. Мије и пок. Милке, рођ. Котур, ожењен, отац осморо деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109552

МАЧКИЋ ЛАЗО - полицијски стражар у пензији из Јасеновца, општине исте, среза Новска, стар 46 година, син Симе и Ане рођ. Ђукалац, ожењен, отац четворо деце, исказан са избегличком легитимацијом број 109568 – сугласно су исказали следеће:

Одмах након успоставе независне државе Хрватске, појавили су се у Јасеновцу усташе. У усташке редове ступили су домаћи Хрвати под вод-

ством Видаковић Николе, земљорадника из Уштице крај Јасеновца, који обнаша част усташког таборника, а уједно и усташког начелника. Усташе су одмах почели прогонити Србе. Два три дана након успоставе независне државе Хрватске усташе су ухапсили Келић Лазара, општинског бележника у пензији из Јасеновца. Њега су неко време држали у општинском затвору, где су га злостављали, а затим су га пустили кући. Поновно је ухапшен, злостављан и потом пуштен кући. – На 1. јуна 1941 године у вече ухапсили су још: Драчу Милана, званичника шумске управе; Ђукалац Ђуру, лугара; Грујичић Ђуру, трговца и Рашинац Јоцу лугара. Прва четворица су из Јасеновца, а потоњи из Уштице крај Јасеновца. Исте ноћи усташе су ову петорицу Срба одвели на обалу крај реке Саве крај Јасеновца, где су их убили и њихове лешеве бацили у воду. Ђукалац Ђуро је међутим био само теже рањен у главу, па се је пливањем спасао из воде дошао кући, те испричао, шта се је догодило њему и осталим његовим друговима. Он се је после тога пред усташама крио по Босни, где се је лечио, а после прешао у Јасеновац. На 8 маја 1942 године усташе су га пронашли у штали једнога Хрвата, где се је крио и тако га убили. Сутрадан, т.ј. на 2 јуна 1941 године, породице убијених Срба, не знајући за то, донели су на општину храну, а општински начелник наведени Видаковић Никола, казао је тим породицама, да су затворених 5 Срба Немци преузели и отпремили у Немачку. Ово убиство извршили су: Видаковић Никола, општински начелник; Ракарић Карло, општински стражар; Драгић Иван, општински стражар; Драгић Мијо, сељак и заменик општинског начелника; Ракарић Матија, земљорадник; Цветковић Иван, земљорадник, сви из Јасеновца, те Шимчић Петар и Југовић Стјепан, земљорадници из Уштице. И ако су убице читавом месту познати, нико никакве истраге није водио. Још у месецу мају 1941 године усташе су затворили око 100 Срба – сељака из општине јасеновачке под изликом, да имају сакривено оружје. Држали су их неколико дана затворене, а затим су их пустили за новац кући. Сваки је морао платити 200 до 2.000 динара, већ према имовном стању. И ми били смо тада затворени и морали се из затвора искупити. После тога сви смо морали ићи 14 дана на прислан рад. Поправљали смо пут крај обале Саве. Хрватинису морали поправљати тога пута. Пошто смо поправили наведени пут морали смо сви ићи радити послове пољске Хрватима, а то су морале чинити наше породице. Разуме се, да смо све ове послове морали обављати забадава и о нашем трошку. У месецу августу 1941 године срео је усташе Брњић Јово звани „Чапун“ на путу у Јасеновцу Јакшић Илију (преслушаног) одвео га у парохијски стан у Јасеновцу, где су усташе имали свој логор и ту га је усташа Брњић са осталим усташама страшно злостављао.

Међу осталим усташе су му клијештима кидали са тела комаде меса. Јакшић је тако био 4 дана злостављан у усташком стану и од злостављања добио велике повреде по читавом телу. Након ужасног мучења од 4 дана, усташе су Јакшића избациле из усташког стана на улицу у блато, где је остао лежати, јер од задобивених повреда није могао ићи. Случајно је туда пролазио Растовац Богдан, земљорадник из Уштице, који је Јакшића однео кући. После тога је Јакшић 8 месеци одлежао у кревету. У месецу септембру 1941 године усташе су ухватили Божичић Гојка, свирача из Јасеновца, одвели га у поље звано „Брочке Јесенине“ наредили му, да се сам ископа раку, а затим су га убили и закопали у ту раку. У месецу октобру 1941 године провалили су усташе у стан Познановић Мојсија, железничара из Уштице, који је баш ту исту ноћ дошао из службе, одвели су њега и његовог сина Мирка у усташки стан. Ту су их усташе страховито тукли, а након тога исту ноћ Познановић Мојсија су убили и закопали у башту парохијског стана, а његова сина одвели су у логор у Крапје, где је био 3 месеца, а након тога је пуштен кући. На 8. маја поново је ухапшен са осталима нама. У месецу јануару 1942 године дошли су усташе у кућу Тривунчић Васе, земљорадника из Јасеновца и одвели њега и његову жену Драгињу. Њега су одмах исте ноћи убили у Јасеновцу у логору, а његову жену су отерали у логор у Стару Градишку. После тога су усташе сву његову имовину опљачкали и одвезли у усташки стан, а у његову кућу су уселили једног страног усташу са породицом и тај усташа сада његово имање ужива. У месецу јануару 1942 године провалили су усташе у кућу Дедовић Кристине старице од 72 године која је сама становала у својој кући. Усташе су ову старицу заклали и њезин леш бацили у Саву, а затим сву њезину имовину опљачкали. У месецу августу 1941 године почели су усташе Јасеновац уз потпору општинске власти присиљавати нас Србе, да пређемо на римокатоличку веру, претећи нам се убиством и логорима и домаћи жупник у Јасеновцу Ћосић наговорио нас је да пређемо на римокатоличку веру, па да нам се после тога неће ништа догодити. Сви Срби из јасеновачке општине, да би спасили своје животе, прешли су на римокатоличку веру па и ми. На католички Божић морали смо се чисто обући и ићи у цркву, а православни Божић нисмо смели славити. Усташе, као и остали римокатолици из места надзирали су нас да ли славимо римокатолички Божић и свеце по римокатоличком обреду да можда не славимо наше свеце. Прошле године у јесен усташе су порушили српско-православне цркве: у Јасеновцу, Уштици, Хрватској Дубици, Рајићу, Пакленици, Градини, Окучанима, Богићевцима, Смртићима, Новој Градишки и Новској. Усташе су и пљачкали Србе у јасеновачкој општини. Отимали су Србима новац, робу, жито, брашно, маст,

сир и све што им се свидело. У пљачкању се нарочито истицао Шимчић Петар, земљорадник из Уштице. Он је залазио у српске куће и отимао готов новац, пресретао је Србе на путевима, одводио их у гостиону где су му морали плаћати пити, а осим тога их готов новац дати. Ако који није имао новаца да му даде онда је морао му навести имена оних Срба који су продали благо или што друго па имају новаца. У ноћи од 5. до 6 маја 1942 године усташе су из обести пуцали у месту Јасеновцу. Са пуцањем наставили су у ноћи од 6 на 7 маја, те 7 на 8 маја 1942 године. На 7 маја 1942 године усташе су блокирали Јасеновац и Уштице тако, да нитко није могао изаћи ван. За пуцање окривили су Србе што је међутим лаж, јер нитко од Срба није пуцао а нити имао оружја. На 8 маја 1942 године напали су усташе кућу Боројевић Јована, окривљујући га, да је он пуцао из своје куће. Боројевић је то порицао бранећи се, да он није пуцао, јер да нема нити оружја у кући. Усташе су тада убили на кућном прагу Јованова сина Гавру, а Јована су одвели у логор у Јасеновац и тамо га убили пред нашим очима. После тога довели су у Јасеновац и читаву Јованову породицу и то: снаху Мару и њезиних троје деце. Јованова жена Љуба била је тада отсутна од куће код своје удане кћери и тако се спасила. Исти дан, т.ј. на 8 маја 1942 године настало је хапшење свих српских породица у Јасеновцу и Уштици. Најпре су похапсили све српске породице у Јасеновцу, а затим у Уштици. Нису нам дозволили, да било што собом понесемо, говорећи нам, да ћемо ићи само на преслушање, па да ћемо се одмах вратити назад кућама. Све породице из ових двају села отпремили су усташе у логор у Јасеновац. Сутрадан одвојили су жене и децу и отпремили их у логор у Стару Градишку, а ми одрасли мушкарци остали смо у логору у Јасеновцу. Нама су одузели у логору сав новац и све друге ствари што су код нас нашли. Ако је нетко имао код себе још једно резервно одело или рубље и то су му одузели. Видели смо како усташе сав од нас одузети новац трпали себи у џепове. Када су усташе отпремили у логоре све српске породице из Јасеновца и Уштице, онда су зашли по српским кућама и пљачкали све што су тамо нашли. Након што су наше куће потпуно опљачкали, запечатали су их. У логору у Јасеновцу остали су само до 17 маја 1942 године, онда смо сви, који смо способни за рад отпремљени у Земун. За време нашег боравка у логору у Јасеновцу, није био убијања, али су нас усташе тукли. Међу осталим тукао нас је један Муслима из Босне, обучен у усташку униформу, који је имао највише 15 година, називајући нас „курвино копиле“. У Земуно смо били смештени на сајмишту у павиљонима све до 27 маја 1942 године, када смо преведени у Београд. Наше породице, т.ј. наше жене и наша деца отпремљени су још на 9 маја 1942 године по усташама у логор у Стару Гради-

шку и ми о њиховој судбини даље ништа не знамо. Села Јасеновац и Уштице тако су по усташама потпуно очишћена од Срба. Наша имовина је потпуно упропашћена. Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Видаковић Никола, земљорадник из Уштица, општински начелник у Јасеновцу и усташки таборник; затим: Драгић Мујо, земљорадник; Ракарић Матија, земљорадник и његов брат Карло, општински стражар; Пајор Иван, берберин; Цветковић Иван, земљорадник; Катушић Мијо, земљорадник; Брњић Јово и његов брат Мијо, земљорадници; Мачковић Балтазар, земљорадник; Дамјановић Антун, земљорадник; Ракарић Ђуро, опанчар; Драгић Антун, општински писар; Драгић Иван, општински стражар; Драгић Ђуро, земљорадник; Катушић Петар, земљорадник; Катушић Флоријан, земљорадник; Шимић Ђуро, земљорадник; Мачковић Матија, лугар; Југовић Ђуро, лугар; Ребровић Мирко, ковач; Шеповић Мијо, земљорадник; Драгић Стипо, обућар; Пиктија Мато, кројач; Јањушић Милан, железничар; Катушић Мирко, земљорадник; Шеневић Ђуро, земљорадник; Пиктија Никола, ременар; и његов син; Шимић Фрањо, земљорадник; Катушић Петар звани „Малић“, земљорадник; Катушић Стипо, Драгић Стипо, обућар; Драгић Емерик, земљорадник; Драгић Марко, земљорадник; Матијевић Петар, земљорадник; Фокт Стјепан, бивши општински полицијски стражар у Загребу; Ђилас Фабијан, и син Петар, земљорадници; Цвитковић Стјепан, земљорадник; Ребровић Петар, ковач; Драгић Мартин, земљорадник; Шеповић Никола, земљорадник, сви из Јасеновца; затим: Шимић Петар, Чевковић Винко, Југовић Стјепан, Југовић Мартин, Југовић Мујо, Југовић Петар, Арчабић Стјепан, Шимчић Никола и син Томо, Шантић Мијо, Видаковић Мате, Шантић Павао, Турчин Андрија, Турчин Стјепан, Шимчић Карло, Ловрић Адама, Шимчић Стјепан, сви земљорадници из Уштице. Показивали су се као пријатељи Срба и спасавали их: Матијашевић Мијо и Катушић Станко, звани „Милош“, оба земљорадника из Јасеновца, те Југовић мато, Шимчић Винко и Шимчић Лука, земљорадници из Уштице. Друго нам није ништа познато, а на исказано и прочитано нам можемо се заклети.

Прилог 6.

Записник са саслушања 14 Срба становника села Јасеновца (забележено 1. јула 1942. године у Комесаријату за избеглице у Београду)

14 Срба земљорадника из Јасеновца: Радуловић Глишо и Михај-

ло, Дрљача Петар, Тривунчић Симо, Батар Константин и Никола, Седларић Петар, Мачкић Стево и Симо, Шестановић Васо, Видаковић Никола, Корица Марко, Јокић Јово, и Ћукалац Никола; и са њима још 9 Срба земљорадника из *Уштице*: Растовац Никола и Тешо, Рашинац Петар, Димитрић Коста, Вучинић Стево, Божичић Симо, Радуловић Јово, Унчанин Миле и Томашевић Ђуро – дали су следећи заједнички исказ:

„Одмах након успоставе Независне државе Хрватске појавили су се у Јасеновцу усташе. У усташке редове ступили су већина домаћих Хрвата под водством Видаковић Николе, земљорадник из Уштица, крај Јасеновца. Овај Видаковић обнаша част усташког таборника, а уједно и општинског начелника у Јасеновцу. Усташе су почеле одмах прогонити Србе.

Два до три дана након успоставе Независне државе Хрватске (април 1941) усташе су затвориле Келића Лазара, општинског бележника у пензији у Јасеновцу. Њега су неко време држали у затвору и тамо злостављали, а затим су га пустили кући. На 1. јуна 1941. године увече усташе су по трећи пут затворили наведенога Келића Лазара. Ту исту вечер затворили су још: Драчу Милана, званичника шумске управе; Ћукалац Ђуро, лугара; Грујичић Ђуро, трговца, те Рашинац Јову, лугара. Прва четворица су из Јасен овца, а потоњи је из Уштице крај Јасеновца. Усташе су исте ноћи наведену петорицу Срба извели из затвора и довели на обалу реке Саве крај Јасеновца, где су их убили и њихове лешеве бацили у воду. Ћукалац Ђуро је био само теже рањен у ногу, па се је пливањем спасао из воде и дошао кући, те испричао шта се је догодило њему и његовим друговима. Он се је после тога крио пред усташама у Босни, где се је лечио, а после је прешао у Јасеновац. На 8. маја 1942. године усташе су га пронашли у штали једнога Хрвата, где је био сакривен и тамо га убили.

Сутрадан, тј. На 2. јуна 1941. године породице убијених Срба, не знајући за то (да су побијени), донели су им у општину храну, а општински начелник наведени Видаковић Никола, казао је тим породицама да су Немци наведене Србе преузели и отпремили у Немачку.

Ова убиства извршили су: Видаковић Никола, општински начелник; Ракарић Карло, општински стражар; Драгић Иван, општински стражар; Драгић Мијо, сељак и заменик општинског начелника; Ракарић Матија, земљорадник; Цветковић Иван, земљорадник – сви из Јасеновца, те Шимчић Петар, те Југовић Стјепан, земљорадници из Уштице. Иако су убице читавој општини биле добро познате, нико никакве истраге о томе није водио.

Још у месецу мају 1941. године усташе су затворили око 100 Срба сељака из општине Јасеновачке под изликом да имају скривено оружје. Држали су их неколико дана у затвору, а затим их пустили кући, након што им је сваки од њих морао положити становиту своту новца. Сваки је морао платити усташама двије хиљаде динара, већ према својем имовном положају. И ми смо били тада затворени и морали смо се из затвора искупити. После тога сви ми Срби из Јасеновачке општине морали смо ићи 14 дана на присилан рад. Поправљали смо пут крај обале реке Саве. Хрвати нису морали поправљати тај пут. Пошто смо поправљали наведени пут, морали смо ићи сви радити пољске послове Хрватима, а то су морале чинити и наше породице. Сав овај посао морали смо обављати забадава и о нашем трошку. Чак смо се морали и сами хранити, те семе им давати.

У месецу августу 1941. године срео је усташа Брњић Јово, звани „Чачун“, на путу у Јасеновац Јакшића Илију, жељезничара из Уштице, којега је довео у усташки логор и ту га је усташа Брњић са осталим усташама страшно злостављао. Усташе су овоме Јакшићу са клијештима кидали комаде меса са тела. Јакшић је тако 4 дана био злостављан у усташком стану, и од злостављања задобио је велике ране по читавом телу. Након ужасног мучења од 4 дана, усташе су Јакшића из усташког стана избацили на улицу у блато. Јакшић је остао лежати у блату, јер од задобијених повреда није могао ићи. Случајно је туда пролазио Растовац Богдан, земљорадник из Уштице, и он је Јакшића однео кући. После тога је Јакшић 8 месеци одлежао у кревету.

У месецу септембру 1941. године усташе су ухватиле Божичића Гојка, свирача из Јасеновца, којега су одвели у поље звано „Брочке Јасенине“, наредили му да сам ископа јаму, а затим га убили и закопали у јаму.

У месецу октобру 1941. године провалиле су усташе по ноћи Познановића Мојсија, железничара из Уштице, који је баш ту исту ноћ дошао из службе. Усташе су Познановић Мојсију и његовог сина Марка одвели у усташки стан, где су их страховито тукли, а након тога Мојсију су исту ноћ убили и закопали у башти парохијског стана, где се налази усташки стан, а његовог сина Марка одвели су у логор, у Крапје, где је био три месеца, а након тога је пуштен кући. Он је поновно на 8. маја 1942. године ухапшен са осталима и одведен у логор.

У месецу јануару 1942. године провалили су усташе по ноћи у кућу чиј Васа земљорадника из Јасеновца, и одвели њега и његову жену Драгињу. Њега су одмах исте ноћи убили у логору Јасеновац, а његову

жену су отерали у логор у Стару Градишку и о њезиној судбини се више ништа не зна. После тога усташе су сву његову имовину опљачкали и превезли у усташки стан, а у његову кућу уселили су једног страног усташу са породицом и тај усташа и данас његово имање ужива.

У месецу јануару 1942. године провалили су усташе по ноћи у кућу Дедовић Кристине из Јасеновца, старице од 70 година, која је сама становала у својој кући. Усташе су ову старицу заклали и њезин леш бацили у Саву, а њезину имовину опљачкали. У месецу августу 1941. године па даље, силили су нас усташе, уз потпору општинских власти, да пређемо у римокатоличку веру, па да нам се после тога неће ништа догодити. Сви Срби из Јасеновачке општине, да би спасили своје животе, прешли су на римокатоличку веру, па тако и ми. На римокатолички Божић (крајем 1941) морали смо се чисто обући и ићи у римокатоличку цркву, а православни Божић нисмо смели славити. Усташе и домаћи римокатолици су нас надзирали, да ли славимо прописно римокатоличке свеце, те да ли можда не славимо православне свеце. То је исто било и о Ускрсу (1942).

Прошле године у јесен (1941) усташе су порушиле српско-православне цркве у Јасеновцу, Уштици, Хрватској Дубици, Рајићу, Пакленици, Градини, Окучанима, Богићевцу, Сртићима, Новој Градишки и Новској.

Усташе су ужасно пљачкали Србе у Јасеновачкој општини. Отимали су новац, робу, жито, брашно, маст, сир и све остало. У овом пљачкању Срба нарочито се истакао усташа Шимчић Петар, земљорадник из Уштице. Он је залазио у српске куће и отимао Србима готов новац. Ако који није имао новца да му даде, онда је морао навести имена оних Срба који су продали благо, или што друго, па имају новца. Шимчић је онда одлазио оним Србима и отимао од њих новца. Осим тога Срби су морали њему забадава орати, копати, жети, косити и све пољске послове му обављати и то све о својој храни.

У ноћи од 5. на 6. маја 1942. године усташе су из обести пуцали у месту Јасеновцу. Са пуцањем наставили су и у ноћи од 6. на 7. маја, те 7. на 8. маја 1942. године. На 7. маја 1942. год. у вече усташе су блокирали Јасеновац и Уштице, тако да нитко није могао изаћи ван. За ово пуцање окривили су Србе, што је међутим била лаж, јер од Срба нико није пуцао, а нити имао оружја.

На 8. маја 1942. године нападе су усташе на кућу Боројевића Јове, окривљујући га да је он пуцао из своје куће. Боројевић је то порицао, бранећи се да он није пуцао, јер да нема нити оружја у кучи. Усташе су тада убили на кућном прагу Јованова сина Гавру, а Јована су одвели у

логор у Јасеновац и тамо га убили пред нашим очима, након што су га пре тога свакојако мучили. После тога исти дан одвели су у логор и чита-ву Јованову породицу, и то: снаху Мару, те њезиних троје деце и њихову комшиницу Видаковић Анђу. Јованова жена била је тада одсутна од своје куће код своје удате ћерке и тако се спасила. После убиства Јованова, усташе су у логору Јасеновачком одвојили снају Јованову, снају Мару и њених троје деце, и то: Велинку, Наду и Стевана, те њихову комшиницу Видаковић Анђу, те их све поклали, а њихове лешеве су бацили у пећ од циглане и тамо спалили.

Исти тај дан, тј. 8. маја 1942. године настало је хапшење свих Српских породица у Јасеновцу, а затим у Уштици. Тада смо ухапшени и ми и наше породице. Нису нам дозволили да било што са собом понесемо, говорећи нам да ћемо се одмах вратити својим кућама. Све српске породице из ових двају села отпремили су усташе у логор у Јасеновац. Сутрадан, тј. На 9. маја 1942. године одвојили су од нас жене и децу и отпремили их у логор у Стару Градишку, а ми остали мушкарци остали смо у логору у Јасеновцу. У логору су нам усташе одузели сав новац и друге ствари, што су код нас нашли, па и храну коју смо са собом понели. Ако је нетко имао још које одело код себе и рубље, и то су му одузели. Видели смо као су усташе новац, који су код нас нашли и одузели, те сатове и ножеве, похлепно трпали у своје џепове.

Након што су усташе све Српске породице из Јасеновца и Уштице отпремили у логоре, зашли су по српским домовима и пљачкали све што су тамо нашли. После тога су све наше куће запечатали.

У логору у Јасеновцу остали смо до 17. маја 1942. године када смо отпремљени у Земун. За време нашег боравка у логору у Јасеновцу било је случајева убијања. Усташе су нарочито убијали мушкарце старе и за рад неспособне, као и оне који су имали какове телесне мане. Тако су усташе убили у то време Рајчевића Саву, земљорадника из Јасеновца, старог преко 70 година; Ристића Николу, земљорадника из Јасеновца, који је такођер био стар преко 70 година. Иза нас је остало у Јасеновцу још око 20 старих и за рад неспособних људи, за које ми не знамо шта је са њима било, али верујемо да су и они убијени, јер нису били способни за рад, а усташе тврде да у усташкој Хрватској не смије живети нико ко није способан за рад. Док смо боравили у логору у Јасеновцу усташе су нас тукли. Међу осталим усташама тукао нас је и један муслиман из Босне, обучен у усташку униформу, који је имао највише 15 година, а када нас је тукао називао нас је „курвино копиле“.

Наше породице, тј. наше жене и деца отпремљени су још на 9. маја

1942. године у логор у Стару Градишку и ми о њиховој судбини ништа не знамо. Села Јасеновац и Уштице тако су по усташама потпуно очишћени од Срба. Наша имовина је потпуно упропашћена, за наше породице ништа не знамо.

У Земуна смо били смештени у бараке на сајмишту и данас смо из Земуна преведени у Београд.

Особито су се истакли у прогону Срба и као усташе: Видаковић Никола, земљорадник из Уштице, општински начелник у Јасеновцу и усташки таборник; Драгић Мијо, земљорадник; Ракарић Матеја, земљорадник, и његов брат Карло, општински стражар; Пајор Иван, берберин; Цветковић Иван, земљорадник; Катушић Мијо, земљорадник; Крњић Јозо, и његов брат Мијо, земљорадник; Мачковић Балтазар, земљорадник; Дамјановић Антун, земљорадник; Ракарић Ђуро, опанчар; Драгић Антон, општински писар; Драгић Иван, општински стражар; Драгић Ђуро, земљорадник; Катушић Петар, земљорадник; Катушић Флоријан, земљорадник; Шимић Ђуро, земљорадник; Мачковић Матија, лугар; Јањушић Милан, лугар; Југовић Ђуро, лугар; Ребровић Мирко, ковач; Шеповић Мијо, земљорадник; Драгић Стипо, обућар; Пиктија Мато, обућар; Драгић Мајо, кројач; Јањушић Милан, железничар; Катушић Мирко, земљорадник; Шеповић Ђуро, земљорадник; Пиктија Никола, ременар, те његов син Никола; Шимић Фрањо, земљорадник; Катушић Петар звани „Мали“; Катушић Стипо, земљорадник; Драгић Стипо, обућар; Драгић Емерик, земљорадник; Драгић Марко, земљорадник; Матијашевић Петар, земљорадник; Фокт Стјепан, бивши општински писар; Фокт Мијо, железничар; Ђилас Илија, железничар; Фокт Драган, полицијски стражар у Загребу; Ђилас Фабијан, те његов син Петар, земљорадници; Цвитковић Стјепан, земљорадник; Ребровић Петар, ковач; Драгић Мартин, земљорадник; Шеповић Никола, земљорадник – сви из Јасеновца. Затим Шимчић Петар, Чевизовић Винко, Југовић Стјепан, Југовић Мартин, Југовић Мијо, Југовић Петар, Арчабић Стјепан, Шимчић Никола, те његов син Томо, Шантић Мујо, Видаковић Мате, Шантић Павао, Турчић Андрија, Турчић Стјепан, Шимчић Карло, Ловрић Адам, Шимчић Стјепан – сви земљорадници из Уштице, те Јурић Мијо, железничар из Уштице.

Показали су се као пријатељи Срба и спасавали нас, колико год су могли: Шеповић Антон, општински бележник из Јасеновца; Ланг Никола, земљорадник из Јасеновца; Матијашевић Мијо, те Катушић Станко, звани „Милош“, оба из Јасеновца земљорадници, Мачковић Ђуро млађи, такођер земљорадник из Јасеновца, те Југовић Мато, Шимчић Вин-

ко, Шимчић Лука, земљорадници из Уштице.

Друго нам није познато, а на исказано и прочитано нам можемо се и заклетити.

(У наставку следе 23 потписа)

Следећег дана, 2. јула 1942. године дали су изјаву у Комесаријату за избеглице у Београду још 35 Срба, земљорадника из Јасеновца и Уштице, нагласивши да прихватају као истиниту записничку изјаву 23 Срба из Јасеновца и Уштице, додајући следеће:

„Уочи Светог Саве о.г., тј. на 26. јануара 1942. године, око 4 сата после подне, допремили су усташе у Јасеновац са возом 495 жена и деце. По ношњи судећи, изгледало је да су ове жене и деца допремљени у Јасеновац из Босне. Ове жене и децу усташе су исту вечер са жељезничке станице провели кроз место Јасеновац, одвели до реке Саве, превели преко залеђене реке и одвели у село Градину, које се налази на обали Саве на босанској страни. Ту су их усташе исту вечер затворили све у једну велику зграду, а онда су ту зграду запалили и све су ове жене и деца у овој згради погорели. После тога из овог села допирао је смрад од горућих лешева још дуго време.

Три дана после тога увече око 8 сати допремили су усташе у Јасеновац однекуда (још) око 300 жена и деце. Ове жене и деца били су сви на грађански одевени, па нисмо могли по оделу разазнати одкуда су. Њих су усташе исту вечер и на исти начин превели преко замрзнуте Саве у село Градину, тамо их затворили у једну кућу и све их спалили, и тада се је у Јасеновцу чуо јавк, који је допирао из Градине од несретних жена и деце.

Око 15 дана после тога допремили су усташе у Јасеновац у 6 теретних вагона око 300 сељака из Босне. Како је у то време лед на Сави већ се отопио, то су усташе ове сељаке на скелама превезли из Јасеновца у наведено село Градину, тамо су их све са маљевима побили. Њихове лешеве су бацили у једну сељачку шталу, а потом шталу запалили.“

(На крају ове изјаве следе потписи ових 35 Срба из Јасеновца и Уштице)

КУ
Л
Т
У
Р
А

С
Е
Т
Ь
А
Н
А

Др Ненад АНТОНИЈЕВИЋ, музејски саветник, научни сарадник
Музеј жртава геноцида

Историјске свеске као допринос култури сећања на страдање Срба у Великом рату

Апстракт: У раду је покушано да се детаљније представи часопис *Историјске свеске*, основан у Одељењу за историју Андрићевог института у Вишеграду (Република Српска). Часопис је настао у оквиру бројних активности и других пројеката поводом обележавања 100. годишњице од Великог рата. Историчари и други научници презентовали су резултате својих истраживања, публиковали архивску грађу, представљали књиге и изложбе и друге сличне поставке о Великом рату и о улози српског народа у том светском сукобу.

Кључне речи: *Историјске свеске*, Велики рат, култура сећања, Србија, српски народ

Историчарима је позната чињеница да је оно што после извесног временског периода може сазнати о некадашњим дешавањима само мали део онога што се заиста збивало док је „остало“ осуђено на заборав, па се ми, у ствари, боримо против амнезије, а опстанак једног народа је, најкраће речено, уско повезан и са сећањем. Памћење је, с тим у вези, у корену стварања идентитета, почев од индивидуалног, а увек унутар одговарајућег друштвеног идентитета. Да је одувек знао, као што је то знала грчка богиња памћења Мнемосина¹, шта је било, шта јесте и шта ће бити, човеку не би требало да се сећа, не би био способан за ишчекивање, нити би осећао потребу да оставља трагове по којима га „траже“.²

Данило Шаренац указује да се културом сећања, као научном дисциплином, бавило више домаћих и страних научника, нарочито у последњим деценијама. Израз „бум сећања“ (*memory boom*), подразумева

1 Мнемосина је у грчкој митологији богиња Титанка и представља персонификацију памћења и сећања. Сматрана је проналазачем језика и речи.

2 Fernando Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje* (prevела s portugalskog Sonja Asanović Todorović), Clio, Beograd 2011, стр. 14, 41.

у том смислу велико интересовање не само науке, већ и пре свега шире јавности за прошлост. Услед пораста броја радова у вези са културом сећања, та одредница почиње да добија и негативну конотацију помодне научне дисциплине.³

Према мишљењу Тодора Куљића, култура сећања уводи прецизне концепте који помажу даљој анализи догађаја. Разликују се појмови: памћење и сећање. Памћење тако није само просто складиштење утисака и знања, већ подразумева да су они сагласни у одређеном смисаоном поретку, у складу са образцима понашања. Слично, сећање не значи неутралан приступ утисцима из прошлости, већ се увек полази од садашњице и актуелних потреба као критеријума. Културу сећања Куљић дефинише као *збирни појам за ознаку свеукупне ненаучне јавне употребе прошлости*, а може се рећи и да је то *међугранска научна дисциплина која се бави тумачењем и објашњењем различитих облика чувања и искривљавања прошлости*.⁴

Према Предрагу Лозу, посматрање културе сећања и памћења тражи приступ који представља много више од историографске анализе, а то захтева мултидисциплинарност што обухвата културолошке, политичке, друштвене, медицинске, психолошке, неуролошке, литерарне, верске и друге области проучавања.⁵ Култура сећања и памћења у последње време јесу појмови који доживљавају „својеврсну девалвацију“ услед честог спомињања тих појмова, без превише основних знања о њима.⁶

Лозо наглашава и појам културног памћења, незамислив без стратегије сећања и заборав. Та чињеница, како наводи, од посебне је важности у контексту развоја модерног схватања нације и идентитета. Институционални облици памћења можемо условно назвати и наметнутим памћењем, а заснован је на званичној историји која се учи и глорификује. Важну улогу у култури сећања игра елита извесног друштва, односно академски и образовни систем.⁷

Сећања из Великог рата имала су, рекло би се, неодговарајући

3 Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање, Први светски рат у Србији 1914–2009*, Институт за савремену историју, Београд 2014, стр. 20 (у даљем тексту: Д. Шаренац, *н. д.*).

4 Todor Kuljić, *Kultura sećanja, Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Ћигаја, Београд, 2006, стр. 9–10.

5 Предраг Лозо, „Савремене теоријске поставке културе памћења и геноцид над Србима у Независној држави Хрватској“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 11/1, Музеј жртава геноцида, Спомен-музеј „21. октобар“, Београд–Крагујевац, 2019, стр. 271–272.

6 *Исто*, стр. 273.

7 *Исто*, стр. 278.

третман у Краљевини Југославији. Тачније, завладао је заборав. Према Шаренцу, неколико узрока условило је ту појаву. У првом реду то су биле неорганизованост ратних ветерана, суревњивост њихових вођа и организација, затим се као битни фактори испољавају и општа друштвена и политичка нестабилност, али и ограниченост финансијских ресурса.

Ратна дешавања 1914–1945. и назови револуција 1944. године такође су важна збивања кад је реч о сећањима на Први светски рат. Наиме, тада је дошло до брисања сећања, нпр. о династији Карађорђевић. Настао је историјски дисконтинуитет и створена могућност за појаву бројних празнина у колективном сећању.⁸

Немања Девић, говорећи о култури сећања, указује и да се читава историја може посматрати као непрекидно страдање и спасење, па тако и као „историја жртве“. Жртвовање, жртва за одбрану животног простора и животних идеала постаје део српског идентитета. Одабир небеског царства, најпре као мит, потом и као завет, део је кључних момената из српске историје. Одбрана идентитетских завета, Светосавског и Косовског, кроз вековну борбу за слободу и независност, захтевало је и велике српске жртве.⁹ За историјско памћење тих жртава било је а и сада јесте, неопходно историјско знање.¹⁰ Аутор у раду наводи и податке о људским губицима Србије у Великом рату (војске и становништва), који су евидентирани непосредно након завршетка рата.¹¹

Стогодишњица обележавања Великог рата у свету и код нас такође је утицала на интензивније присећање и писање о Првом светском рату (1914–1918). У таквим активностима, поред научних и културних институција и установа, значајну улогу имају и други сегменти друштва, попут штампе и интернет страница; поменимо тек, на пример дневни лист *Политика* из Београда и рубрику у том листу „100 година од Великог рата“. Ове новине сваке суботе (у штампаном издању) и данас настављају да редовно објављују истините догађаје и непобитне чињенице

8 Д. Шаренац, *н. д.*, стр. 15–18.

9 Немања Девић, „Први светски рат 1914–2014, Један прилог сећању на жртве“, *Летопис Матице српске*, књига 493, свеска 6, Матица српска, Нови Сад, јун 2014, стр. 818 (у даљем тексту: Н. Девић, *н. д.*).

10 Н. Девић, *н. д.*, стр. 820.

11 Према подацима представљеним на Париској мировној конференцији 1919, Србија је од 1914. до 1918. изгубила 1.247.435 особа, што је било 27,9% целокупне популације. Страдало је 402.435 официра, подофицира и војника и 845.000 цивила. Страдала је половина мушког становништва у узрасту од 18 до 55 година. Гробови и посмртни остаци српских војника налазе се у 18 држава, у 1.815 гробница и на различитим локацијама – Н. Девић, *н. д.*, стр. 819–820, 823.

у рубрици „Приче из Великог рата“. Наравно, то нису и једини прилози овог листа о Великом рату.¹²

Као пример обележавања годишњице Великог рата у Републици Србији истичемо и монументални издавачки пројекат издавачке куће Прометеј из Новог Сада и издавачке делатности Радио-телевизије Србије из Београда, насловљен „Едиција: Србија 1914–1918“. Само у периоду од 2014. до 2017. године, публиковано је први пут или у реиздању чак 50 истакнутих наслова о Великом рату, међу којима су и дела угледних аутора као што су Владимир Ћоровић, Антон Холцер, Божица Младеновић, Станислав Сретеновић, Душан Т. Батаковић, Ђорђе Станковић, Милош Ковић, Видоје Голубовић и других.

Музеј жртава геноцида из Београда, по закону о оснивању те институције, прикупља чињенице о страдању становништва у 20. веку. У време обележавања 100. годишњице Великог рата, али и касније, Музеј је приредио четири изложбе и публиковао десет монографија, дневника, збирки документарне грађе о догађајима из поменутог периода. Такође су та дешавања пратиле и бројне поставке и промоције књига у јавности, не само у Београду већ и у другим градовима, као и у електронским и штампаним медијима. У *Годишњаку за истраживање геноцида* који Музеј жртава геноцида објављује у саиздаваштву са сродном институцијом: Спомен-музеј „21. октобар“ из Крагујевца, публиковани су и научни радови, документа и други прилози о Балканским ратовима и Великом рату.¹³

12 Ненад Антонијевић, „Обележавање 100. годишњице Великог рата у листу `Политика` у рубрици `100 година од Великог рата` – култура сећања и још понешто“, зборник радова са научног скупа одржаног 19. маја 2018. године, *Наука и стварност*, том 1, Филозофски факултет Пале, Универзитет у Источном Сарајеву, Пале, 2019, стр. 226–244.

13 Изложбе: 1. *Први дан Великог рата – 28. јули 1914*, изложба приређена 2014; 2. *Р. А. Рајс – извештаји о Великом злочину*, изложба приређена 2014; 3. *Аустроугарски злочини уочи и после Колубарске битке 1914. године*, изложба приређена 2014; 4. *Албанска голгота*, изложба приређена 2016; Издавачка делатност: 1. *Страдања Срба сребреничког краја у 20. вијеку*, Тематски зборник радова, Београд–Сребреница 2014 (саиздаваштво са Новом Сребреницом); 2. Миленко Мишо Тодовић, *Адресар мртвих Фочана*, Београд–Фоча, 2014 (саиздаваштво са Народном библиотеком Шклопотница); 3. Слађана Бојковић, Милоје Пршић, *Извештаји о великом злочину – Документи о аустроугарским злочинима уочи и за време Церске битке*, Београд 2014; Слађана Бојковић, Милоје Пршић, Радован Пилиповић, *Извештаји о Великом злочину 2, Документи о аустроугарским зверствима уочи и после Колубарске битке*, Београд 2014; Фрањо Фабијанец, *Жртве села Бежаније у светским ратовима*, Београд 2016; Милорад Радојчић, *Осечански крај у ратовима 1912–1918. Ратне жртве*, Осечина–Београд 2018 (саиздаваштво са Народном библиотеком Осечина); Никола Тубић, *Записи шид-*

Стогодишњицу Великог илити Првог светског рата обележило је са више разноврсних активности и Одељења за историју Андрићевог института у у Вишеграду. У оквиру Одељења за историју Андрићевог института, 2. децембра 2013. године, формиран је научни одбор за обележавање 100. годишњице Првог светског рата. У Одбор су именовани: Емир Кустурица, директор Андрићевог института, Олег Рудолфович Ајрапетов, Московски државни универзитет, Светозар Рајак, Лондонска школа за економију и политичке науке, Мирослав Перишић, директор Архива Србије, Мирослав Јовановић, професор Филозофског факултета у Београду и Иван Обрадовић, секретар Одбора. Приликом дефинисања програма обележавања 100. годишњице Великог рата, предвиђено је више разлитих манифестација и активности: изложбе, стручни скупови, издавачки пројекти, документарни филмови, уметнички пројекти, филмски фестивали. Основни приступ обележавању био је усмерен према свеобухватном сагледавању узрока Првог светског рата, сагледавању његовог тока и последица. Намера Одбора је била да научне историјске истине буду презентоване на увид грађанима и доступне сваком ко жели да те истине сазна. Одбор је себи поставио за циљ да разјасни и упозна све заинтересоване са мање познатим чињеницама битним за преломне тренутке рата. Установљен је и календар активности и донета одлука о формирању међународног савета у чијем би саставу били водећи светски стручњаци за историју Првог светског рата. Међу планираним активностима било је предвиђено и да Одбор упозна ширу јавност са историјским садржајима на тему Првог светског рата и посредством одговарајућењг билтена Андрићевог института.¹⁴

У *Историјским свескама* више историчара и других истакнутих аутора објавило је научне чланке, писане на основу истражених историјских извора првог реда, архивске грађе, штампе, литературе; објављени су и осврти на књиге и изложбе, као и прикази тих дела, уз друге сличне прилоге (транскрипти интервјуа, округлих столова, разговора и слично). У више прилога аутори су публиковали мање познату грађу (из архивских фондова и збирки) што се односила на оновремену штампу.

Аутори чланака, приређених историјских извора и штампе, освр-

ског писара у вихоровима два светска рата, приредила Слободанка Данка Којадиновић, Београд 2018; Фрањо Фабијанец, *Ратне жртве насеља Сурчин у 20. веку*, Београд 2020; Милорад Радојчић, *Мионичани у ратовима, 1912–1918, Поменик жртвама*, Мионица–Београд 2020 (саиздаваштво са Библиотеком „Милован Глишић“, Мионица).

¹⁴ „Саопштење Одељења за историју Андрићевог института“, *Историјске свеске*, број 1, 5. јануар, 2014, стр. 6.

та на књиге и других прилога анализираних у 32 броја *Историјских свески* (од броја 1, јануар 2014. до броја 32, август 2016, Андрићев институт, Андрићград, Вишеград) били су: Иван Обрадовић, Боривоје Милошевић, Горан Милорадовић, Мирослав Перишић, Зоран Јокић, Светозар Рајак, Бранко Богдановић, Јелица Рељић, Александар Марковић, Радован Субић, Миле Бјелајац, Драгомир Антонић, Ана Кос, Никола Хелета, Милоје Пршић, Јасмина Недељковић, Далибор Денда, Маша Милорадовић, Бошко М. Бранковић, Радован Пилиповић, Велибор Видић, Дејан Ристић, Борис Субашић и Момир Нинковић.

У нашем раду покушали смо да ближе представимо 12 прилога чији су аутори и приређивачи: Горан Милорадовић, Бранко Богдановић, Драгомир Антонић, Радован Пилиповић, Велибор Видић (два прилога), Дејан Ристић (три), Боривоје Милошевић, Момир Нинковић и Далибор Денда.

Горан Милорадовић пише о концентрационим логорима у контексту историје феномена масовне изолације. Део текста односи се на логоре у Великом рату које су формирале Немачка и Аустро-Угарска. Само у Аустро-Угарској било је око 50 логора, што је податак на основу досадашњих, непотпуних истраживања. Не зна се ни тачан број цивила који су прошли кроз та стратишта, као и приближно тачан број Срба у њима. Стотине хиљаде цивила било је интернирано у тим логорима. Постоје процене да је више од 100.000 Срба помрло у логорима у Немачкој и Аустро-Угарској. Укупан број логораша и укупан број умрлих могао би бити и знатно већи пошто, како рекосмо, не постоји поуздана евиденција. Ратна пропаганда Централних сила није правила разлику између Срба у Србији и Срба у Аустро-Угарској. Сви Срби су третирани као опасни политички непријатељи, а Србија је у ратним плановима непријатеља била осуђена на нестанак. У Аустро-Угарској је забележено и преваспитавање српске деце у логорима. У логору у месту Браунау на Ину, у Аустрији, постојала је тзв. српска децја заробљеничка школа у којој су наставни језици били хрватски и немачки. Логори нису били само средство за борбу против одређених политичких идеологија, него и за борбу против читавих народа, без обзира на статус, узраст и пол заточеника. У логорима су, као што смо навели, били и српски цивили и српски ратни заробљеници. Сматра се да су Немци, Аустроугари и Бугари заробили до краја 1915. године око 166.000 српских војника – 93.500 их је јо било у животу крајем 1917. године. Велику смртност узроковао је нељудски третман над српским борцима, пошто су непријатељске снаге према њима наступале зверски и далеко испод одредби што их пропису-

је Женевска конвенција за заштиту ратних заробљеника.¹⁵

О првим жртвама Великог рата, које су пале у Београду првог дана напада Аустро-Угарске на Србију, 28. јула 1914. године, писао је Бранко Богдановић. Аутор наводи и формације на супротстављеним странама. На аустроугарској страни то су били штаб, 2, 3. и 4. батаљон 69. пешадијског пука из извесне мађарске жупаније. На српској страни границу дуж Саве и Дунава бранили су 3. батаљон 7. пешадијског пука трећег позива, станични батаљон, понтонирско-минерска чета 1. инжењеријског батаљона, четири чете београдске полицијске жандармерије, две чете ноћних стражара, финансијска стража Царинске управе Министарства финансија, припадници Витешког друштва „Душан Силни“ и четнички одред од 400 људи, под командом мајора Војислава Танкосића. На даљи развој догађаја у првим сатима рата утицао је значај речних комуникација за обе зарађене стране, због дотура ратног материјала, хране и попуне трупа. Аустроугарска Дунавска флотила ступила је у напад и пре званичне објаве рата. Србија није била у стању да пружи адекватан одговор јер није располагала речном ратном флотилом. Српске снаге биле су ограничене на дејство са копна. На левој обали Саве, из ровова су пешадијском ватром дејствовали припадници 68. пука аустроугарске војске. Један од метака је у непосредној близини железничког моста, код „Прве парне стругаре Душана Сиротановића“ (на Топчидерском друму код Сењака), око 23.30, 28. јула 1914. усмртио Душана (Ива) Ђоновића, службеника дирекције Српских државних железница и припадника Танкосићевог четничког одреда. Ђоновић се води као прва жртва Великог рата. Негде пред зору 29. јула, пала је и прва жртва и на страни Централних сила у Великом рату. Реч је о Палу Ковачу, аустроугарском војнику мађарске националности, припаднику 2. одељења 11. чете 3. батаљона; посмртно одликованом бронзаном медаљом за храброст.¹⁶

Драгомир Антонић је приредио два сећања савременика Великог рата, једног војника и једног цивила (жене). Дневничке забелешке водио је Велисав Вељо Даничић; публиковане су под насловом *Забелешке – ратни дневник* на 82 стране, 2009. године и објављене у сарадњи Музеја рудничко-таковског краја из Горњег Милановца и Културно-просветне заједнице из Београда. Даничић, родом из села Славковице, подно Рајца, био је учесник балканских ратова и Великог рата. Такође је учествовао и

¹⁵ Горан Милорадовић, „Концентрациони логори (историја феномена масовне изолације)“, *Историјске свеске*, број 3, 15. март, 2014, стр. 38–39.

¹⁶ Бранко Богдановић, „Прве жртве Великог рата“, *Историјске свеске*, број 7, јули 2014, стр. 16–20.

у биткама на Церу и Колубари. Забелешке је водио од јесени 1915. и од боравка у Нишу, до Светог Илије 1916. када је приспео у грчки град Лутру, где је упућен на службу у болничку чету. Одатле је послат у пробој Солунског фронта и касније приспео у слободну Србију. У дневничким забелешкама Велисав Даничић пише о повлачењу српске војске преко Албаније, доласку на обалу Јадранског мора, о својој војној служби у санитету (као болничар), у трајању од пет месеци, у француској болници у варошици Фервил (где се опорављало 5.000 болесних српских војника, а према наводима из белешки умрло их је 700), затим о одласку у Бизерту (Тунис) и припремама за одлазак у Грчку, касније на Солунски фронт.¹⁷

Друга књига којој је Антонић указује пажњу јесте дневник Славке Михајловић, објављен 1955. године, под насловом *Облаци над градом*, на 194 стране. Лекарка Славка Михајловић пише о збивањима у Београду за време прве окупације 1914. године. У дневнику су описана прва бомбардовања Београда јула 1914. године, на самом почетку рата, од немачких монитора са Саве и Дунава. Првог дана, како стоји, град је бомбардован од поднева до мрака. Погођени су зграде и други објекти око Саборне цркве. Изгорели су и магацини на железничкој станици, електрична централа и водовод. Град је остао без струје и воде. Болница је била пуна рањених грађана. Жене, деца и други рањеници оперисани су при светлости свећа које су држали болничари и лакши болесници. Болничке собе биле су осветљене кандилима. Породиље са новорођенчадима у наручју биле су, природно, највише, узнемирене. Порођаји су обављани у купатилима, пошто су одаје за порођај биле окренуте према Земуну, одакле су упућивани непријатељски куршуми. Један осмогодишњи дечак био је рањен у ногу, приликом бомбардовања Дорћола. Мајка је дошла у болницу да га посети, али је приликом изласка из зграде убијена од гелера гранате, поред саме болничке ограде. Од Славије до Кнез Михајлове улице није било зграде што није била погођена. Теразије и Улица Краља Милана биле су прекопане од граната. Окупатори су након бомбардовања и уласка у град опљачкали бројне државне зграде и приватне куће. Ћирилица је забрањена. Уништене су табле на којима су била исписани ћирилични називи улица. Прва окупација Београда је трајала од 19. новембра до 3. децембра 1914. године.¹⁸

Радован Пилиповић указује на веома важну улогу Архива Српске православне цркве, на значај и вредност архивске грађе што се ту чува,

¹⁷ „Први светски рат у забелешкама савременика“, *Историјске свеске*, број 8, август 2014, приредио Драгомир Антонић, стр. 44–45.

¹⁸ *Исто*, стр. 46–51.

са посебним нагласком на историјске изворе о Великом рату.¹⁹ У прилогу текста, публикован је списак 365 интернираних свештеника СПЦ у логорима у Бугарској (у Ески – Цумаји, Бачковском манастиру, пошта Станимака, у Софији) и Аустроугарској (Нежидер, Ашах, Болдогасон, Хајнрихгрин, Арад, Карлштајн, Цеглед). Аутор приповеда о страдањима свештеника СПЦ у Требињу (Видак Парезанин), Тузли (Петар Лазаревић), Ужицу (Вељко Танкосић) у Великом рату... Разорени су бројни црквени храмови у зони ратних дејстава. Зверства према цивилном становништву су почињена у Шапцу, Лозници, Обреновцу, Смедереву, као и у другим местима.²⁰

Велибор Видић је у два броја *Историјских свески* представио херојску улогу грађана Ваљева, као великог болничког центра у првим годинама Великог рата. Сведочи о збрињавању рањеника, епидемији пегавог тифуса, огромном страдању и умирању цивилног становништва, о помоћи страних лекара и другог медицинског особља из савезничких земаља.²¹

Није било планирано да Ваљево постане велики болнички центар, као ни место где ће бити стационирана Врховна команда српске војске јер се очекивало да ће се на правцу према Дрини и Сави водити само мање борбе. Међутим, управо супротно, догодили су велики ратни сукоби, праћени нечувеним насиљем непријатељских војника над српским становништвом. За време Церске битке процењује се да је било више од 11.000 рањеника. Лакше и мање ране и повреде нису чак ни евидентне ране. У Србији је недостајало лекара и другог медицинског особља, лекова, санитетске опреме. Стање се нешто поправило доласком лекара из иностранства. Највећи терет у стручном и организационом погледу пао је на Окружну болницу у Ваљеву и њене лекаре Селимира Ђорђевића и Аријуса ван Тинховена; они су готово без одмора прегледали рањени-

19 Протокол о сарадњи Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Министарства културе и информисања Владе Републике Србије и Архива Србије потписан 14. децембра 2007, предвиђао је да архивску грађу црквеног порекла, која је 1989/90. године изнета из зграде Патријаршије српске и смештена на галеријски простор Цркве Светог Марка у Београду, треба заштитити, обрадити и омогућити њено коришћење у истраживачке сврхе. На тај начин настао је Архив Српске православне цркве, најмлађа културна институција у СПЦ – Радован Пилиповић, „Српска православна црква у Првом светском рату, нова сазнања“, *Историјске свеске*, број 21, септембар 2015, стр. 2.

20 Исто, стр. 2–17.

21 Велибор Видић, „Ваљевска болница 1914/1915, Слике страдања и поруке хуманости“, *Историјске свеске*, број 21, септембар 2015, стр. 18–26; Велибор Видић, „Ваљевска болница 1914/1915, Слике страдања и поруке хуманости“ (део други), *Историјске свеске*, број 22, октобар 2015, стр. 8–17.

ке у пријемном, тријажном центру, указивали неопходну прву помоћ, а потом их распоређивали по осталим болницама. Заједно са бројним рањеницима и избеглицама из Босне и Срема, у Ваљево су биле пристигле и избеглице из ратом захваћеног подручја, Шапца, Лознице и села између Дрине и Саве. Бројни грађани су сведочили о тешким злочинима аустроугарских војника: о живим Србима запаљеним по затвореним кућама, везаним за стогове сена и сламе, о убијању жена и деце, одвођењу у ропство, о ломљењу вратова заробљеним српским војницима, силовањима жена, девојака и девојчица. Преживели сведоци тврдили су да су наведене злочине углавном чинили Хрвати и Мађари. О злоделима су сведочили и бројни гробови око кућа, по воћњацима, на путевима... Често су копане плитке, привремене раке, касније претваране у стална гробља. Било их је на сваком кораку, и у Ваљево и око града. Непријатељска офанзива и повлачење српске војске довела су до евакуације становништва из Ваљева и болница из тог града. Ваљевска окружна болница евакуисана је за Чачак, а потом за Ниш, одакле је болничко особље са Руском мисијом из Ваљева премештено у Зајечар.²²

Повлачење аустроугарске војске после Колубарске битке и њен пораз у децембру 1914. године, доводе до тога да је у Србији остао велики број аустроугарских заробљеника и рањеника. Рат и епидемија пегавог тифуса опустошили су подручје између Дрине и Саве. Сматра се да је број умрлих српских војника у ваљевским болницама износио око 3.500, цивила око 4.000. Стопа смртности избеглица из Подриња, Босне и Срема такође је била велика услед глади, умора, болести и рањавања. У околним ваљевским селима регистрован је такође велики број жртава од последица рата и болести. Бројне породице страдале су и у самом граду. Аустроугарски окружни лекар у Ваљево током окупације Јулијус Роксандић у свом детаљном извештају о здравственим приликама навео је да је на ваљевским гробљима сахрањено око 45.000 људи. Многи умрли били су жртве пегавог и трбушног тифуса и дизентерије. Посебно је било трагично што су од заразних болести умирали и бројни домаћи и страни лекари и чланови помоћног медицинског особља. У новој офанзиви Немачке и Аустроугарске 1915. године, ослабљена српска војска, без половине својих најбољих војника, погинулих у претходној години, умрлих од рана или болести, није могла да понови успехе са Дрине, Цера и Колубаре. Војска је била принуђена на повлачење према Албанији, а за њом је ишао и део народа и медицинског особља. Након повлачења

²² Велибор Видић, „Ваљевска болница 1914/1915, Слике страдања и поруке хуманости“, *Историјске свеске*, број 21, септембар 2015, стр. 18, 20, 25–26.

српске воске, у Ваљевској резервној болници остало је нешто више од 400 тешких рањеника са двојицом лекара.²³

Дејан Ристић у истраживачком раду пише о страдању културне баштине Србије а самим тим и најзначајније културне институције: Народне библиотеке Србије. Балканске ратове и Први светски рат, Народна библиотека дочекала је у Капетан Мишином здању, где се налазила од 1864. године. У Великом рату је највећи део националног фонда (званичан назив збирки чуваних у Народној библиотеци Србије), одлуком централних државних власти дислоциран у Ниш, Крушевац, Косовску Митровицу и Скопље. После окупације Србије, непријатељске власти су заплениле значајне сегменте националног фонда и пренеле их у Софију, односно вратиле у Београд. Најдрагоценије библиотечке јединице, спаковане у два посебна сандука, нестале су током јесени 1915. године у Крушевцу. Мањи део садржаја поменута два сандука пронађен је у Немачкој, по завршетку Првог, односно Другог светског рата и враћен у Народну библиотеку Србије. Важно је нагласити да су интезивна непријатељска ратна дејства од првог дана ратних сукоба, уторка 28. јула 1914. године, била усмерена према српској војсци, али и према цивилном становништву, насељеним местима, привредним постројењима, материјалним ресурсима, непокретној и покретној културној баштини. Прву поратну годину, по завршетку Великог рата, Народна библиотека Србије дочекала је у заиста лошем стању. Њен рад је обновљен крајем 1918. године. Значајни делови књижног фонда били су уништени, тешко оштећени или опљачкани. Простор у београдском Капетан Мишином здању није био употребљив због вишеструког непријатељског бомбардовања. Захваљујући Јовану Н. Томићу, историчару и члану САНУ и управнику Народне библиотеке Србије (1903–1927), и поред константног неразумевања и небриге државних власти, 1921. године коначно је обезбеђен адекватан простор за Народну библиотеку Србије. И друге значајне збирке покретне културне баштине у Београду претрпеле су стравична страдања у Великом рату. Поред Народне библиотеке Србије слична судбина задесила је и Народни музеј, Државни архив, Етнографски музеј...²⁴

Боривоје Милошевић сачинио је стручан осврт на значајну књигу о злочинима над Србима у Великом рату Антона Холцера *Целатов мешак – непознати рат против цивилног становништва*. Главна Хол-

23 Велибор Видић, „Ваљевска болница 1914/1915, Слике страдања и поруке хуманости“, *Историјске свеске*, број 21, септембар 2015, стр. 8, 17.

24 Дејан Ристић, „О страдању Народне библиотеке Србије у Првом светском рату и првим поратним покушајима обнове националног фонда“, *Историјске свеске*, број 23, новембар 2015, стр. 30–35.

церово теза што је образлаже у својој књизи била је следећа: рат против цивилног становништва на просторима Аустро-Угарске не треба схватати тек као спонтану и пролазну појаву, већ као део ратне стратегије; рат против цивила је такође био планиран; злочини против цивилног становништва били су последица наређења виших команди и претпостављених официра у аустроугарској војсци. Такође, масовна погубљења цивила су спровођена као одмазде због претрпљених пораза у рату. Често се дешавало да је локално становништво било приморавано да присуствује погубљењима, а главна сврха таквих нечовечних поступака било је застрашивање. Фотографије погубљења цивила штампане су често на поштанским разгледницама и аустроугарски војници су могли да их купе у војним кантинама и пошаљу својима као дописницу са ратишта. Вешала су била нека врста симбола насиља у источним и југоисточним деловима Аустро-Угарске. Генерал Оскар Поћорек био је најодговорнији за масовна вешања цивила у Босни и Херцеговини, нарочито православних свештеника, српских жена и деце. Холцер је утврдио да су ратна цензура и пропаганда ишчистиле из извештаја сваки помен репресија над српским цивилима. Сви ти злочини представљени су као легитимне казнене мере против тобожњих шпијуна и издајника у рату. После завршетка рата та злодела нису темељно истражена. Изречено је тек неколико судских пресуда ратним злочинцима у Аустрији и Немачкој, али ниједна се није односила на злочине почињене над српским цивилима.²⁵

Дејан Ристић представља књигу Аријуса ван Тинховена *Страхоће рата у Србији: Дневник ратног хирурга*, код нас објављене у два издања, 2005. и 2016. године. Овај ратни хирург боравио је у Србији за време балканских ратова. Овде је поново стигао почетком лета 1914. године. У Ваљевској ратној болници, Тинховен је радио као руководилац одељења за хирургију. Још пре Арчибалда Рајса указао је међународној јавности на злочине и окрутност аустроугарских војника над српским цивилима на Балканском фронту 1914. године, током ратних збивања на Дрини, Церу и Колубари.²⁶

Момир Нинковић указује на страницама *Историјских свески* на значајну и научно изузетно вредну књигу Александра Лукића и Мирославе Којића: *Учешће 1.300 ђака каплара у Колубарској бици. У сусрет стогодишњици (1914–2014)*, објављену у Љигу 2014. године. Аутори књиге

25 Боривоје Милошевић, „Антон Холцер, Целатов смешак – непознати рат против цивилног становништва 1914–1918“, *Историјске свеске*, број 23, новембар 2015, стр. 36–37.

26 Дејан Ристић, „Дневник ратног хирурга Аријуса ван Тинховена“, *Историјске свеске*, број 27, март 2016, стр. 2–4.

дали су приказ борби у Србији 1914, од прве велике аустроугарске офанзиве покренуте у августу па до велике српске победе у Колубарској бици средином децембра те године. Аутори су начином представљања дих догађаја омогућили да се схвати због чега је део омладине Србије позван под оружје, на фронт, и какву су улогу и значај у борби имали. Донета је одлука да се студенти и ђаци свих школа доспели за војску позову на обуку за старешине у Скопљу. Потом су упућени на фронт и учествовали су у Колубарској бици. У књизи су детаљно приказане друга и трећа аустроугарска офанзива на Србију, као и криза српске војске што се читавало на многим пољима: непрекидни напади непријатеља, исцрпљеност војника, масовно оболевање, велики број рањених и погинулих, нарочито официрског и подофицирског кадра... Сва та дешавања на неки начин сведочи о томе зашто је Врховна команда српске војске одлучила да средином новембра 1914. године пошаље у борбу и скопске ђачке чете. Аутори су навели имена 22 погинула каплара са територије љишке општине, уз њихове краће биографије. Поједини су преминули од последица рањавања „дум-дум“ мецима, а и велики број је умро у болницама од последица различитих рана. У списку погинулих наведено је да су страдали и Александар Шаца Лазаревић, академски сликар школован у Прагу, и Милан Поробић, студент права и песник. Ђаци-каплари оличавају пример жртвовања за народ и државу. Они су обавили задатак који им је задала Врховна команда српске војске: подизање морала и борбеног духа српске војске у време Колубарске битке. Током две недеље борби, погинуло је више од 400 младих каплара, више од трећине упућених на фронт, а још 200 њих је било тешко рањено.²⁷

Далибор Денда у тексту о Првој српској добровољачкој дивизији у борбама у Добруци 1916. године, део истраживања посветио је укупним страдањима српског народа у Великом рату: броју жртава српске војске и другим губицима српског народа. Позивајући се и на податке професора Ђорђа Станковића, објављене 2011. године (Ђорђе Станковић, „Како је почела Југославија“, *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, тематски зборник радова, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2011. стр. 232–233), наводи да је српска војска изгубила 371.000 војника, док је 114.000 бораца било тешко рањено и трајно онеспособљено. Од 280.000 интернираних цивила српске националности, у логорима је умрло око 63.000 људи. Према попису Међународног

27 Момир Нинковић, „Ни корака назад, Осврт на књигу Александра Лукића и Мирославе Којић *Учешиће 1.300 ђака каплара у Колубарској бици. У сусрет стогодишњици (1914–2014)*, Љиг 2014, *Историјске свеске*, број 29, мај 2016, стр. 30–39.

комитета Црвеног крста у Србији је 58.000 деце остало без хранитеља. Крајем 1914. и почетком 1915. године од пегавог тифуса умрло је 196.000 цивила и војника. У одмаздама окупатора, према проценама и истраживањима на терену обављеним непосредно по завршетку Великог рата, страдало је око 40.000 људи. Истовремено, тим бројевима треба додати и жртве српског народа у Аустро-Угарској, било цивилног становништва, било војника на фронтима.²⁸

Питање српских добровољачких јединица у Русији и њихово учешће на добруцанском фронту 1916. године једна је од важнијих истраживачких тема српске историографије о Великом рату. Јединице су попуњаване српским/југословенским добровољцима из прекоморских земаља, добровољцима – ратним заробљеницима у Русији (припадници аустроугарске војске међу којима је највише било Срба из Босне и Херцеговине, Лике, са Баније, Кордуна, из Далмације, Славоније, као и из јужне Мађарске, данас северна српска покрајина Војводина). Идеју формирања добровољачких јединица покренули су Срби из Аустро-Угарске, односно заробљеници на више различитих места у Русији. То питање нису, дакле, покренуле ни руска ни српска влада, јер по међународном ратном праву није било дозвољено ангажовање ратних заробљеника у рату против формално властите државе.

Крајем маја 1916. завршено је формирање Прве српске добровољачке дивизије. Руска врховна команда донела је одлуку да се та дивизија ангажује заједно са трупама руске војске у Добруци и с тим се сложила и српска влада. Прва српска добровољачка дивизија ушла је у састав 47. руског корпуса, 14. августа 1916. године. На дан 6. септембра 1916. бројно стање било је 509 официра и 16.059 подофицира и војника. Међу официрима био је 56% Срба, а међу подофицирима и војницима 95% Срба. Главни противник Србима на добруцанском фронту била је бугарска војска. Борбе у Добруци трајале су од краја августа до краја октобра 1916. године. (Прва српска добровољачка дивизија учествовала је у пет великих бојева). Укупни губици дивизије у операцијама у Добруци били су 8.539 официра, подофицира и војника – погинуло је 755, рањено 6.463, а нестало њих 1.321. Дивизија је почетком новембра 1916. ушла у састав Српског добровољачког корпуса, чији је штаб био у Одеси. Укупна оцена је гласила да је та дивизија била једна од најбољих савезничких војних формација.²⁹

²⁸ Далибор Денда, „Прва српска добровољачка дивизија у борбама у Добруци 1916. године“, *Историјске свеске*, број 31, јул 2016, стр. 8.

²⁹ Далибор Денда, „Прва српска добровољачка дивизија у борбама у Добруци

Дејан Ристић у још једном прилогу у *Историјским свескама*, осветљава непознату причу о заробљеним српским војницима што су се након ослобађања из немачких заробљеничких логора, нашли на територији Холандије (1917–1919).³⁰ Од укупно 4.316 Срба после ослобођења из немачких логора у Холандији на крају Великог рата и непосредно након његовог завршетка умрло је њих 91, од последица претходног рањавања, нехуманог третмана, исцрпљености и шпанског грознице. Највећи број страдалих, 86, преминуо је од 11. јануара до 7. фебруара 1919. године од последица пандемије „шпањолке“. Сви су сахрањени у Холандији, у следећим местима: Барневелд (Гардерен, 29), Најмеген 21, Лонекер (Еншеде, 17), Дордрехт 15, Хенгело три Ротердам два, Боргер два, Амерсфорт један и Нив Берт један. На крају исцрпног текста објављен је и списак српских војника умрлих и сахрањених у Холандији, а касније сахрањених у Спомен-костурници у Јиндриховицама (Чехословачка Република, данас Чешка Република).³¹ Краљевина Југославија изградила је тај меморијални комплекс 1931, а освештан је 1932. године. До 1940. године, ту јсу похрањени посмртни остаци укупно 7.569 ратника (од тога 189 Руса) страдалих током Великог рата највећим делом у аустроугарском логору који се налазио у том месту, али и на другим локацијама у Европи. У тај број укључени су и посмртни остаци 89 српских интернираца преминулих на тлу Краљевине Холандије, у периоду од 1917. до 1919. године.³²

На основу анализе часописа *Историјске свеске*, посебно освртом на 12 чланака девет аутора и приређивача, а по сопственом избору и одабиру, мишљења смо да, због резултата истраживања у анализираним чланцима и другим прилозима, ови радови представљају још један важан рукавац на непрегледном путу утврђивања историјских чињеница које и даље захтевају ангажовање тј. истраживање, преиспитивање и на-

1916. године“, *Историјске свеске*, број 31, јул 2016, стр. 2, 3, 5, 9.

30 На основу Хашке конвенције о правилима и обавезама неутралних држава у случају оружаног сукоба на копну, као и проглашене неутралности за време трајања Великог рата, Краљевина Холандија је 2. јула 1917. постигла споразум са Царевиним Немачком и Уједињеним Краљевством Велике Британије и Северне Ирске да на своју државну територију прими 17.000 ратних заробљеника који су се до тада налазили у Немачкој. То је био разлог да се одређени број српских војника нашао на територији Краљевине Холандије. Укупно је било 222.347 ратних заробљеника који су из Немачке пребачени у Холандију – Дејан Ристић, „Болно наслеђе, Српски ратни интернирци на тлу Холандије током и непосредно после Првог светског рата“, *Историјске свеске*, број 32, август 2016, стр. 14–15.

31 *Исто*, стр. 17–19.

32 *Исто*, стр. 14–17.

учну верификацију. *Историјске свеске* представљају и значајан допринос у неговању културе сећања на историју српског народа и Србије у Великом рату, највећем светском сукобу на почетку 20. века.

Резиме

На основу одабира аутора, представљено је 12 стручних чланака, приказа и других прилога што су их у часопису *Историјске свеске* објавила деветорица аутора и приређивача. Тежиште је било на темама ратних злочина припадника војски Централних сила над српским војницима, српским цивилним становништвом и уништавању њихове црквене и културне баштине. Наведени злочини и насиље планирани су и усмерени због ратних циљева Централних сила: нестанка Србије као државе, као и nanoшења што већих губитака цивилима, који су, као Срби, сви третирани као шпијуни и велеиздајници, без икаквих доказа.

Теме које се налазе пред читаоцима су: прве жртве Великог рата, концентрациони логори Централних сила, бомбардовање Београда и Србије, страдање црквене и културне баштине (Српска православна црква, Народна библиотека Србије), епидемија тифуса, пандемија грипа (шпанске грознице), рад болница у Ваљеву на збрињавању рањеника и сузбијању епидемија тифуса и других заразних болести, ратни злочини војника Централних сила над заробљеним војницима и цивилима, улога ђака—каплара у српској војсци у Великом рату, Прва српска добровољачка дивизија у борбама у Добруци 1916. године, судбина српских војника у Холандији, спомен-костурница у Јиндриховицама и укупне жртве српске војске у Великом рату.

Литература:

Часописи:

Историјске свеске, Андрићев институт, Андрићград, Вишеград: Горан Милорадовић, „Концентрациони логори (историја феномена масовне изолације)“, *Историјске свеске*, број 3, 15. март, 2014, стр. 33–47.

Бранко Богдановић, „Прве жртве Великог рата“, *Историјске свеске*, број 7, јули 2014, стр. 16–20.

„Први светски рат у забелешкама савременика“, *Историјске свеске*, број 8, август 2014, приредио Драгомир Антонић, стр. 43–51.

Радован Пилиповић, „Српска православна црква у Првом светском рату, нова сазнања“, *Историјске свеске*, број 21, септембар 2015, стр. 2–17.

Велибор Видић, „Ваљевска болница 1914/1915, Слике страдања и поруке хуманости“, *Историјске свеске*, број 21, септембар 2015, стр. 18–26.

Велибор Видић, „Ваљевска болница 1914/1915, Слике страдања

и поруке хуманости“ (део други), *Историјске свеске*, број 22, октобар 2015, стр. 8–17.

Дејан Ристић, „О страдању Народне библиотеке Србије у Првом светском рату и првим поратним покушајима обнове националног фонда“, *Историјске свеске*, број 23, новембар 2015, стр. 30–35.

Боривоје Милошевић, „Антон Холцер, Целатов мешак – непознати рат против цивилног становништва 1914–1918“, *Историјске свеске*, број 23, новембар 2015, стр. 36–37.

Дејан Ристић, „Дневник ратног хирурга Аријуса ван Тинховена“, *Историјске свеске*, број 27, март 2016, стр. 2–4.

Момир Нинковић, „Ни корака назад, Осврт на књигу Александра Лукића и Мирославе Којић *Учеиће 1300 ђака каплара у Колубарској бици. У сусрет стогодишњици (1914–2014)*, Љиг 2014, *Историјске свеске*, број 29, мај 2016, стр. 30–39.

Далибор Денда, „Прва српска добровољачка дивизија у борбама у Добруци 1916. године“, *Историјске свеске*, број 31, јул 2016, стр. 2–9.

Дејан Ристић, „Болно наслеђе, Српски ратни интернирци на тлу Холандије током и непосредно после Првог светског рата“, *Историјске свеске*, број 32, август 2016, стр. 14–19.

Монографије, чланци:

Todor Kuljić, *Kultura sećanja, Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Ћигоја, Београд, 2006.

Fernando Katroga, *Istorija, vreme i pamćenje* (prevela s portugalskog Sonja Asanović Todorović), Clio, Београд 2011.

Немања Девећ, „Први светски рат 1914–2014, Један прилог сећању на жртве“, *Летопис Матице српске*, књига 493, свеска 6, Матица српска, Нови Сад, јун 2014., стр. 817–826

Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање, Први светски рат у Србији 1914–2009*, Институт за савремену историју, Београд 2014.

Предраг Лозо, „Савремене теоријске поставке културе памћења и геноцид над Србима у Независној Држави Хрватској“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 11/1, Музеј жртава геноцида, Спомен-музеј „21. октобар“, Београд–Крагујевац, 2019, стр. 271–290.

Ненад Антонијевић, „Обележавање 100-годишњице Великог рата у листу `Политика` у рубрици `100 година од Великог рата` – култура сећања и још понешто“, зборник радова са научног скупа одржаног 19. маја 2018. године, *Наука и стварност*, том 1, Филозофски факултет Пале, Универзитет у Источном Сарајеву, Пале, 2019, стр. 226–244.

**П
Р
И
К
А
З
И**

Момир Н. НИНКОВИЋ, историчар
Београд

**Време глади и добротинства. Осврт на књигу Маре Шовљаков
Глад у Босни и Херцеговини и смештање деце у Војводину 1917–1918
(Нови Сад 2018, 324)**

Једно од најтежих – по размерама и последицама – искустава и искушења са којима се током Великог рата суочавао српски народ била је глад. Ако бисмо покушали да саставимо списак од десетак „кључних речи“, појмова који су обележили његово историјско кретање у периоду од 1914. до 1918. године, за глад би морало да се нађе места. Уз смрт, страдање, терор, бол, патњу, трауму, јунаштво, подвиг, ослобођење и уједињење, Први светски рат је за Србе био и „време глади“. Било је то – у пуном значењу те речи – колективно искуство. У већој или мањој мери глад су осетили готово сви. Она је погодила како становништво две српске краљевине, тако и поданике Аустроугарске, која је имала великих тешкоћа у вези са „прехрамбеним питањем“ (посебно на простору Херцеговине, Босне и Далмације). Гладовали су како војници на положајима (са изузетком Солунског фронта), тако и цивилно становништво које је посебно страдало током окупације – Србија је тада подсећала на „велики логор за изгладњивање“ (Мира Радојевић, Љубодраг Димић), а страшна глад је обележила и аустроугарску окупацију Црне Горе (нарочито тешке биле су 1917. и 1918. година). Од глади се масовно умирало приликом повлачења преко Албаније; заробљени и интернирани Срби су гладовали у логорима широм Аустроугарске, Немачке, Бугарске, па и Турске.

Глад је бројне породице сакатила. Била је извор патње – како физичке, тако и психичке (страх за сопствени и живот ближњих; посебно брига родитеља за децу). Услед недостатка хране многи су били спремни на различите ствари недостојне људског бића – рецимо да украду, али и да убију; да „пасу“ траву и да – као што из књиге Маре Шовљаков мо-

жемо видети – за исхрану користе и „говеђу изметину“. Не чуди што је недуго по завршетку Првог светског рата, Црњански певао: „Гладан и крвав је народ мој“, односно „Јаук и гробље је народ мој“/, „А сјајна прошлост је лаж“. Када је реч о страдању деце од глади на простору Босне и Херцеговине, о чему говори монографија М. Шовљаков, умирање и патњи биле су таквих размера да су савременици непосредно по завршетку рата наглашавали: „Нема те освете, нема те славе, која би нас могла заслепити, да те невине жртве заборавимо!“

Упркос важности и значају наведене проблематике, питање глади није привукло одговарајућу пажњу историчара и остало је ван главних истраживачких токова. Речима Маре Шовљаков: „Глад као социјална, психолошка и политичка појава, иако присутна у време Првог светског рата, није имала право место у историографским радовима“. Може се рећи да је то једно од оних питања о којима смо више сазнавали из мемоарских сведочанстава и књижевности, него из радова историчара. Када је о књижевности реч, а у вези са темом књиге госпође Шовљаков, не би било наодмет подсетити се прозног записа Ива Андрића из *Немира*, који су објављени 1920. године. (Иначе, према подацима из представке коју је у новембру 1922. упутио Скупштинском одбору за признавање националног рада, Андрић је 1917. и 1918. године био члан „Одбора за исхрану гладне босанске деце“, а учествовао је и у раду „Одбора словенских, хрватских и српских жена – за сирочад“, што је формиран у Загребу у јуну 1918). У тексту под насловом *Дјеца*, Андрић се осврнуо на прилике у Вишеграду током априла 1917. године. Било је то – како писац наводи – време „кад је држава дијелила свакој кући кило кукурузна брашна на тједан и кад су људи појели сваку травку од кукуруза и срж од зовике и јаворову кору, док им нису ноге поотичале и док нису редом почели умирати“. У пролеће 1917. године Вишеград је „врвио од дјеце“, коју је млади књижевник описао следећим речима: „На измршалом тијелу и танким ногама изгледале су њихове главе страшиво велике и очи су им постајале старачки тупе а лица мала, смежурана и лишајива као пипуни који зими вену на рафовима.“ Та деца су по потоку што је протичао крај војничке месаре „ловила комадиће цријева и дроба“; код официрских кухиња из ђубрета би вадила „празне кутије од конзерва, испирала их врућом водом и то пила“; јела су „горку језгру“ из коштица сувих шљива, лист јагорчевине и „хљеб од папрати“; како би „заварала“ глад, она су „жвакала срчику од зове тако дуго, док им крв није потекала иза зуба“; на различите начине су настојала да се домогну хране („просила, крала, отимала“), међутим „све то није било доста да се нахрани и остане на

животу“. Било је то време у коме су „умирали [...] и старији, али понајвише дјеца“; „прво дјеца па старији“. „Сваки дан би по неко изостало од скитања; лежало би пред Великим Ханом или на плочама крај моста, натеклих подочњака, и зурило у калдрму преда се, без гласа и покрета“, бележи Андрић.

Наведене речи Иве Андрића, који је био савременик и сведок догађаја, имају карактер (и) мемоарског сведочанства. Осим тога што нам је потресним описима приближио тему помора изгладнеле деце на простору Босне и Херцеговине, млади књижевник, кога су очигледно погађали неправда и страдање невиних („отпаци једног великог европског ресторана могли су спасити ту дјецу“), са наглашеним емоцијама изнео – са аспекта морала, питања савести и одговорности – одређена размисљања која историчару нису у потпуности „дозвољена“: „Онима, који су преживјели, ишчезао је – све се заборавља и све пролази! – одурни окус папрати и мемљива брашна давно из уста, али ту дјецу је тешко заборавити ко их је само једном видио како чуче у дроњцима од домаћег сукна и војничког одијела и како жваћу пријесну дјетелину а у угловима с обје стране уста им се циједи зелена пљувачка! И страшна је помисао да ће можда једном та дјеца бити сабласни свједоци на неком страшном суду, гдје ће се боље гледати и праведније судити него у априлу године 1917.“ (Није на историчарима да се упуштају у разматрање питања „космичке“ правде, али морамо да прокоментаришемо да нас наведена Андрићева мисао асоцира на речи упућене Аустроугарској из једне Кочићеве приче: „сапреле је муке наше на страшном суду“.) Ако оставимо по страни питања у вези са „страшним судом“, смрт и патња на хиљаде деце су тема која – како сматра Мара Шовљаков, а са чиме смо сагласни – „задира у питање савести потомака“. Таква тема – тема која има „национални и општедржавни значај“ – није нешто што је до појаве књиге Маре Шовљаков било сасвим непознато историчарима и историографији. Још у току седамдесетих и осамдесетих година прошлог века рађена су одређена истраживања, односно указано је на поједина важна питања, што су се односила на глад и акцију спасавања деце са простора Босне и Херцеговине. Међутим, у наредним деценијама изостали су даљи искораци у том правцу. О глади се углавном писало „успут“. Она није била основна тема истраживања, већ је помињана само као „историјска позадина других трагичних збивања“.

У „одбрану“ струке, треба рећи да бављење темом као што је глад није нимало једноставно. Ни књижевницима није лако да се подухвате обраде таквих питања („А какав опис може да изрази даноноћну хладно-

ћу? Или глад?“, пита се Водолашкинов „описивач живота“), а историчари имају своје, особене тешкоће. Суочавају се са проблемом прикупљања довољне количине релевантних извора, нарочито за монографску обраду теме. Наиме, глад је од оне врсте тема које изискују посвећена, вишегодишња истраживања; истраживања у којима нити један озбиљан, систематски приступ није гаранција позитивног исхода. Осим „наменских“ трагања за изворима, на раду са таквим темама је неопходно – током обраде других сродних питања – предано бележити и остављати на страну материјал на који се „успут“ наиђе. Мара Шовљаков је, како сама наводи, била „годинама окупирана“ истраживањем „времена гладне деце“ на простору Босне и Херцеговине и акцијом предузетом за њихово спасавање, а улогу својеврсног катализатора – који је убрзао рад на теми и омогућио израду монографије – одиграо је фонд „Великог управног и просвјетног савета у Сарајеву“, похрањен у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима. На тај – до тада некористићен фонд – ауторку је упутио колега Жарко Димић. Осећаји захвалности и пристојности су госпођи Шовљаков наложили да се у предговору књиге „посебно захвали“ господину Димићу на „доброти“, а ми се овде осврћемо и на то – наоко споредно – питање због тога што увек сматрамо да треба истицати примере несебичне колегијалности.

Треба напоменути и да су ауторкин подвижнички рад на књизи, дубоко разумевање теме и сензибилитет за поједина питања, проистекли из њеног особеног „профила“. Наиме, у животу и научном раду колегинице Шовљаков „спојени“ су и испреплитани брдовита Босна и питома Војводина: рођена у Цазину – живи и ради у Футогу; основне и магистарске студије историје завршила је у Новом Саду – докторске у Бањој Луци; истраживачки се бави питањима колонизације Срба из Босне и Херцеговине у јужну Бачку после светских ратова (тема магистарског рада), политичким и културним везама Срба Карловачке митрополије и Босне и Херцеговине крајем 19. и почетком 20. века (тема дисертације), као и различитим питањима што се односе на Војводину, и Босну и Херцеговину у Великом рату. Када све наведено узмемо у обзир, стичемо утисак као да је тема деценијама чекала на личност таквог животног и научног „пута“, која ће се – на одговарајући начин – подухватити замашног и важног посла. Треба рећи и да очигледна емотивна везаност Маре Шовљаков за тему није представљала отежавајућу околност у ауторкином настојању да што је више могуће објективно обради. Напротив, осећај дуга према завичају и прецима (видети посвету књиге) одиграли су улогу својеврсног „племенитог покретача“ који јој је давао подстрека

и снаге да истраје у истраживањима и раду. Како би то рекао професор Милош Ковић: „Најбоље књиге писане су, по правилу, са видљивим и суспрегнутим емоцијама“.

Монографија Маре Шовљаков је објављена у едицији *Србија 1914–1918*, заједничком издавачком подухвату Прометеја и Радио-телевизије Србије. Од почетка обележавања стогодишњице Великог рата у наведеној едицији објављене су десетине важних и вредних издања. Техничка припрема књиге – беспрекорна; тврди повез и препознатљиво дизајниране корице. Садржај монографије је обогашен са више различитих прилога (фотографије, факсимили докумената, спискови, текстови из периодичних публикација). У књизи су – као што се може видети из наслова – обрађене две основне теме: 1) глад у Босни и Херцеговини током Првог светског рата, са посебним освртом на страдање деце; 2) акција спасавања, односно смештања деце у Војводину у току 1917. и 1918. године. Осим уобичајених делова једне монографије (предговора, увода, резимеа, списка литературе, белешке о аутору), структуру књиге чине четири велике целине („Доба гладовања“; „Прехрана становништва Босне и Херцеговине 1914–1918“; „Покретање акције слања деце 1917/1918“; „Војводина – земља наде“), које су даље подељене на ужа – тематски конципирана – поглавља. У настојању да читаоцима приближимо садржај монографије, осврнућемо се на следећа четири питања: 1) однос Аустроугарске према Србима; 2) глад у Босни и Херцеговини током Првог светског рата; 3) организација и спровођење акције спасавања деце; 4) јунаци акције.

Једна од првих ствари које падају у очи приликом читања књиге М. Шовљаков јесте одлична контекстуализација. Због „недостатка грађе и литературе“, а у циљу што потпунијег сагледавања теме, ауторка је приступила обради „друштвених и политичких прилика“ у црно-жутој монархији за време Првог светског рата. У том смислу, она се – на ширем плану – осврнула на „болну тачку“ Аустроугарске током Великог рата: „прехрамбено питање“. („Царе Карло и царица Зита, што ратујеш кад немате жита“, певало се, подругљиво, у предвечерје слома Двојне монархије у Славонији.) Посебну пажњу је посветила „годинама глади“ у Босни и Херцеговини (одакле је требало спасавати децу) и стању на подручју Војводине (где су деца смештена). Осим тога, М. Шовљаков

бавила се и приликама у Хрватској током Првог светског рата, јер су и оне утицале на покретање акције за спасавање деце која су гладовала у Босни и Херцеговини. Потпунијем и бољем разумевању теме допринео је и осврт Маре Шовљаков на период пре Првог светског рата, односно на гладне године које су се периодично – у „злокобним акордима“ – на простору Босне и Херцеговине понављале од средњег века наовамо. На то је утицао низ чинилаца, попут климе, рељефа, пренасељености; али и фактори у којима је власт имала „удела“: опште сиромаштво, непознавање савремених агротехничких мера и екстензивна пољопривреда; нерешено „аграрно питање“, расцепканост поседа, кметски положај сељака и високе пореске дажбине.

У деценијама што су претходиле избијању рата, у Босни и Херцеговини се живело тешко и оскудно. „Аустрија удара намет на све што ниче из земље“, прибележио је један савременик; Јован Дучић је критички писао о вишеструком повећању пореза у односу на период османске власти; „глад се цери, мученике мјери“, певао је Алекса Шантић. Извори говоре о томе да се због „дуготрајне оскудице“ – услед сушних година – „народ [...] разболевао и умирао од изнурености“. У периоду пре Првог светског рата, како наводе савременици, општа слика је крајње суморна: „Босна је седиште глади и невоље; у њој се пропада од разних глобљења, мучења и робовања. Босанци су робови које уцењују и прогањају.“ (Из таквих околности и услова живота дошли су пуцњи Гаврила Принципа! Као „сеоски син“, он је врло добро знао да је народ „потпуно осиротио“ и да га „сматрају стоком“. „Зато сам хтио да се осветим, и није ми жао“, говорио је на суђењу.) Борба за преживљавање и „доста хрђаве“ прилике су, дакле, карактерисале тај простор и у миру, а на такву „основу“ накалемељени су проблеми које је са собом донео Први светски рат. Народ је, како је у септембру 1916. писао свештеник Никодим Плавшић из Жепче, и „пре рата животарио, а сада не може живети“. Резултат свега тога биле су неиздрживе прилике, околности у којима је – како је навођено 1918. године – дошло до „пропасти и погибије читавих крајева“. Од важности за разумевање питања којима се монографија бави јесте и ауторкино указивање на повезаност појаве глади и миграционих кретања, као и на континуитет веза Срба Босне и Херцеговине са сународницима у Војводини. Последњи су и раније, у току 19. века, исказивали солидарност и настојали да у тешким временима, временима ратних и гладних година, прикупе помоћ за своју „милу браћу“ из Босне и Херцеговине.

Глад, са којом се суочио српски народ на простору Босне и Херцеговине, није представљала изоловану појаву, већ нешто што се пре-

плитало и прожимало са осталим тешкоћама током Првог светског рата. Ако држава мобилише велики број мушкараца („непоуздано“ становништво Босне и Херцеговине требало је у што већој мери ангажовати на фронту), ако у логоре одведе део радно способног становништва или ако житељи страдају од шуцкора – то се одражавало на мањак радне снаге и самим тим утицало на приносе (о екстензивној пољопривреди је реч – жене, старци и деце нису могли на прави начин да надоместе одсуство мушкараца у „пуној снази“); ако се становништву, које се током „година глади“ бори за голо преживљавање, путем реквизиције одузима стока (неопходна за исхрану, али и обраду земље) или настоји узети што већи део приноса – последице су фаталне. Опште околности су саме по себи биле лоше (и у Бечу се гладовало), али је власт својим односом додатно отежавала положај Срба. (Владимир Ћоровић је својевремено писао о „систематском исцрпљивању“ становништва које је спровођено „свим средствима“ и резултирало „необично великим“ помором услед „силних патња и изнурености“, те недостатка хране.) Због целокупног односа Двојне монархије према њима (систематске репресалије, пљачка, глад...), Срби из Босне и Херцеговине су током Првог светског рата за Аустроугарску говорили да је „најподлија држава на свету“ (Божо Милановић). „Швабо нам је одузео све. И синове за војнике, и храну и стоку, и звона са цркава, и олово са џамија и бакар из кућа и вуну из душека. Откуд је долазио Аустријанац, Мађар или Немац, свуда је собом носио несрећу и глад“, наводио је крајем 1918. године Милан Јојкић.

Да би се у пуној мери разумела појава глади и акција која је организована, било је неопходно – као што је то ауторка урадила – указати на општи однос власти према српском становништву током Првог светског рата. У очима Срба све то је деловало као да „наши непријатељи спремају потпуно уништење нашега народа“, као да се „пошло да се и посљедњи Србин утамани“. Из историјских извора се види да су савременици имали осећај да се против њих води својеврсни – условно речено – „специјални рат“, рат у којем је глад представљала (само) једно од „средстава“, односно оружја којима је Беч располагао. Једну од одлика таквог односа и државног терора спровођеног над Србима у црно-жутој монархији чинило је и приписивање колективне кривице. („Као да су сви Срби атентатори, тако нас мрзе!“, коментарисали су савременици.) У оштријој варијанти она је подразумевала страдање у погромима и „званична и незванична убиства“. Како је то у пракси изгледало у „блажој“ варијанти, можемо видети на „случају“ учитељице Даринке Шешевић из Струјића (Котар Љубиње), која је ухапшена у јулу 1914. године

(„као велеиздајник под сумњом да сам члан Народне одбране“). У марту 1915. она пише: „Још увек сам у истражном затвору, већ девет месеци. Истрага се продужује од месеца до месеца. Бог зна докле ће још све тако мучити, мене ни криву ни дужну.“ Из писма упућеног крајем јула 1915. видимо да је Д. Шешевић ослобођена оптужбе и да је одређено да јој се врате ствари. Међутим, нити су јој одузете ствари враћене, нити је добила слободу, него је (са мајком и сестром!) интернирана у Сегедин, одакле у августу 1915. јавља: „Не само као невина, већ и као слободна поданица ове земље робујем, нит коме што крива, нити дужна, и гладна и жедна“. Описујући, неколико месеци касније, прилике што су је снашле у „прогонству“, ова српска учитељица наводи да је „у ванредно очајном стању и све без своје личне кривице и узрока“. (Не чуди што је Кафкин *Процес* настао у Аустроугарској. Написан је, управо, 1914/15. године.)

Сваљивање колективне кривице било је праћено и двоструким аршинима – оно што је било важно за друге, није било важно за Србе. Узалуд су се Срби, рецимо, питали: „Ако су поједина учитељска лица српско-православних школа дошла у конфликт са постојећим законима и државним прописима [...] они су зато и кажњени, али не може бити за то кажњена и сама српско-православна школа, као што није кажњена ни земаљска народно-основна школа, због тога, што су учитељска лица тих школа, отприлике у истом броју, кажњени затвором, интернирањем, дисциплинарном истрагом и друго.“ У контексту теме којом се монографија бави, важно је разумети та двострука мерила: током Првог светског рата аустројска деца су за време „година глади“ упућивана на приморје и у Угарску о државном трошку, а спасавање српске деце – што су живела у неупоредиво тежим условима – било је препуштено приватној иницијативи и на коју су власти, у најбољу руку, равнодушно гледале. (Подсећамо: о дечјим животима је реч!)

Однос аустроугарских власти према Србима током Првог светског рата М. Шовљаков означава као „државно насиље“, „државни терор“. Она учача „строги курс према Србима“, „стегу и притисак власти“. Пише о „таласу србофобије“ што је „захватио целу Монархију“, о „антисрпској хистерiji која је прерасла у државни терор“. Ауторка указује на „драконске поступке власти према српском народу“, то јест на „системску политику истребљења православних верника“ (Јозеф Редлих). Посматрајући ратне године, али и период пре избијања светског рата, она учача и аспекте „колонијалне владавине“ Беча и сматра да је такав приступ током рата додатно заоштрен и прерастао у „отворено насиље над поданицима“. Међутим, она се не задржава на таквим „оп-

штим“ представама, већ настоји нијансирано да предочи однос власти (како централних, тако и локалних!) према акцији спасавања деце, у зависности од конкретних прилика и околности. У том смислу, може се рећи да Мара Шовљаков приликом писања књиге није имала „тезу“, већ да је теми приступила без „селективне перцепције“, намерног прећуткивања или истицања одређених ствари. Она запажа да је држање Беча постало „флексибилније“ за време Карла VI, и указује на то да је током лета 1917. дошло до одређеног „попуштања власти“. Таква промена је, на пример, омогућила повратак дела интернираних Срба кућама и покретање акције спасавања деце. Наравно, није ту била реч ни о каквој коренитој промени, већ о мерама које су биле изнуђене да би се смањиле постојеће напетости у Двојној монархији. То попуштање је текло паралелно с променом ситуације на фронту и – уопштено посматрано – како је рат даље одмицао (односно: како му се ближио завршетак) поједини органи, попут Земаљске владе у Сарајеву, постајали су све кооперативнији. Иако су се прилике од средине 1917. постепено мењале набоље, до краја рата је превладавао негативан однос (подозрење власти и ометање акције, непостојање слуха за поједина питања, повремено отезање са организовањем транспорта...).

Имајући наведено у виду (али и оно о чему ће у наставку бити речи), можемо констатовати да монографија Маре Шовљаков представља особен (са нагласком на питање глади) прилог историји Срба на подручју Босне и Херцеговине и Аустроугарске током Првог светског рата. Слика црно-жуте монархије коју нам предочавају странице ове књиге далеко је од некаквих сентименталних представа о Штраусовим валцерима и кринолинама, те од „прича“ о Аустроугарској као напредној и мултикултурној држави. Читајући књигу наместо призора кринолина и балова сусрећемо се са мршавим, изгладнелим људима одевеним у рите, наилазимо на патњу и страдање страховитих размера; уместо мултикултуралности видимо изузетно заоштрене односе између народа и верску нетрпељивост (у контексту акције треба напоменути да је строго вођено рачуна о томе да се деца сместе у „српско-православне куће“; Срби нису желели да им деца буду „на прехрану код туђинаца“, сматрали су да би то могло да има „хрђаве последице“ и постојала је бојазан да се деца не „пошвабе“); наспрам појму напредне државе – овде видимо државу која је мање-више равнодушно посматрала како десетине хиљада деце умиру од глади; државу што је у логоре интернирала сопствене грађане и држала их тамо у крајње нехуманим условима; државу где су људи страдавали због имена и презимена, вере, припадности одређеном наро-

ду, а не на основу својих поступака. Читајући о односу Аустроугарске према Србима Босне и Херцеговине током Првог светског рата, а имајући у виду и оно што ће се до истека 20. века збивати на том простору, падају нам на памет познате речи Меше Селимовића из писма Миодрагу Максимовићу: „Славно је Србин бити, али – скупо“. Износећи наведену опаску, велики писац је имао у виду, управо, Србе из Босне. Славно или не, овде је мање битно, али се поуздано може рећи да јесте скупо. Скупо и претешко.

Добро приказавши опште прилике на простору Босне и Херцеговине, и Аустроугарске уопште, М. Шовљаков је усмерила истраживачку сонду (дубоко) наниже. Сагледала је околности у појединим областима, градовима и селима, „спустила“ се до нивоа породице и појединца („обичног“, „малог“ човека). То је истраживачки „простор“ у коме се – речима рецензента књиге, др Милана Мицића – „осећа со историје и истинска текстура стварног живота“. Како би доспела на тај терен, ауторка је у пуној мери искористила могућности што су јој прегледани извори нудили. Добар пример за то представљају молбе, жалбе и дописи учитеља и свештеника, упућени Великом управном и просвјетном савету у Сарајеву, што сведоче како о односу власти према Србима (истраге, интернација, убиства...), тако и о различитим егзистенцијалним тешкоћама (укључујући и глад) с којима су се суочавали појединци, њихове породице, одређена места и крајеви. Учители и свештеници су чинили малобројан, али значајан – и у изворима „видљив“(!) – слој становништва. Пошто су у потпуности делили судбину народа, њихове молбе нам пружају одличну представу о борби за голи опстанак и оискушењима којима је било изложено српско становништво Босне и Херцеговине. Иако је цензура брисала поједине делове, из тих докумената велике изворне вредности сазнаје се много тога. Увиђамо размере трагедије појединца, породице и читавог народа. При излагању сазнања до којих је дошла током вишегодишњег рада, М. Шовљаков је настојала да „истражено представи у аутентичном облику“, то јест да о трагичним догађајима говори језиком докумената и историјских извора. Добра изворна основа и такав приступ су омогућили да уместо такозваних општих места и „уопштених формулација“ читамо о „персонализованим личностима, у конкретним ситуацијама“. Како су – речима савременика – изгледале прилике што су мориле српски народ током „година глади“ у Босни и Херцеговини? Како је – аутентичним гласом људи, сведока те страшне „прошле

стварности“ – изгледало „време гладне деце“ на том простору?

Према наводима из докумената, било је то „страшно и чемерно“ време, време у коме су владали „велика мука и тегоба“; време у коме је „због сушних година и неродице“ наступила „велика невоља“, то јест „глад и немаштина“; време у коме је „народ при сваким мукама на све заборадио, те је као изван себе“; време у коме су се „чуле [...] само клетве и заклетве људи и жена и врисак деце“. Биле су то године током којих се „једва може човек на животу одржати“; године током којих је народ, напослетку, допадао „последње изнурености и смрти“. Током Првог светског рата српски народ је – како је средином 1917. из Требиња писао прота Стеван Травица – „[цензура брисала] осиромашео, расељен, интерниран, евакуиран, по болницама, у ратовима, старо и нејако остало код куће [цензура брисала].“ Прилике су биле такве да су – речима Георгине Стојановић из Приједора – „оцеви отишли у војску, а на дому остадоше ситна деца, незбринуте, неупућене жене, поче да хара поред прогона и убијања и вјешења, болест и глад“. Свештеници су писали: „Слабо је рађања, слабо вјенчања а упока и смрти доста“. „Ходамо голи и гладни, а народ је наш сам таков“, наводио је јереј Петар Ћосовић из Бугојна у фебруару 1917. године. „Скапавамо од сваке биједи и немаштине“, додавао је, такође из Бугојна, прота Лука Лукић. „Мало је који народ био извргнут толиким и таквим кушњама“, коментарисала је средином 1918. године Јелена Ћук. Када је о „кушњама“ реч, у вези са темом књиге треба напоменути да је глад била посебно мукотрпна. „Ни сама фронта није тако страшна као смрт од глади која нам узе на хиљаде деце, будућности наше“, истицали су савременици.

Током тог „тужног и очајног стања“ у Велики управни и просвјетни савет у Сарајеву су се из целе Босне и Херцеговине сливала обавештења о томе да су завладали „несташница хране и биједи“, да је „народ пао у очајање“, да „овдашњем народу пријети ужасна глад“, да се „народ налази у беди и невољи“, да „велика већина нема баш ништа за јело“. Из различитих крајева свештенство је јављало како „љута глад [...] овђе хара и коси“, то јест да народ „мре од глади“; упозоравало је да ће „кроз месец, два дана, пола од глади помријети“, односно да ће „глад цио овај крај уништити“. Извештавано је о томе да деца „овђе пријети погибљено од глади“, то јест да има „доста сиротиње и ратне сирочади, која немају шта јести, нити ће моћи, код кућа својих зиму издржати, и од глади живи остати“. Читајући књигу болно спознајемо да је „глад [...] освојила и расељавала село за селом, не само по Херцеговини, него и западној Босни и Крајини“. Народ је увиђао да „нико ником помоћи не може“ и

спознавао да „овђе нема живљења“. Долазило је до стихијског иселавања у Срем, Банат, Бачку и Славонију које је савременике подсећало на „последњи трзај једне нације, која хоће да живи, а не може да живи“. Многи су тако спасили голи живот, али било је и оних чије се страдање настављало и у житородној равници. Примера ради, народ из парохије Крњеуша који је нашао уточиште у Срему, тамо је живео „у неред, у шталама и свакојаким зградама, без постеља и без свега, поболио се и гомилама помро“.

Значаки одабраним изводима из извора ауторка нам је приближила оскудицу и скупоћу која је тада владала. Речима савременика, било је то „тешко и преко сваке мјере прескупо доба“; доба „јакe скупоће“. Радило се о годинама током којих је храна била „страшно скупа“, о времену „велике скупоће“. У септембру 1916. парохијско свештенство Захумско-херцеговачке епархије наводи да су „поскупиле све животне намирнице, одијело и храна, до нечувене висине“; средином 1917. савременици су се жалили на то да су „све животне намирнице пет пута скупље него у мирно доба“. „Услед превелике и неиздрживе скупоће одјела и обуће, народ је тако оголио, да их имаде у подручју један дио који никако не носи кошуље, а већа половина носи дрвену обућу“, наводи у фебруару 1918. парох Никола Скакић из Пећи код Грахова. Док је због „велике оскудице животним намирницама“ народ гладовао, локални органи су чинили „велике злоупотребе“ са храном, храном која је тих година била капитал „вреднији него злато“. Из књиге видимо да је брашно – намењено становништву одређеног котара – било предмет различитих „махинација“, „шпекулација“ и „зеленашке трговине“; њиме се „манипулисало“ и било је, на пример, задржавано и продавано у Далмацију (где беху „још већа глад и много веће цијене“).

У таквим околностима народ је морао да се сналази на различите начине. Како бележе савременици, у временима највећег страдања „гладни народ ровао је брда тражећи корења, кидао и јео траву и лишће“. Јели су траву и кору са дрвета, жир, ресе лешник, корење, сламу и остатке кошница. Да би преживео народ је, између осталог, јео козлац, коприву, дивљи лук (сремуш), зеље. Међутим, пошто се трава „јела без реда и знања“, било је случајева тровања. У градовима се уместо пшеничног брашна користила „мешавина кукурузног брашна, мекиња, самлевене плеве и ‘бог зна још чега, која се грицкала као песак – па и ова на цедуљу у најмањим количинама!’“. Народ је правио хлеб од „жира, букове коре, глога, пиљевине“, пекао је хлеб од „самлевог сирка“, од „коре дрвета, папрати и мекиња“, од „кленове и липове коре“, од „земље

и умешаних [самлевених – прим. М. Нинковића] костију, помешаних са лојем“. Савременици наводе да су се „дјеца [...] хранила и говеђим изментама“, као и да је било „опијања дјеце алкохолом, да би се колико год ублажила глад“. И у логорима су прилике биле катастрофалне. У Добоју – тој „плавој гробници“ Срба Босне и Херцеговине – на пример, само 1. априла 1915. од глади су умрла 92 таоца. Политички затвореници су – попут власника *Босанске виле* Николе Кашиковића – „пасли“ траву да би преживели; Васиљ Грђић је „спао на 40 кг телесне тежине“.

Јасно је да је живот у околностима борбе за пуко преживљавање био изузетно тежак. Такве прилике, саме по себи страшне, протегле су се годинама! Из вапаја једног свештеника упућеног средином 1917. године – „а ово нијесу три дана или три мјесеца него три године“(!) – донекле можемо наслутити како им је време протицало. За Србе из Босне и Херцеговине, и Аустроугарске уопште, Први светски рат био је „бескрајан рат“. Савременици су писали о „претешком“, „тешком и дугачком рату“. Умирање од глади – како нам књига казује – почело је већ 1915. године. Уследила је „страшна суша“ 1916. године. У пролеће 1917. глад – речима једног свештеника – „мори већи део мога народа и узима своје жртве“. „Прати нас и слаб род земаљски, те ако је зло, да је и горе“, јављају средином године из Херцеговине. У документима Великог управног и просвјетног савета из септембра 1917. читамо да ће народ у јужним и источним крајевима Босне и Херцеговине тешко „због неродице у овој сушној години, преживети зиму“. Крајем новембра 1917. из Грахова свештеник Коста Станишић пише: „Прошле године било је много случајева смрти од глади. Ове године жетва је била десет пута слабија, те се је надати још већем злу.“ Стање са жетвом је 1918. било нешто боље, али су опште прилике и даље биле изузетно лоше.

Већ из до сада наведеног уочавају се различите тешкоће кроз које је пролазио народ, али књига нам – као што смо поменули – пружа увид и у трагедије конкретних људи и њихових породица. У њој наилазимо на низ „осакаћених“ породица, попут породице удовице Милице Лаловић којој је у зиму 1915. „у најтежим мукама, од глади – гризући једно друго, умрло петеро деце“. Из књиге сагледавамо страдања појединаца и тешкоће које су њихове породице услед тога трпеле. Рецимо, свештеник Ђорђе Умићевић из Сводне је крајем јула 1914. као талац одведен „на железничку пругу“, потом је боравио у самици у касарни, па у „уском торњу за црпљење воде на железници“ и „уској соби“; уследила је интернација у Жагар (децембар 1914–децембар 1916), па конфинација и боравак код куће где је преминуо од последица свега претрпљеног.

„Пошто је био њежан и осјетљив, горње патње су га тако схрвале, да је живчано тешко оболио, и у највећим мукама свршио у августу 1917. Мене је сироту оставио са петоро ситне и нејаке дјеце испод осам година“, писала је његова удовица молећи за помоћ. У књизи су приказане муке удовица које су се бориле да спасу „своју дјецу од зиме и глади“, и – попут Милеве Паражанин – молиле за „припомоћ у новцу [...] за шесторо неопскрбљене дјеце“. Наилазимо и на супруге чији су мужеви били интернирани и које су тражиле помоћ да им „дјеца не скапају од глади“. Срећемо и учитељицу Веру Чонић, чији је супруг био у „заробљеништву“ у Русији, која је остала без посла и плате, а издржавала деветоро деце („напаћену породицу“). Она се обраћала Великом управном и просвјетном савету са питањем о томе да ли може да се нађе „какав модус“ да српске школе поново почну да раде. „Оћемо ли се и ми једног дана наћи на улици без иђе ишта, са чопором гладне дјеце?“, питала је у име учитеља који су остали без посла.

С друге стране, књига сведочи и о страху интернираних за егзистенцију њихових породица. Они су опхрвани стрепњама за своју „незбринуту дјецу“. Брину се да им се деца „од глади не пате“. Тишти их што им „дјеца гладују и по путу боса ходају, а помоћи нема ни одакле“. Уопште, из књиге спознајемо колико су током Првог светског рата брига, страх и очајање ломили родитеље који су имали „много ситне, нејаке дјечице“. Родитељи су упозоравали како њихове породице „морају пропасти“ ако не добију помоћ; обузимао их је страх да ће „убрзо доживјети породичну катастрофу“. „Моје невоље за опстанак фамилије нико ма до Бога не разумије. Ова брига јако хрђаво дјелује на моје иначе оронуло здравље. Мој је положај очајан, јер ми дјеца гладују и у подераним хаљинама ходају, а председник општине остаје хладан као стијена“, писао је учитељ Богољуб Глишић из Варцар Вакуфа у јуну 1915. године. Људе је обузимала туга („чудо да у нама и срце од жалости не пукне“), падали су – како често наводе у писмима – у „очајање“. У таквом стању – стању у коме је „апсолутно немогуће даље живјети“ – наилазимо и на оне који за себе пишу да су „здро растројени“ и наводе како ће се „већ и умно [...] разболети од бриге“. Ипак, као најосетљивија, деца су прва доспевала – речима свештеника са Сокоца Петра Ћосовића – „на руб пропасти животне“. Како је писала Јелена Ћук, глад је „савијала и ломила све, што јој под захват дође, а у првом реду слабе и њежне животе наших најмањих“. Ни умирање одраслих није изостало („не само дјеца него и одрасли у тако су биједну стању да су почели умирати од глади“, наводи се у писмима из најугроженијих крајева). Међутим, умирала су – како је

писао Иво Андрић – „прво дјеца па старији“.

Према сведочењу савременика, деца су „умирала у најтежим мукама“: „испадали су им нокти на рукама и ногама, отицали су као брешчићи и најзад су, у најљућем јаду, угризали једно друго“. Призори деце која умиру „гризући једно друго“ (као у поменутом случају деце Милице Лаловић), уз случај седмогодишњака, кога је „глад, ужасна невоља, нагнала [...] да убије свога брата од три године“, спадају међу најтеже у књизи. (Владимир Ћоровић је у *Црној књизи* детаљније описао оба случаја. У књизи Маре Шовљаков они су изнети у основним цртама, али сасвим довољно да се запитамо: У каквом су то стању била деца која гризу једно друго? Како то седмогодишње дете убија млађег брата?) На страницама књиге срећемо низ болесне, краставе, вашљиве деце; наилазимо на многе „мале патнике“ одевене у рите, босе, мршаве, бледе, прозобле, изнемогле, полумртве од глади. Осим извода из извора, упечатљиво сведочанство пружа нам фотографија деце из Кључа која су у априлу 1918. упућена у равничарске крајева „на прехрану“ (стр. 46). Сажалење, туга и плач беху опште реакције при дочеку деце у Војводини. „Како су јадни били, да хоће срце да се цепа“, пише монах др Августин Бошковић пријатељу Милети Јакшићу у фебруару 1918. године. Зорка Лазић је следећим речима описала „једно мало сисанче“: „На мене је учинило болан утисак већ његово лице, које и није ништа друго било, него кожа и кост. Кад плаче, та се кожа сва набора, као хармоника, и човека подилазе срси, гледајући то старачко лице шестомесечног сисанчета. А тек тело! Замислите оживотворену фразу ‘кост и кожа’. Да, као да се рукав одрвечи од руке, тако му стоји кожа од костију. А та кожа сва црвена, оједена од нечистоће. Ножице – трске. И руке. [...] ‘Имаш ли ти млека’ – питам мајку [...] ‘А ће ће бити, мајко си ми мила, кад сам јела само корење’ – рече и насмеја се горко. Заплаках, крвавим сузама... како је тим корењем и дете хранила... скувала га у води и дала том паћенику да пије.“

Размере умирања деце биле су страховите. Ауторка наводи различите податке са којима се током истраживања сусрела – како „појединачне“ (попут оног да је у одређеном периоду у Чапљини преминуло 150 малишана), тако и оне који говоре о укупном страдању (Јелена Ћук је 1918. наводила да „50% наше дјеце из јужних и најјужнијих крајева [...] пропада и гине од глади“; Зорка Лазић је по завршетку рата наводила да је животе изгубило 160.000 деце). Као најмеродавнији број који може послужити као колико-толико поуздан оријентир, наведен је службени аустроугарски податак да је од 1914. до 1917. у Босни и Херцеговини „од глади [...] помрло 100.986 деце испод 10 година“. Поменута бројка

се може срести и у старијој литератури. Ауторка сматра да се она „може довести у питање“, али да „ипак указује на број који је двоструко већи од нормалних прилика“, што говори о „високој стопи смртности деце“. (Смртност деце на тим просторима је и пре рата била велика. Прадеда писца овог осврта Гавро, рођен 1910. године, био је шесто дете у породици, а прво које је преживело, мајка му је дала такво име да би живео дуго попут гаврана). Од 11 деце које је родила чукунбаба Јефимија, свега петоро је остало у животу. Због тако велике смртности деце и „шире слике“ тадашњих збивања добро је што је М. Шовљаков направила паралелу са умирањем у мирнодопском периоду.) Треба имати у виду да су умирала и деца старија од 10 година, потом да су наведеном бројем обухваћена сва преминула деца (без обзира на њихову верску или етничку припадност), као и да томе треба додати и децу помрлу од глади у току 1918. године. Свеукупно посматрано, Мара Шовљаков сматра да је током Првог светског рата смртност деце у Босни и Херцеговини била „енормна“ (чему је у великој мери допринела глад), као и да је на том простору у периоду од 1914. до 1918. „умрло преко 100.000 деце“.

Као и по низу других питања у вези са страдањем српског народа током Првог светског рата, и за ово се може рећи да је тешко доћи до прецизног одговора о броју жртава (а о потпуном попису страдалих у контексту ове теме још теже је говорити). Одсуство и фрагментарност сачуваних извора упућују историчаре на изношење мање или више поузданих процена и, у даљим истраживањима, свакако, треба да превладава тежња да се што више помере границе освојеног „научног знања“ (можда би локална, завичајна историја на том плану најпре могла да начини даље искорак). Иако је број жртава, наравно, сам по себи битан, то је само једно од важних питања, и – с обзиром на поменута ограничења – не би требало да буде од пресудне важности у сагледавању страдања деце и цивилног становништва Босне и Херцеговине од глади током рата. Са становишта садржаја монографије посебно треба истаћи то да је ауторка пишући о конкретним појединцима (персонализованим жртвама) приближила страдање целокупног народа. Значај и вредност монографије Маре Шовљаков почивају управо на томе што је – да употребимо израз из *Људи без гробова* Енеса Халиловића – „одшкринула врата патње“ и сликовито представила кроз какве муке је – због држања аустроугарских власти са једне и припадности српском народу са друге стране – прошао „обичан“, „мали“ човек. У њеној књизи људи нису сведени само на пуне бројеве и статистичке податке о становништву, него је реч о конкретним личностима (песници би рекли: душама). Она пише о

страдању, патњама и ужасу кроз које су прошли појединци са одређеним именом и презименом; пише о трагедијама конкретних породица. Такав приступ комплетније и шире сведочи о претрпљеном страдању, него искључива усредсређеност на број жртава. У том смислу, можемо рећи да монографија Маре Шовљаков представља путоказ и пример на који начин може и треба да се сагледава страдање цивила и један – речима савременика – „страшан период у животу народа“.

Друго велико питање које је ауторка обрадила у монографији је акција спасавања деце, то јест њихово упућивање у житородне, равничарске крајеве „на прехрану“. Одређене „празнине“ у документацији фонда Великог управног и просвјетног савета у Сарајеву – који представља изворну основу, темељ на коме почива монографија – Мара Шовљаков је премостила радом са грађом из других фондова Архива САНУ у Сремским Карловцима, потом Историјског архива града Новог Сада, Рукописног одељења Матице српске, проучавањем периодичних публикација, коришћењем мемоаристике и литературе. Широка изворна основа и прикупљени материјал допринели су да тема буде сагледана из различитих углова. Ауторка је приказала акцију спасавања деце од појаве идеје за њено покретање 1917. године, преко различитих фаза које су пратиле њену реализацију до краја рата (прокоментарисан је и послератни период – питање повратка деце и даље упућивање деце из Босне и Херцеговине „на прехрану“ у Војводину). Обрађена су сва релевантна питања битна за целовито сагледавање акције, а Мара Шовљаков је осветлила и различите – понекад изузетно ситне – појединости јер су (од „детаља“ као што су кашњење или изостанак превоза на одређеним „локалним“ релацијама, зависили животи гладне и исцрпљене деце, која су понекад – по „јакој зими“ и лошим временским условима – морала да пешаче десетине километара).

Страшне прилике у Босни и Херцеговини и велико умирање деце после две „мршаве године“ (1916, 1917), покренули су у зиму 1917/18. одвођење на хиљаде „малих патника“ ка Војводини, Барањи и Славонији. Покретање акције је представљало – речима В. Ћоровића – „срећну мисао“. Беше то спас за хиљаде младих живота; јарка светлост у мору ужаса и таме над судбином Срба из Босне и Херцеговине. Свест о националном јединству („наша браћа“) утицала је на испољавање саосећања и солидарности код Срба што су живели у другим крајевима Аустроугарске, као и емиграције (посебно у Сједињеним Америчким Државама)

која је преко Црвеног крста и појединаца слала новчане прилоге. Акција је представљала реакцију на застрашујуће бројке и вести о умирању деце, „одговор“ на тешке прилике које су задесиле српски народ у Босни и Херцеговини. Осмишљена ја као начин да се помогне „сиротињи која нигдје ништа нема“, „сиротињи најсиромашнијој“; да се пружи рука „јадним сиромасима“ и „бједним и невољним“. Њима је требало помоћи „док нису умрли од глади, која пријети сваким даном“. Односно, постојала је потреба да се „дјеца из биједи њихове фамилијарне уклоне“.

Акција је иницирана из Загреба. Надовезала се на хуманитарну акцију која је за циљ имала спасавање римокатоличке деце што су гладовала у Истри, Далмацији, Босни и Херцеговини. (Током рата су у Босни и Херцеговини „гладовала деца крижа, крста и полумесеца“, а ауторка је указала на значај акције за зближавање различитих народа и вера, на улогу Хрватско-српске коалиције, као и на делатност појединих Хрвата који су дали допринос покретању и спровођењу акције. Притом, нису превиђени ни погроми Срба, ни мрежа логора што су постојали на подручју данашње Хрватске, већ су „противречна збивања“ приказана у свој њиховој сложености.) За покретање акције са српске стране заслужне су „родољупке Српкиње“ и њихова удружења и одбори из Загреба. Кључне личности међу њима биле су породично повезане (супруге, ћерке) са угледним члановима „Привредника“, чија су искуства у изградњи мреже за смештај деце била од изузетног значаја. Сама акција имала је приватан карактер. Тако су је власти и третирале. Једини „опипљив“, али опет симболичан начин на који је Земаљска влада у Сарајеву учествовала у акцији било је омогућавање бесплатног превоза деце железницом. Суочени са отпорима и препрекама, учесници акције су писали да ће „нашу милу браћу спасти без ичије помоћи“!

Акција је представљала замашан и изузетно сложен подухват у којем ће учествовати низ одбора и установа, као и хиљаде појединаца на широком простору. У настојању да што потпуније прикаже њену реализацију, Мара Шовљаков је обрадила широк круг питања – осврнула се на које начине су носиоци акције настојали да привуку што више учесника (прогласи, апели, текстови из штампе, израда разгледница са фотографијама изгладнеле деце) и на прикупљање прилога за исхрану и одевање деце; приказала је „изградњу“, организацију и рад две мреже одбора – оних што су се бавили прикупљањем и упућивањем деце у равничарске крајеве и оних који су организовали њихов прихват и смештај (приказана је делатност како „средишњих“, „главних“ одбора из Загреба, Сарајева и Новог Сада, тако и локалних, месних одбора из Бањалуке, Прије-

дора, Осијека, Велике Кикинде, Панчева, Земуна, Вршца ...); указала је на важну улогу органа црквено-школске аутономије (посебно Великог управног и просвјетног савјет), као и на огромни значај митрополита, епископа, свештеника и учитеља; приказала је временску „динамику“ којом су упућивана деца „на прехрану“ и где ће бити размештена. Ауторка је у потпуности, понекад до изузетно ситних појединости, реконструисала целокупан „пут“ који су прошла деца – од њиховог пописивања и сакупљања, потом транспорта до неког од главних сабирних центара (Сарајево, Мостар, Бањалука, Приједор), евентуалног „калемљења“ у зависности од епидемијске ситуације, даљег путовања ка равници уз задржавање на успутним станицама, где је децу требало огрејати, нахранити, обезбедити им преноћиште и предати прикупљену одећу и обућу; приказани су и дочек на коначним одредиштима, пријем код хранитеља, опоравак (али и умирање око 150 малишана од исцрпљености или услед болести током збрињавања), услови живота (и прилагођавање на њих), стање у коме су се деца налазила, потом њихово даље школовање, учење заната или помагање у домаћинствима.

Спровођење и поједини аспекти акције нису идеализовани у монографији. Ауторка је настојала нијансирано, слојевито, без „селективне перцепције“ да посматра „прошлу стварност“. Чврсто ослоњена на историјске изворе, М. Шовљаков је указала на то да је постојала илузија о томе да ће „из Босне и Херцеговине долазити ‘анђели’ и да ће их у Угарској дочекивати ‘арханђели’“. У складу са тим, она наводи да је било случајева да се „дјеца [...] наједу па постану опаки и непослушни“, пише о „зановећању“ деце, о случајевима поткрадања хранитеља, те о „хрђавом владању“ варошке деце која су била „на улици сасвим искварена“ (сви цитати су из извора). Наилазимо и на случај детета које је „пријавило свога хранитеља полицији, да је сакрио животне намирнице“. Са друге стране, ауторка је скренула пажњу и на првобитне неуспехе и одређена „лутања“ која су пратила полазиште али и касније фазе акције (мали одзив на почетку због обазривости родитеља; пропусти у састављању спискова и у вођењу евиденције; случајеви неодговарајућег размештаја деце – сеоска у градове, градска у села; малобројност пратилаца; „губљење“ деце током транспорта; самовољан повратак деце или долазак појединих родитеља по децу у току 1918, када су се прилике мало поправили...). Мара Шовљаков је указала и на раскорак који је постојао између великих потреба, планова и добрих жеља са једне, и ограничених могућности и услова живота код хранитеља, са друге стране. Како су савременици наводили, акција је за све њене актере била „сасвим нова“

(„нико се није бавио тим пословима“), па су пропусти били очекивани. Временом стицало се и искуство, па су недостаци и спорна организација она питања решавани у ходу. Како би се предупредило евентуално лоше поступање према деци, периодично је спровођен „надзор о моралном и физичком животу босанско-херцеговачке деце“.

Треба нагласити да су се Срби из Војводине – који су и сами претрпели доста тога током рата и услед реквизиције нису располагали већим резервама хране – спремно одазвали на „лелек изгладнеле деце“, на „самртни поздрав своје босанске браће“. Реакција грађана на Проглас, који је крајем 1917. упутио Средишњи одбор за смештање гладне деце из Новог Сада, била је заиста импресивна. „Није било онде [у Банату – прим. М. Нинковића] готово ни једног српског места које није пријавило већи или мањи број српских домаћина, да желе да приме босанско-херцеговачку децу“, бележили су савременици, додајући: „Исто тако и у Бачкој било је доста општина које су одмах прискочиле браћи у помоћ.“ Из Сент Андреје су слали прилог и поручивали: „Од лелека несрећних Босанаца задрхтала су растужена срца и овдашње северне браће. И нас тиште ране јадне Босне.“ Са различитих страна је стизала помоћ, уз објаву: „Нисмо ради да изостанемо иза наше остале браће.“ Јављали су се они који би прихватили децу, неки су давали новчане прилоге, а „доста њи [...] обећаше месечну потпору за малу децу, коју не буде нико узео, и за које ће се одбор бринути“. Крајем 1917. је констатовано: „Братско одушевљење се већ јавља са свих страна“.

„Мале патнике“ из Босне и Херцеговине у Војводини су доживљавали као: „малу браћу нашу“, „децу браће отаца наших и јетрвица матера ваших“, „браћу и сестре“, „крв наше крви“. Срби из Војводине, Барање и Славоније су их „оберучке“, „својски прихватили“ и односили се према њима као према сопственој деци („ко је год узео дете и не помишља да му то рођено није“). У суровим ратним временима мислило се и о томе да деци, осим хлеба, треба пружити „и душевне хране и – љубави“. „Свуда су ту несретну децу примили са љубављу“, са „највећом љубављу и пожртвовањем“, констатовали су у Војводини. На особен начин о односу хранитеља према деци сведоче случајеви усвајања сирочади и дирљиви растанци деце и хранитеља по окончању рата. Ревизори који су обилазили смештену децу извештавали су да је „код хранитеља [...] развијена она благородна црта да ће подјелити све са дјецом“. Имајући наведено у виду, не чуди што је током рата постојало „лијепо мишљење о племенитости и дарежљивости Срба у Војводини“. Њихови саплеменници из Босне и Херцеговине су закључили како је „наш народ“ на

простору Војводине „прожет [...] љубављу за своје сународњаке, макар били из кога краја“ и сматрали су да су „наша браћа [...] у тим крајевима, учинила [...] све, да дјеца буду сита, одјевена, обувена, здрава и да се добро васпитавају“. То јест, да су хранитељи и одбори „многа жртвовали и жртвују се, да нашу дјецу прехране, преобуку и уљуде“. Свеукупно посматрано, пријем и боравак српске деце у Војводини су показали да је – како савременици наводе – „Србин Србину брат и у највећој невољи“.

Циљ акције је био да се „дјеца склоне од беде“; односно: „спасту ту децу од смрти“. Учесници акције су – са правом – сматрали да су „отели из шака смрти“ децу која су дошла „на прехрану“. „Да ту дечицу, драги Милета, примио нисам, било би у нашем великом српском гробљу двадесет гробова више!“, писао је средином 1918. игуман манастира Хопово др Августин Бошковић пријатељу. Учесницима акције у Војводини упућивана је неизмерна благодарност родитеља због тога што су им спасили децу – „да им се свијећа не угаси, огњиште не опусти“! Како су савременици сматрали, акцијом је – упркос многим тешкоћама – „у главном постигнут успех“, због тога што је „многа и многа дете нашло овде здравља, живота, поуке, па и љубави“. Из особеног ракурса њен смисао је приказан фотографијама деце из Кључа пре доласка на прехрану и шест месеци касније (стр. 46). Од деце која су умирала од глади и изгледала као „мали костури“, дошло се до тога да је – како је један надзорник констатовао – „телесно стање наше дјеце изнад сваког [...] очекивања“. „Питање у вези са бројем деце послате на прехрану“ је – као и питање броја деце помрле од глади – „остало без правог одговора“. Деца су од зиме 1917/18. упућивана у „већим и мањим ројевима“, а ауторка је навела низ различитих података до којих је дошла у изворима, указавши на чињеницу да између њих постоје одређени „раскораци“. На основу изложеног, може се рећи да је број српске, православне деце из Босне и Херцеговине која су упућена „на прехрану“, свакако, био већи од 7.000, а постоје назнаке о томе да је тај број био петозифрен. Дакле, упркос непоузданости података, наведене бројке нам пружају добар оријентир за укупну слику о акцији. Поуздано се може рећи да се ту „радило о хиљадама деце спасеним од смрти“.

Из докумената и записа што су их за собом оставили учесници акције очигледно је да су је они доживљавали као: „велику народну ствар“, „нашу дужност“, „националну дужност“, „патриотско заузимање“, „српску и родољубиву дужност према будућем српском нараштају“, „свету дужност да јадна биједна дјеца не поумру од глади и да се шта корисна научи“, „човекољубиво дело“, „дело милосрђа, љубави, дужно-

сти“. Схватали су је и као „велики рад“, рад „у име продужења вијека мученичког народа нашег“ и „сад најпотребнији рад у народу“. Мара Шовљаков сматра да је акција имала „цивилизацијски, социјални и национални значај“, јер је ту била реч о о „хуманитарној акцији од изузетног значаја за опстанак српског народа“. Према њеном мишљењу, акција је утицала на „повезивање и солидарност разбијеног српског народа“, а подстакла је и „хуманост и солидарност међу различитим религијама и националностима и ублажила постојање тензија и нетрпељивости“. Као стручњак за миграторна кретања из Босне и Херцеговине ка Војводини, ауторка је указала на то да је акција „трасирала“ пут послератној колонизацији добровољаца. Скренула је пажњу и на директне политичке реперкусије ове акције – њено прерастање у друштвени покрет, а потом и стварање политичког органа (Српски народни одбор) који је проистекао из Средишњег одбора за смештање гладне деце у Банат, Бачку и Барању у Новом Саду, и имао запажену улогу приликом слома аустроугарске власти. Са које год стране да погледамо, може се рећи да је акција заиста била изузетан подухват и – како би савременици рекли – „племенит, чо-векољубив и српски посао“.

Ако за целокупну акцију можемо рећи да је представљала подвиг, предана делатност хиљада појединаца који су у њу били укључени може се окарактерисати као подвижништво. Носиоци, инспиратори и сви учесници акције – као јунаци ове књиге и јунаци уопште (не исказује се јунаштво само у униформи и са пушком у руци) – заслужују посебан осврт. Рат је – како је у *Тврђави* писао Меша Селимовић – „највећа прљавштина људска и најстрашнији злочин“. У тој „прљавштини“ се, по правилу, испољава истинска природа човека – људи се „разделе“ на оне што потону у нискост, анималне нагоне и зло, док код других на површину испливају доброта и племенитост; оштрије него иначе људи се поделе и на оне који гледају само уске, личне интересе, односно оне што настоје да помогну другима. Уопштено посматрано, у току Првог светског рату у ситуацији када су непријатељи пљачкали, силовали, мучили, спаљивали (!) и убијали цивиле, било је оних који су са различитих страна света долазили да као лекари и медицинске сестре помогну српском народу. Ако усредсредимо поглед на саму акцију збрињавања деце, са једне стране видимо хиљаде појединаца што су „ставили [...] народни интерес изнад личног“ и имали свест о – речима учесника акције – „одговорности и пред Богом и пред српским народом“; па су на „невољу“

која је снашла њихове сународнике у Босни и Херцеговини гледали као на нешто што су „у стању бар донекле отклонити“, те сматрали да „не би били вредни имена човекова, кад је не би отклањали“. С друге стране, срећемо службенике који су се бавили злоупотребама и „зеленашком трговином“ житом, чиновнике које су ометали спровођење акције и остајали неми на молбе грађана којима су деца умирала од глади, те Србе што су одбијали да у томе учествују, па и критиковали(!) акцију.

Када је о првима реч, читајући књигу наилазимо на низ изузетних појединаца што су настојали да „учине ближњему добро“, који су се жртвовали да „помогну олакшати туђи бол“, и даноноћно се ангажовали да би спасли што више деце, деце која су за њих представљала „окрњену снагу нашу, подсечене жиле наше садашњости и будућности“. Такви људи су себи постављали питање: „А шта сам ја учинио добро у овим тешким данима по својој вољи?!“ и на њега – свакодневно – давали одговор тако што су: састављали прогласе и апеле; објављивали текстове у штампи да би популаризовали акцију; неуморно писали стотине писама како би мобилисали што већи круг учесника; писали бројне дописе и ургирали да се отклоне проблеми и тешкоће што би се испречили на путу реализације њиховог хуманитарног задатка; путовали по равничарским крајевима и „агитовали“ за оснивање месних одбора и пријем деце; ангажовали се у прикупљању и расподели прилога; сами издвајали „велике своте“ новца за помоћ деци; убеђивали стотине родитеља да без бојазни могу послати децу „на прехрану“; о сопственом трошку – па и уз задуживање – пратили транспорте деце и по неколико недеља; у свако доба дана, али и усред ноћи дочекивали малишане на станицама, делили им храну и водили их на преноћиште; претварали своје куће у канцеларије одбора, места за дочек и пријем деце; у времену велике оскудице осим своје хранили и облачили – условно речено – „туђу“ децу (како Руси кажу: „чужих детей не бывает“); занемаривали сопствене обавезе („сав мој домазлук виси о клину“) зарад успеха акције; храбрили друге да издрже када би долазило до пада ентузијазма („кад човјек ради за народ и мисли о народу и његовом напретку, мора заборавити на свој домазлук и потребе“; „Знамо да све то хоће труда и жртава, да није лако. Али смо уверени, да ће наши родољуби издржати и даља сва искушења у дужности, док нашем народу не свану бољи дани“) и позивали на даље подношење жртве („Требаће нових жртава. И многи ће питати: од куда? Па да кажемо од куда. Жртва, права жртва, није оно што човек не осети. Ко даде оно, што му никако не треба, није ништа жртвовао. Жртва се донекле откида од уста. А ако је човек икада дужан да жртвује, дужан је данас.“).

Овом приликом, нажалост, не можемо поменути имена свих учесника акције. Навешћемо поједине од оних који су се истицали, али напомињемо да у том подухвату није било малог, неважног доприноса, нити малог прилога („најмањи прилог примамо са највећом благодарношћу“!). Читајући књигу спознајемо колики су огроман значај и допринос акцији дали: председник Великог управног и просвјетног савета, митрополит дабробосански Евгеније Летица и остали архијереји са простора Босне и Херцеговине: Петар Зимоњић, Василије Поповић и Иларион Радонић; потом епископи из равничарских крајева – Георгије Летић, Митрофан Шевић и Гаврило Змејановић; секретар Великог управног и просвјетног савета Војислав Борић; учитељица из Приједора Георгина Стојановић; велепоседник из Осијека Васа Муачевић; Срби из Загреба: Јелена и Никола Ћук, Јованка Мрвош, Мара Цвијановић, Криста Ђорђевић; на простору Војводине: Јелена Остојић, Зорка Лазић, Игњат Павлас, Коста Хаџи, Марко Богдан; у емиграцији: Никола Стојановић, Перо Слијепчевић и многи други. (Пишући о њиховом деловању Мара Шовљаков употребљава израз „национални радник“. Уз „писце историје“, то је једна од лепих синтагми које ауторка користи у књизи. Тај термин, похвално спомињан у оно време, представља супротност појави коју је Стојан Новаковић назвао „експлоатација патриотизма“, те данашњим „професионалним Србима“ и „каријерним националистима“.) О делатности наведених јунака књиге Мара Шовљаков пише на различитим местима у монографији, а појединима од њих је посветила доста пажње у поглављу „Деловање актера акције“.

Наведене личности су допринеле да се у тешком времену сачувају хиљаде дечјих живота, а питање је колико о њима данас знамо. Док читам књигу помишљамо да би о њима можда било целисходније и важније писати него о Николи Пашићу, Александру Карађорђевићу и иним што долазе из сфере политике, која је „по својој природи неразлучива од силе и подвале“ (Џорџ Орвел). (Реченица је свесно, „poleмички“ заоштрена. Избор појединаца тог формата за поређење и претеривање су намерни, са циљем да се додатно укаже на значај личности као што су Георгина Стојановић, Јелена Ћук и остали учесници акције.) У сваком случају, носиоци и главни актери акције су особе о којима треба даље писати, о њима снимати документарне филмове, подизати им споменике. Притом, наравно, не треба им приступати са неком *a priori* идеализацијом, већ треба сагледати и остале аспекте њихове делатности у време Првог светског рата и уопште (на пример, митрополиту Евгенију Летици су савременици пребацивали претерану сервилност према аустроугарским властима

током рата, због чега је 1920. био смењен, односно поднео оставку).

Као што смо поменули, наспрам тих изузетних личности које су се – како су савременици наводили – „свом душом предале у службу хумане акције“, стајали су они што су одбијали да учествују у акцији и чак је критиковали. Мањак емпатије према страдању деце код службеника црно-жуте монархије је, донекле, очекиван. Међутим, наилазимо и на низ сведочанстава о слабом одзиву богатијих Срба и „интелигенције“. Како савременици наводе, било је доста оних „који су често и сами глоровали, па делили залогаје са другима“, али је било и „многих, којима се расипало, па чистили и давали на оно, на шта не треба, и нису имали на оно, на шта треба“. Организатори акције су запажали „оне имућније, који се до сад не одазваше“, додајући: „код сиротиње наилазимо на бољи успех“. Коментарисали су домаћине који би могли без тешкоћа да хране и одевају више малишана, али код којих беше „срце тврдо“. Што се тиче „интелигенције“, она се, на пример, у Сремским Карловцима „врло мало уопће одазвала родољубивој дужности, те махом није хтела примити децу, него су то учинили ратари и трговци“. Организатори акције су се суочавали и са „појединим усијаним главама и критичарима“, „мудријашима“ који нису хтели да помогну акцију, а износили су примедбе.

Када је о поменутих „категоријама“ становништва реч, из књиге М. Шовљаков видимо да су у акцији не само учествовали, већ јој тон давали угледни и богати појединци (попут Васе Муачевића) и породице (породица Ђук из Загреба), те да су поједини интелектуалци и њихове породице (Васа Стајић, Тихомир Остојић, Милан Костић, Игњат Павлас, Милан Недељковић...) „неуморно радили“ на спасавању деце. Иако се могу уочити одређене „тенденције“ по том питању не треба посезати за генерализацијама, већ о свакој особи треба говорити појединачно. Штета је што – за разлику од бројних споменутих имена учесника акције, па и имена или, бар, функција званичника (председника општина, коктарских предстојника, краљевских саветника, великих жупана) који су акцију ометали – имена „мудријаша“ нису наведена (верујемо да ауторка није наишла на писани траг у изворима). Осврћући се у једном писму на „критичаре“, Никола Ђук је Војиславу Борићу написао: „Запамтите оне који би могли а неће да помогну“! Блиско нам је становиште према коме треба писати пре свега о „позитивним примерима“; такође, сматрамо да би *damnatio memoriae* била казна што би имала смисла: заслужени заборава је мера појединцима. Међутим, читање књиге буди јак осећај да о таквим људима, ипак, треба писати, да их треба „запамтити“. Неће писање о њима напрасно да подстакне раст осећаја одговорности у друштву,

нити може изменити људску природу, али није наодмет „нотирати“ оне који су својим поступцима или нечињењем (о дечјим животима је била реч, па тим пре и тотреба урачунати) утицали на животе других. Осим тога, писање о таквим особама би допринело да се сложена слика „прошле стварности“ употпуни. Како је – у четвртој књизи Добрице Ћосића *Време смрти* – Никола Пашић „говорио“ Вукашину Катићу: „Србија у овом часу, то смо сви – поштени и непоштени, срећни и несрећни, јунаци и кукавице“. Само јунаци завређују да се о њима нашироко пише, али ни оне друге не треба „занемарити“.

Осим наведених, главних питања, треба напоменути да књига пружа низ других интересантних увида и сазнања. На неколико места наилазимо на „прилоге“ националној „карактерологији“. Како општој, тако и „локалној“. Пишући о пропустима у извођењу акције, један од учесника се осврнуо на „нашу нарав“, коментаришући „да смо ми све пре у стању, него да организујемо и дисциплинирамо једну ствар“. Што се „локалних“ особености тиче, учесници акције из Сарајева су писали „саборцима“ у Новом Саду: „Наш сељак, изузевши Посавину, има много источњачке индиферентности, коју је научио од пређашњих његових господара Турака. Он није научио толико радити, колико ратарски свијет код Вас, него ради само онолико, колико мора, и тај његов рад није рационалан, него је онакав, каквог га је наслиједио од својих старих. Баш и с те стране имаће великог значаја тај долазак, јер ће наш тежачки свијет, који буде тамо дошао, видити, како се земља рационално обрађује, како се на вријеме устаје и како се са вољом сваки посао обавља, па ће му то вредети за његову будућност.“ Падају у очи и (радикално) другачије демографске прилике и наталитет – наилазимо на низ породица са петоро, шесторо и више (чак и по дванаесторо) деце.

Упечатљива су и сведочанства о гласинама, њиховом настанку и учинку. Рецимо, у једном часу 1918. почело је да се прича о томе да су деца лоше дочекана у Војводини, па и да их кољу и „праве кобасице“ од њих. „Ови гласови, и уколико на први поглед будалести и смијешни, утолико су страшни за саму акцију, јер прости сељаци вјерују и траже [...] да се дјеца врате натраг“, констатовали су у Великом управном и просвјетном савету. На крају, испоставило се да су деца која су због крађа била упућена назад родитељима „код куће причала свакојаке неповољне ствари, само не оно, због чега су се морали вратити“.

Књига, такође, представља озбиљан прилог историји Српске пра-

вославне цркве током Првог светског рата (на првом месту на простору Босне и Херцеговине, али и Војводине); сведочи о тешкоћама кроз које су прошли српски учитељи; говори о ангажману и активности жена и „племенитом раду женских српских добротворних организација“ у Аустроугарској. У њој срећемо и поједине познате личности и њихове породице. Тако, на пример, видимо да је познати књижевник, Србин католик из Дубровника Иво Војновић давао велике прилоге за акцију спасавања деце из Босне и Херцеговине или да се историчар Владимир Ћоровић укључио у акцију по изласку из затвора. Наилазимо и на тешке околности у којима је – „у великој материјалној биједи и оскудици“ – живела породица Петра Кочића. Употпуњавамо представе о познатој породици Стојановић из Приједора. Наиме, једна од најистакнутијих учесница акције Георгина била је рођена сестра др Младена и Сретена Стојановића, који су широј јавности далеко познатији.

Монографија нам пружа увид и у низак образовни ниво становништва Босне и Херцеговине. И после неколико деценија аустроугарске „цивилизаторске мисије“ неписменост становништва је била огромна (1910. скоро 88%), а проценат деце која су се школовала мали (17%). Читајући књигу видимо да је – како су учесници акције из Војводине констатовали – „тек врло мали проценат ове деце [...] ишао у школу, те знатити и писати а остали су сасвим неписмени“. „Степен образовања“ и „цивилизацијски ниво“ деце су сведочили о – речима М. Шовљаков – „друштву које је каскало за својим веком“. Наспрам те суморне слике, стоји њихов напредак који је остварен по доласку „на прехрану“. Архимандрит манастира Хопово Августин Бошњаковић је 1918. поносно и са пуно топлине писао пријатељу о „малим дошљацима – Босанцима“: „А сад почуј и ово. Одржали смо неку врсту испита сад о Духовима. Показали су се изврсни у читању, писању, рачунању и учењу песама напамет. Све је то овдашњи јером Виктор шњима постигао, бавећи се шњима. [...] Деца су талентирана, а то је још интересантније знати, велики – штребери. Што један зна, то морају сви знати, па чак и онај кекавац од 4 године!! Један је на пример издекламовао целу ону тешку песму Сокола без погрешке, па су исту песму и остали знали.“

Образовање деце „на прехрани“ је било, како су надзорници извештавали, „према мјесним приликама“, а оне су у Хопову биле међу најбољим. Међутим, општа слика је позитивна: „Дјеца су даровита и у свем показују природну интелигенцију, највише у школи“. Читајући о тој разлици између „стварног“ (стања у коме су деца живела у Босни и Херцеговини) и „могућег“ (онога што се за релативно кратко време

могло постићи), падао нам је на памет онај Џемал о коме је Меша Селимовић – као „симболу Босне“ – писао у *Сјећањима* и роману *Дервиш и смрт*. Реч је о снажном момку који је „исјекао [...] жиле ножем, у пићу, у неописивом бунилу које нико изван Босне не може разумјети“. У роману *Дервиш и смрт* Хасан за њега каже да је „наша права слика, босанска“, додајући: „Снага на патрљцима. Сам свој крвник. Обиље, без правца и смисла.“ Узроци и разлози тог „бунила“ су, наравно, сложени и ово што ћемо написати може деловати као (претерано) поједностављивање, али док смо читали речи Августина Бошњаковића помишљали смо – вероватно илузорно – да је тако мало потребно да се босанској „снази“ и „обиљу“ дају „правац и смисао“. Осим до сада наведеног, у књизи има још доста ствари које дају могућност за разна поређења и подстичу мисао да се креће у различитим правцима.

О страдању од глади током Првог светског рата савременици су ретко писали. Била је то тема која је „потискивана [...] из свести у подсвест“, питање које је „постало део потиснутог сећања“. Због претрпљеног страдања и ужасне трауме такво држање савременика може се разумети. Према мишљењу стручњака који се баве трауматизмима таквих размера, неопходно је да прође доста времена – чак три или четири генерације – да би дошло до обнове интересовања за тешка питања. У одсуству текстова који би се бавили тим темама, сећање на „велику глад“ је у послератном периоду „чувано као усмена традиција, подсетник на зло доба“. Међутим, протоком времена сећања на то страшно искуство постепено су бледела и прешла из „комуникативног памћења“ (подразумева преношење сећања на догађаје углавном усменим путем, у трајању од највише три генерације) у домен онога што се назива „културним памћењем“ и „корпусом догађаја националне историје“. Убрзо по завршетку рата Иво Андрић је, као што смо навели, писао да је код преживелих нестао „одурни окус папрати и мемљива брашна давно из уста“. Неколико година касније (1922) Милан Богдановић је – указујући на то да су „већ ствари почеле да се заборављају“ – поздравио појаву једног романа са ратном тематиком, коментаришући: „Више него икада потребне су сада добре, праве, искрене књиге о рату, да подсети ‘заборавну животињу’ човека на недостојне и антикултурне патње које је прекужио“. Век потом, када се спокојније може приступити обради тешких тема и када су сећања на страдање избледела, књига *Глад у Босни и Херцеговини и смештање деце у Војводину 1917–1918.* – из истих разлога – утолико је по-

требнија. Треба напоменути и да се појава монографије Маре Шовљаков поклапа са периодом обновљеног интересовања за Први светски рат до кога је дошло током обележавања његове стогодишњице. Минулих година историчари су у научни „оптицај“ увели низ нових извора, покренули нове или наново отворили недовољно обрађене теме. (Осим глади, монографски је, рецимо, обрађена и тема хлеба у Великом рату, што је сјајан искорак у односу на претходна истраживања.) У том контексту треба сагледавати и истраживачки напор Маре Шовљаков.

Преданим, вишегодишњим истраживањима ауторка је успела да прикупи разноврсне изворе; тему је поставила и сагледала у одговарајућем окружењу; кроз „причу“ о „обичним“ људима и персонализованим жртвама успела је да на убедљив начин прикаже страдање цивилног становништва од глади, те да акцију спасавања деце размотри из више угла. Осим историографске интерпретације основних тема књиге, треба напоменути да је обрада „социјалних и психолошких момената, у вези са снабдевањем и прехраном“ отворила простор рељефнијим и дубљим увидима у сложене, вишедимензионалне околности тог „страшног периода“. Посебно треба напоменути да књига представља значајан „прилог“ двема темама за које се може рећи да су релативно запостављене у односу на војне аспекте рата: 1) историјска судбина Срба који су живели на простору црно-жуте монархије у Првом светском рату (према мишљењу М. Мицића, та тема је „маргинализована и недовољно истражена у српској историографији“); 2) цивилне жртве рата (када је речо простору Босне и Херцеговине, ни век касније не располажемо прецизним бројем страдалих, а о попису жртава да и не говоримо).

Током читања књиге нисмо уочили крупније пропусте и грешке. Остаје жал што овакво свеобухватно истраживање које се бави великим бројем конкретних појединаца, ова монографија у којој је наведено стотине имена није „заокружена“ именским регистром на крају. Треба рећи и да су структура књиге, потреба да се тема расветли из различитих углова и тежња да се расположиви извори искористе у што је више могућој мери – условили одређена понављања. Међутим, то не утиче на општи позитиван утисак о књизи. Захваљујући доброј контекстуализацији теме, одлично одабраним изводима из извора и прилозима, те јасном и питком стилу писца историје Маре Шовљаков – текст се слио у јединствену целину, јасну и заокружену слику о страдању Срба Босне и Херцеговине од глади и смештању деце са тих простора у Војводину. Свеукупно посматрано, монографија *Глад у Босни и Херцеговини и смештање деце у Војводину 1917–1918*. представља озбиљну, вредну и – по

различитим основама – у данашње време потребну књигу.

Са више аспеката може се говорити о значају и важности књиге Маре Шовљаков. На првом месту, треба напоменути да је у актуелном времену – времену које болује од мањка емпатије, а вишка егоизма и себичности – неопходно писати о хуманости и солидарности међу људима. Из њене монографије видимо колика ја важност добротинства и милосрђа у тешким, ванредним околностима. Књига нас „учи“ да и човек у таквим приликама – речима једног од учесника акције – „треба свакако да пита: А шта сам ја учинио добро у овим тешким данима по својој вољи?!“ Даље, треба напоменути и да је у времену у коме границе поново раздвајају српски народ потребно писати о различитим манифестацијама солидарности у прошлости, те подсећати на повезаност и јединство што су испољавани током историје. Тим пре због тога што су Срби полицентричан и – како је то Добрица Ћосић формулисао – „онтолошки расколан“ народ. Због тешких искушења са којима се народ суочавао у прошлости, добро је подсетити се речи да је „Србин Србину брат и у највећој невољи“.

Осим што представља сјајно сведочанство о солидарности коју су Срби из равничарских крајева исказали према сународницима из Босне и Херцеговине, монографија нам – шире посматрано – нуди увид у могућност другачијег модела понашања у затегнутим односима између различитих народа, што су услед рата оптерећени и додатним баластом. Књига нас упућује на могућу „алтернативу“ страхотама и ужасима што су неодвојиви пратиоци ратова, те указује на један од начина на који је могуће градити или обнављати порушене мостове. Наиме, наспрам Хрвата што су у лето 1914. године „навешћивали Србима борбу на живот и смрт и прогонство из Босне и Херцеговине“, налази се рецимо Злата Ковачевић Лопашевић, која је – „са хрватске стране“ – дала подстицај за „покретање акције спасавања српске деце“; наспрам Хрвата што су после Видовданског атентата сматрали да се са Србима морају „једном за увијек обрачунати и уништит их“, на страницама књиге срећемо Јосипа Шиловића који је руководио Средишњим земаљским одбором у Загребу и дао видан допринос акцији спасавања српске деце (после Првог светског рата он је као пример сарадње Хрвата и Срба у акцији наводио Петра Рогуљу и Јелену Ћук који су „као мати и син“ радили подједнако на спасавању и српске и хрватске деце); наспрам чиновника што су – попут бачког жупана – ометали акцију, у књизи наилазимо на Хипократовог следбеника, лекара из Црепаје Игњаца Ференца који је „бесплатно лечио децу“; наспрам окружног саветника Мурка који је у фебруару 1918. од-

био да деци у Коњицу организује дочек и вечеру (па и наспрам имућнијих Срба што су одбијали да учествују у акцији) видимо Гизелу Штајниц и Јозефа Мартеленца из Старих Бановаца, и Франца Адама из Велике Кикинде који су прихватили српску децу из Босне и Херцеговине.

Није нам овде намера да поједностављујемо сложене прилике које прате ратове, али наведени примери говоре да и у злехудим околностима постоји простор за избор између хуманости, солидарности и толеранције, с једне, односно искључивости, мржње и погрома, с друге стране. Због онога што се у прошлости дешавало, човек с правом „понекад“ може да се запита „да није дух већине балканских народа заувек отрован и да, можда, никад више неће ни моћи ништа друго до једно: да трпи насиље или да га чини“ (Иво Андрић). Због свега тога добро је подсетити се и таквих „епизода“ као што је сарадња Срба и Хрвата у акцији спасавања деце, те племенитих појединаца који су настојали да помогну „ближњем“ без обзира на његову националну или верску припадност.

Сматрамо да се важност књиге превасходно огледа у томе што је њоме, с још једне стране, осветљено стравично страдање српског народа на простору Босне и Херцеговине (па и шире) током Првог светског рата. Значај те теме не може се преценити! Осим самих размера страдања од глади, неопходно је разумети да то није представљало спонтану појаву, већ део својеврсног „специјалног рата“ које су аустроугарске власти водиле против цивилног становништва. У вези с тим, посебно треба указати на колективну одговорност која је наметнута целом народу па у томе ваља потражити и објашњења суровости насиље над Србима, страдање недужних у погромима, интернацију у логоре, „велеиздајничке“ процесе, репресију над свештеницима и учитељима, „удар“ на ћирилицу и културне организације, као и многе друге појаве међу којима се издваја незаинтересован однос власти према масовном умирању деце. Даљи развој догађаја у 20. веку је показаће да те појаве не само да нису биле спонтане, већ и нису биле усамљене. У више наврата током 20. века Срби су страдали само због тога што су Срби; и данас – као и век раније – на њих се ставља жиг колективне кривице и одговорности, пропагирају се гледишта према којима Срби, као народ(!), представљају „проблем“ и „реметилачки фактор“. Историја се, наравно, не понавља, али има – како је говорио Борислав Пекић – „урођену особину [...] да репродукује сличне догађаје или стања“. Због тога је потребно изучавати то страдање које је Ћеле-кули, као симболу „трагичне стране српске историје“, током Великог рата додало „још много спратова“ (рачунајући и Други светски рат, она је – како је о томе метафорично писао Владимир Пишталко – пре-

творена у „небодер чији се врх губио у облацима“).

То „наше велико српско гробље“, о коме је др Августин Бошковић писао средином 1918. године, спада, дакле, у суштинске појаве из прошлости народа које је неопходно стално проучавати и промишљати да бисмо разумели садашњост, па и да бисмо имали „оријентире“ за даље кретање у будућности. Притом, јасно је да се не треба „заглибити“ у прошлости, нити постати „заточеник“ претрпљених страдања, али нека збивања и упозоравајућа (!) искуства не би се смела заборавити. Међутим, Срби су – како је мудри Владета Јеротић говорио – „један забораван народ“, народ који „све заборавља“. Криза „културе сећања“ данас је очигледна, а представе о историји превише упрошћене. У таквим околностима, предмет истраживања Маре Шовљаков је утолико важније познавати због значајног места које Први светски рат има у националном идентитету Срба. (У вези са идентитетом и темом књиге, подсећамо на то да „зла која су заједнички претрпљена“ више зближавају и јаче повезују нацију него сећања на победе. Илити, „заједничка патња више сједињава него заједничко уживање“, како је о томе писао Ернест Ренан.) Као и остале књиге које се баве Првим светским ратом, монографија *Глад у Босни и Херцеговини и смештање деце у Војводину 1917–1918* битна је и због ревизионистичких „удара“ што долазе из различитих средина, па и оних које су одговорне за страдање српског народа током Великог рата.

Осим поменутог, при размишљању о значају књиге Маре Шовљаков треба узети у обзир и то што се пред српски народ данас отворено постављају захтеви за „променом свести“, те да у данашњем времену – времену „хибридног ратовања“, „четврте генерације ратовања“ – људска свест представља „бојиште“ на коме се воде борбе. (Речима Матија Бећковића: „Више се не гине од сабље и пушке, већ од злостављања духа и душе“.) Како наводи један од ликова (историчар, иначе) из Кундерине *Књиге смијеха и заборава*: „Народи се ликвидирају тако [...] да им се најприје одузме сјећање. Униште им се књиге, образовање, историја. Неко други им напише друге књиге, да им друго образовање и измисли другу историју. И народ онда постепено почне заборављати шта је био и шта је сада, а свијет око њега то заборава још много брже.“ На захтеве за „променом свести“, ревизионистичке тенденције и поруке о непожељности бављењем темама као што је Први светски рат – треба „одговарати“ књигама као што је *Глад у Босни и Херцеговини и смештање деце у Војводину 1917–1918*. Како је то Кундера у оној чувеној (и вишезначној) реченици из поменуте књиге формулисао: „Борба човјека против силе

је борба сјећања против заборава“. У том смислу, за монографију Маре Шовљаков може се рећи да представља својеврстан чин отпора!

Сјајно је што по објављивању књиге нису изостали даљи кораци у правцу изградње „културе сећања“ на стравичан помор деце на простору Босне и Херцеговине током Првог светског рата, на те „недостојне и антикултурне патње“ које је „прекужио“ српски народ, али и на хуманост и племенитост хиљада појединаца што су организовали и спроводили акцију збрињавања „малих патника“. Наиме, на историографску интерпретацију догађаја и поуздана сазнања која је понудила монографија Маре Шовљаков надовезала се документарна емисија „Спас од глади“ (2018), која је снимљена уз учешће ауторке и у више наврата приказивана на Радио-телевизији Војводине. Може се рећи да то представља прави начин на који резултате историографских истраживања треба користити у домену „јавне историје“ (документарни филмови, телевизијске емисије, изложбе, спомен-обележја, историјски романи...), јер се тако међу ширим слојевима становништва може успешно побудити интересовање за одређену тему. „Стручно“ и „јавно“ – као што на овом примеру можемо видети – не морају да се искључују, већ могу и треба (!) да се преплићу и допуњују. Надамо се да ће се даље кретање у том правцу наставити, јер оно што је монографијом Маре Шовљаков отргнуто од заборава, данас треба „научити“ и више не заборављати. Како због десетина хиљада недужних дечјих жртава и више хиљада племенитих прегалаца, тако и због свих нас данас!

**P
A
3
H
O**

Јован Мирковић (1943–2020), библиографија

Јован Мирковић рођен је 1. новембра 1943. године, у Брезовцу Субоцком, у општини Новска у Славонији, Краљевина Југославија. Завршио је Педагошку академију у Петрињи и положио стручни испит за звање наставника, затим Филозофски факултет у Сарајеву, групу Историја. Стручни испит за звање кустоса положио је у Музејском документационом центру у Загребу 1991. године. Стручно звање вишег кустоса стекао је 2007. а музејског саветника 2012. године у Народном музеју у Београду.

У радном веку, био је запослен у привреди и у просвети (наставник и директор школе), а у области културе, од 1. септембра 1978. године: у Спомен-подручју Јасеновац као директор у два мандата (1978–1980. и 1990–1991), директор Народног свеучилишта Новска (1980–1984). У периоду 1984–1990. био је на изборним и именованим функцијама (начелник Секретаријата унутрашњих послова Новска).

Као директор Спомен-подручја Јасеновац, организовао је и спроводио истраживања споменичних (гробишних) локалитета, бавио се уређењем простора, уз прикупљање и обраду музејске грађе и њену презентацију, рад са посетиоцима (више од 400.000 годишње), издавачку делатност (више од 40 наслова посебних издања).

У Музеју жртва геноцида у Београду био је у сталном радном односу од 1. марта 1999, на радном месту кустоса-истраживача. Његово уже подручје истраживања били су злочини геноцида и ратни злочини у време Другог светског рата, посебно у Независној Држави Хрватској. Кад је реч о програмским активностима Музеја, посебан допринос дао је прикупљању и обради грађе (дигитализација и унос у програм за архивирање и претраживање), обављао је послове уредника издавачке делатности, представљао је резултате свог ангажовања на ужем подручју истраживања на научним скуповима, објављивао радове у публикаци-

јама, започео је сарадњу са сродним институцијама у свету, покренуо изложбenu делатност Музеја (повремене и покретне изложбе).

Јован Мирковић је објавио три вредне књиге са темом злочина у Независној Држави Хрватској, са посебним фокусом на јасеновачке логоре, које представљају незаобилазну литературу за све садашње и будуће истраживаче ове теме. Прва је књига: *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, GrafoMark Laktaši, Besjeda Vanja Luka, Muzej žrtava genocida Beograd, Vanja Luka–Beograd, 2000, 551. (Тај рукопис требало је да одбрани као магистарски рад на Филозофском факултету у Сарајеву, али је то осујетио рат који је избио почетком 1992. године).

Две фотомонографије о геноциду над Србима у Независној Држави Хрватској објавио је 2014. и 2016. године, на српском и енглеском језику: *Злочини над Србима у Независној држави Хрватској*, Свет књиге, Музеј жртава геноцида, Београд 2014. и *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској – фотомонографија*, Свет књиге, Београд 2016.

У тим књигама представљен је део збирке документарних фотографија Музеја жртава геноцида. Фотографије се односе на злочине почињене у намери уништења Срба, Јевреја и Рома и стварања етнички чисте хрватске државе.

Текстови и фотографије у Мирковићевим фотомонографијама недвосмислено показују да је уништење српског народа и Српске православне цркве представљало главни циљ и задатак те хрватске државе.

Јован Мирковић био је стручни консултант, заједно са колегом Дејаном Ристићем. за филм у продукцији Радио-телевизије Србије о геноциду над Србима у Независној Држави Хрватској насловљен *Страх, понор, мук*, који је емитован у три епизоде 2016. године.

Био је коаутор изложби Музеја жртава геноцида: *Били су само деца, Јасеновац гробница 19.432 девојчице и дечака* (са Драгојем Лукићем) и *Губим Невино Свој Живот Због Неваљали и Проклети Људи, Злочини геноцида и ратни злочини против цивилног становништва на југословенским просторима 1941–1945. године* (са документарних фотографија), као и коаутор и уредник каталога.

Приредио је документарну грађу о злочинима у логору Јасеновац: *Predgovor = Forward, u: Zločini u logoru Jasenovac = Crimes in the Jasenovac camp*, (fototipsko izdanje: *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača,

1946, Vanja Luka, Besjeda, 2000, V-XIX.

Написао је библиографију издања Музеја жртава геноцида 2003. године: *Издања Музеја жртава геноцида (уз 10-годишњицу Закона о оснивању Музеја жртава геноцида)*, у: *Десет година Музеја жртава геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима*, Фонд за истраживање геноцида и Стручна књига, Београд 2003, 47–63.

Био је уредник и писац сажетака у двотомној монографији Ђуре Затезала о Јадовну: *Јадовно, комплекс усташких логора*, сажетци по глављима на енглеском језику у: Ђуро Затезало, *Јадовно, комплекс усташких логора 1941. године*, књ. I, (733–767) и *Јадовно, Зборник докумената*, књ. II (21–22), Музеј жртава геноцида, Београд 2007.

Приредио је библиографију радова Драгоја Лукића, који је био дете-логораш и касније систематски прикупљао и истраживао историјске изворе и документарне фотографије о страдању српске деце у логорима НДХ: *Библиографија радова Драгоја Лукића* (коаутор Миливој Родић), у: *Драгоје Лукић родитељ покошеноог нараштаја*, Музеј жртава геноцида, Београд 2008, 331–340.

Огласио се поводом негативног историјског ревизионизма на страницама *Glasa Koncila kad je речо* страдању Срба у глинској православној цркви 1941. године: *Уз ово издање (A name for leasing или ти о ревизионизму у историографији и закључку „da je 'pokolj u glinskoj pravoslavnoj crkvi' jednostavno izmišljen“)*, у: Ђуро Аралица, *Усташки покољи Срба у глинској цркви*, Музеј жртава геноцида, Београд 2010 (1. издање), 2012 (друго издање), 7–18.

Међу чланцима у зборницима издвајају се следећи наслови:

1. „Скрнављење Спомен-подручја Јасеновац и питање његове даље заштите“, у зборнику: *Ратни злочини и злочини геноцида 1991–1992*, Београд, САНУ, 1993, 125–135.

2. „Јасеновачки мит Фрање Туђмана“, у зборнику: *Систем неустина о злочинима геноцида 1991–1993. године*, Београд, САНУ, 1994, 141–143.

3. „Саопштење о истраживањима у Спомен-подручју Јасеновац у вези са Туђмановим изјавима о постојању концентрационог логора у Јасеновцу по завршетку Другог светског рата“, у зборнику: *Јасеновац, систем усташких логора смрти*, Музеј жртава геноцида и Институт за савремену историју, Београд, 1997, 239–240.

4. „Јасеновачки логор у литератури“ (текст и граfiчко-табеларна анализа), у зборнику: *Дијалог повјесничара/историчара*, бр. 5, Заклада Friedrich Naumann, Zagreb 2000, 531–561.

5. „Žrtve u logorima 1941–1945. godine (Prilog izučavanju žrtava rata 1941–1945. godine u Vojvodini prema popisu iz 1964. godine i do sada izvršenoj reviziji popisa)“, u zborniku: *Istina...*, Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa septembra 2004. Анкетног одбора Skupštine AP Vojvodine за utvrđivanje istine о događajima u periodu od 1941. do 1945. godine u Vojvodini, Novi Sad 2004, 35–111.

6. „Квантитативно-квалитативна анализа употребљивости литературе за изучавање јасеновачког логора“, у зборнику: *Геноцид у 20. веку на просторима југословенских земаља*, Музеј жртава геноцида и Институт за новију историју Србије, Београд 2005, 497–506.

7. „Јасеновац: историја и историографија (Нека отворена питања о Јасеновцу у историографији) = Jasenovac: History and Historiography (Some moot questions about Jasenovac in historiography)“, у: Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста, Зборник радова с научног скупа, Јерусалим, Јад Вашем 15–20. јун 2006 = Israeli-Serbian Academic Exchange in Holocaust Research, Collection of papers from the academic conference, Jerusalem – Yad Vashem, 15–20 June 2006 (двојезична публикација на српском и енглеском језику), Музеј жртава геноцида, Београд 2008, 311–326, 327–343.

8. „Хронологија злочина (април–август 1941. године) – прилог доказима о геноцидном карактеру Независне Државе Хрватске“, у: *Прилози истраживању злочина геноцида и ратних злочина*, Музеј жртава геноцида, Београд 2009, 11–78.

9. „Жртве рата 1941–1945. на подручју Велике жупе Сана и Лука =The Victims of War between 1941 and 1945 in the Area of Grand Parish Sana – Luka“, у: *Шушњар 1941*, Зборник саопштења, сведочења и докумената, Други округли сто, Оштра Лука 1. август 2010 = *Šušnjar 1941, Proceedings – Papers, Testimonies and Documents, The Second Round Table*, Oštra Luka, 1. August 2010, двојезична публикација на српском и енглеском језику, Издавачи: Општина Оштра Лука, Удружење расељених Сањана „Санска огњишта“ Бања Лука, „Аутоцентар Бања Лука“ и Агенција за издавачку дјелатност „Слово“ Бања Лука, Оштра Лука 2010, 55–81, 53–79.

10. „Жртве рата 1941–1945 општине Бихаћ према попису из 1964. године и до сада извршеној ревизији пописа = Victims of War 1941–1945 in Bihac Municipality According to the 1964 Register and Register Revision done until now“, у: *Гаравице 1941*, Зборник саопштења, сведочења и докумената, Први округли сто, Бања Лука 5, мај 2010 = *Garavice 1941, Collection of Statements, Testimonies and Documents, First Panel Discussion*,

Вања Лука 05/05/2010, двојезична публикација на српском и енглеском језику, Завичајно удружење „Уна“ и „Trivunija line“ Вања Лука, Бања Лука 2011, 47–87, 46–87.

11. „Жртве рата 1941–1945. рођене на подручју Босанске крајине према попису из 1964. године и до сада извршеној ревизији пописа с посебним освртом на страдање деце“, у: *Јасеновац систем концентрационих логора и стратишта хрватске државе за истребљење Срба, Јевреја и Рома у Другом светском рату*, Зборник радова са Пете међународне конференције, Бања Лука 24–25. мај 2011, Јавна установа Спомен-подручје Доња Градина, Козарска Дубица и Удружење Јасеновац – Доња Градина, Бања Лука, Бања Лука 2011, 25–35.

12. „Табеларни преглед места смрти деце жртава рата 1941–1945. рођене на подручју Босанске крајине“, у: *Јасеновац систем концентрационих логора и стратишта хрватске државе за истребљење Срба, Јевреја и Рома у Другом светском рату*, Зборник излагања саопштења и сведочења са Пете међународне конференције (Прилози), Бања Лука 24–25. мај 2011, Јавна установа Спомен-подручје Доња Градина, Козарска Дубица и Удружење Јасеновац – Доња Градина, Бања Лука, Бања Лука 2011, 317–328. и: Транскрипт усменог излагања саопштења „Жртве рата 1941–1945. рођене на подручју Босанске крајине с посебним освртом на страдање деце“, у: Исто, 34–35.

13. „Жртве рата 1941–1945. рођене на подручју Босанске крајине према до сада извршеној ревизији пописа из 1964. године с посебним освртом на страдање старијих лица и страдање у логору Јадовно (резиме) = Victims of 1941–1945 War Born in the Region of Bosanska Krajina According to the Revision of the 1964 Census with Special Emphasis on the Suffering of Elderly and the Suffering in Camp Jadovno“, у: *Прва међународна конференција о комплексу усташких логора Јадовно–Госпић 1941*, Бања Лука, Босна и Херцеговина, 24–25. јун 2011, Зборник сажетика (двојезична публикација на српском и енглеском језику) = First International Conference on Ustasha Concentration Camps in Jadovno – Gospić 1941, Вања Лука, Bosnia and Herzegovina, 24–25 June 2011, Collection of Abstracts, Бања Лука 2011.

У периоду од 2002. до 2013. године, Јован Мирковић био је уредник више значајних издања Музеја жртава геноцида (монографије, зборници радова, зборници документарне грађе, годишњаци Музеја жртава геноцида – тематски бројеви, каталози изложби), која је представљао на

пригодним скуповима посвећеним публиковању тих издања.

Изложбе Музеја жртава геноцида о геноциду над Србима у Независној Држави Хрватској, чији је био аутор. представљао је у Србији, Српској и Италији.

Учествовао је на бројним научним скуповима у организацији Српске академије наука и уметности, Скупштине Војводине, историјских института у Србији и других институција и организација. Био је учесник научних скупова, где су презентовали своје истраживачке резултате и полемисали представници српске и хрватске историографије, под називом „Дијалог повјесничара/историчара“ у организацији фондације *Friedrich Naumann Stiftung*.

Био је учесник научног скупа „Израелско-српска научна размена у проучавању Холокауста у Јерусалиму“, Јад Вашем јуна 2006. године у организацији Министарства културе Србије, Меморијалног центра Јад Вашем и Музеја жртава геноцида, као и уредник зборника радова са тог скупа који је објављен 2008. године на српском и енглеском језику.

Био је учесник неколико међународних конференција о Јасеновцу, као и прве међународне конференције о Јадовну.

Писани радови, нарочито књиге, али и ангажовање на прикупљању и обради писаних историјских извора и документарних фотографија, као и дигитализацији те грађе, имали су огроман значај за рад Музеја жртава геноцида, уз његову изузетну активност као уредника издавачке делатности и предано деловање на успостављању и одржавању сарадње са сродним институцијама.

Јован Мирковић ће захваљујући тим резултатима бити незаобилазни део историје досадашњег рада, али и будућих активности Музеја жртава геноцида.

За његове заслуге и животно дело, Свети архијерејски синод Српске православне цркве га је 30. јануара 2020. године одликовао Орденом Светог Деспота Стефана Лазаревића, на предлог епископа пакрачко-славонског Јована (Ђулибрка), секретара Одбора за Јасеновац Светог архијерејског сабора Српске православне цркве и председника Управног одбора Музеја жртава геноцида.

Преминуо је у Београду 25. априла 2020. године.

Др Ненад Антонијевић, музејски саветник
Музеј жртава геноцида

Садржај

<i>Реч уредника</i>	5
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ	7
<i>Мирослав Филиповић</i> Просветне прилике пречанских Срба пре 1914. године и страдање српских учитеља у Аустроугарској у току Првог светског рата.....	9
ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ	21
<i>Филип Шкиљан</i> Prevjeravanje pravoslavnih Srba u Goričkom arhidiakonatu (Karlovac i Okolica) između 1941. i 1945. godine	23
<i>Александра Мишић</i> Три извештаја Богдана Рашковића о страдањима Срба у Независној Држави Хрватској	43
<i>Небојша Стамболија, Борис Томанић</i> Квантификација злочина четника Косте Миловановића Пећанца према подацима државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача	73
<i>Бојан Вићентић</i> Прве ескадриле ваздухопловства Народноослободилачке војске Југославије	99
АГРЕСИЈА НАТО-а 1999.	111
<i>Горан Давидовић</i> Ратне жртве становништва Чачка и околине у агресији НАТО-а 1999. године	113
<i>Стефан Радојковић</i> Извори о страдању Срба за време УН мисије на Косову и Метохији: недељни лист „Ново Јединство“ (1999-2000).....	121

АРХИВСКА ГРАЂА	147
КУЛТУРА СЕЋАЊА	175
<i>Ненад Антонијевић</i> Историјске свеске као допринос култури сећања на страдање Срба у Великом рату	177
ПРИКАЗИ	195
<i>Момир Н. Нинковић</i> Време глади и добротинства. Осврт на књигу Маре Шовљаков <i>Глад у Босни и Херцеговини и смештање деце у Војводину 1917–1918</i> (Нови Сад 2018, 324)	197
РАЗНО	231
<i>Ненад Антонијевић</i> Јован Мирковић (1943–2020), биобиблиографија	233

Издавачи

Музеј жртва геноцида, Београд
Трг Николе Пашића 11/3
тел: +381113398883
e-mail:office@muzejgenocida.rs

Спомен-музеј „21. октобар“, Крагујевац
Десанкин венац бб
тел: +38134332089
e-mail: direktor@spomenpark.rs

За издаваче

др Вељко Ђурић Мишина
Маријана Станковић

Главни и одговорни уредник
Вељко Ђурић Мишина

Графичко уређење и штампа
Графопринт, Горњи Милановац

Тираж

250 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ГОДИШЊАК за истраживање геноцида / за издаваче Вељко
Ђурић Мишина, Маријана Станковић. - 2015, св. 7- . - Београд : Музеј
жртва геноцида ; Крагујевац : Спомен музеј “21. октобар”, 2015-
(Горњи Милановац : Графопринт). - 24 cm

Годишње. - Је nastavak: Годишњак Музеја жртва геноцида = ISSN 2406-2898
ISSN 2406-2901 = Годишњак за истраживање геноцида
COBISS.SR-ID 215545868